

**DOKEZO ZA SITIARI KATIKA
METHALI
ZA KISWAHILI NA KIGANDA**

Metaphorical Implications of Kiswahili and Luganda Proverbs

**TASNIFU HII IMETOLEWA ILI KUTOSHELEZA
MAHITAJI YA SHAHADA YA UZAMIFU
KATIKA CHUO KIKUU CHA MAKERERE**

**A Thesis submitted in fulfillment of the requirements for the award of the
Degree of Doctor of Philosophy of Makerere University.**

NA

JOHN C. NSOOKWA

**IDARA YA SAYANSI YA JAMII NA ELIMU YA LUGHA,
CHUO KIKUU CHA MAKERERE**

**Department of Humanities and Language Education,
Makerere University**

JUNE 2011

UNGAMO

Tasnifu hii ni kazi yangu binafsi na haijatolewa kwa mahitaji ya shahada yoyote katika chuo kikuu kingine.

.....
John C. Nsookwa

Tasnifu hii imetolewa kutahiniwa kwa idhini yangu kama msimamizi wa mtahiniwa.

.....
Professor Chacha Nyaigotti Chacha

TABARUKU

Naitabarukia kazi hii marehemu Mamangu Vironika Luyiga, Dadangu Clementi Kasala, pamoja na wajukuu wangu wapendwa Justine Kizza Nalubega na Vironika Lala Luyiga Nakangu Nakalimo.

SHUKRANI

Natoa shukrani kwa Prof. R. Mukama, Mhadhiri mkuu msimamizi wa lugha ya Kiswahili katika Taasisi ya Lugha ya Chuo Kikuu cha Makerere ambaye alisimamia sehemu ya mwanzo ya utafiti huu. Shukrani zangu zinatolewa kwa Prof. Chacha Nyaigotti Chacha Katibu Mkuu wa Shirikisho la Vyuo Vikuu vya Afrika Mashariki ambaye mashauri yake yamekuwa ya usaidizi mkubwa kuniwezesha kumaliza sehemu ya mwisho ya kazi hii. Namshukuru pia Dkt. Kibuuka Kiingi ambaye alishiriki na kunisaidia sana wakati wa kutoa mswada wa pendekezo la utafiti. Namtolea shukrani Regina Nzaramba kwa kuchapa kazi hii.

Pia nazitoa shukrani nyingi kwa mke wangu Victoria Senkandwa kwa kunihimiza nimalize kazi hii ambayo haikuwa nyepesi kwangu.

Ninawashukuru walimu wenzangu katika Kitivo cha Elimu, Chuo Kikuu cha Makerere, hasa: Dkt. Masembe Ssebbunga, Dkt Masagazi Masaazi, Bwana Samuel Sekiziyivu, na Dkt. Bakaluba Tamale kwa kuniunga mkono kila nilipopiga hatua mbele na kunipa moyo hadi nikaweza kukamilisha kazi hii.

YALIYOMO

UNGAMO	ii
TABARUKU	iii
SHUKRANI	iv
YALIYOMO	v
VIELELEZO	x
MAJEDWALI	xi
IKISIRI	xii
ABSTRACT	xiv
SURA YA KWANZA: UTANGULIZI	1
Ufahamisho	1
Usuli	2
Historia ya methali	2
Asili ya Waswahili na Waganda	4
Kiswahili na Kiganda	8
Misingi ya Nadharia	9
Nadharia ya Mfumo wa Jamii 1	9
Nadharia ya Tafsiri baina ya Tamaduni 2	9
Msingi wa dhana ya utafiti	11
Fasili ya Methali	11
Dhima ya methali katika jamii	12
Sitiari	14
Methali za Kiswahili	20
Umbuji wa nyanja za methali za Kiswahili	20
<i>Methali za Kiganda</i>	21
Umbuji wa nyanja za methali za Kiganda	21
Uashiraji wa Methali Kimaongezi	22
Methali Zinazovuka Mipaka	22

Kwa nini Waswahili na Waganda	23
Suala la Utafiti.....	24
Lengo kuu.....	25
Malengo dhahiri	26
Upeo wa Utafiti	26
Kiunzi cha Dhana ya Utafiti.....	26
Umuhimu wa Utafiti.....	29
Umuhimu wa Dhana.....	30
Ufafanuzi wa Istilahi	30
SURA YA PILI: MAPITIO YA MAANDISHI.....	31
Utangulizi	31
Maelezo ya Jumla kuhusu Fasihi Simulizi ya Methali	32
Methali za Kiswahili.....	36
Methali za Kiganda.....	37
Uashiraji katika Methali	38
Historia na Utamaduni wa Jamii katika Methali	38
Maana na Umuhimu wa Utamaduni kuhusu Methali	41
Maswali ya Utafiti	45
SURA YA TATU: MBINU ZA UTAFITI	46
Utangulizi	46
Uteuzi wa vifaa na washiriki	46
Waandishi wa vitabu vya methali za Kiswahili na Kiganda.....	47
Wenyeji wa Kiswahili na Kiganda	47
Maendeleo ya Mahojiano	49
Ukusanyaji wa Data kutoka Vitabuni.....	49
Vyanzo vya Data	51
Uteuzi wa Sampuli ya Data	52
Uchanganuzi wa Data.....	53

SURA YA NNE: DATA PAMOJA NA MAELEZO YAKE	55
Utangulizi.....	55
Data ya methali za Kiswahili.....	57
Data ya methali za Kiganda.....	60
Utamaduni wa Kiswahili na wa Kiganda	60
Utamaduni wa Waswahili.....	61
Ndoa	61
Dini.....	62
Chakula.....	64
Uchumi	65
Maisha ya jamii	66
Elimu	67
Utawala.....	68
Utamaduni wa Waganda.....	69
Ndoa	69
Dini.....	70
Chakula.....	72
Uchumi	73
Maisha ya Kijamii	74
Utawala.....	76
Elimu	77
SURA YA TANO: UCHANGANUZI WA DATA	79
Upambanuzi wa Ishara	79
Mlingano wa Ishara.....	79
Methali zenye ishara zinazolingana kwa ubainifu.....	80
Methali zenye ishara zinazolingana kwa mzunguko	80
Mlingano wa wazi	81
Mlingano wa mzunguko wa Methali za Kiswahili	82

Mlingano wa mzunguko wa Methali za Kiganda.....	84
Uainishaji wa Ishara	85
Mfumo wa Dhana ya Utafiti na Mazingira ya Lugha.....	86
Uainishaji wa Miktadha ya Methali za Kiswahili.....	87
Uainishaji wa Miktadha ya methali za Kiganda	96
Nadharia ya Mfumo wa Jamii	105
Dokezo za sitiari katika Kiswahili na Kiganda.....	106
Nadharia ya Uhamishaji Maana	108
Mlingano na Mlingano wa Utamaduni wa Kiswahili na wa Kiganda	109
Muhutitari wa Mlingano na Mlingano.....	111
Methali Zinazovuka Mipaka na kupenya Tamaduni Jirani.....	114
Taipolojia ya Maudhui kuu katika Methali za Kiswahili na Kiganda	117
Methali za Kiswahili zenye maana sawa	117
Methali za Kiganda zenye maana sawa	123
Tofauti na Mlingano katika Dhana Kuu za Dokezo za Sitiari katika Kiswahili na Kiganda.....	128
SURA YA SITA: MHUTASARI WA MATOKEO, HITIMISHO NA MAPENDEKEZO	133
Utangulizi	133
Fasili ya Dokezo za Sitiari katika Methali za Kiswahili na Kiganda.....	133
Uvumbuzi	133
Nyanja za Maongezi.....	134
Dokezo za Sitiari	134
Miktadha ya Ishara	135
Msingi wa Miktadha.....	135
Uteuzi wa Ishara.....	136
Mgao wa Ishara	137
Taipolojia ya Maudhui Makuu ya Methali	138
Mlingano wa Vikundi vya Maudhui Makuu.....	138
Mfumo wa Dhana na Uvukaji Mipaka ya Utamaduni.....	139

Taipolojia ya Dokezo Makuu ya Sitiari na Mfumo wa Dhana	140
Hitimisho	140
Maoni	142
Mapendekezo.....	142
Marejeo.....	144
Kiambatisho I: Majina ya Waganda walioshiriki mahojiano	148
Kiambatisho II: Majina ya Waswahili walioshiriki mahojiano	149
Kiambatisho III: Taratibu za mahojiano na washiriki katika utafiti	150
Kiambatisho IV: Ramani ya sehemu ya Afrika Mashariki	152
Kiambatisho V: Ramani ya Uganda inayoonyesha sehemu ya Buganda	153
Kiambatisho VI: Executive summary.....	154
Kiambatisho VII: Data ya Methali za Kiswahili	169
Kiambatisho VIII: Data ya Methali za Kiganda	175
Kiambatisho IX: Tafsiri ya Data ya Methali za Kiganda	180

VIELELEZO

Kielelezo 1: Mchoro wa nadharia ya Walpole.....	17
Kielelezo 2: Uwanja wa Methali : Kiswahili.....	20
Kielelezo 3: Uwanja wa Methali: Kiganda.....	21
Kielelezo 4: Mfumo wa Dhana.....	28
Kielelezo 5: Hatua za dokezo ya sitiari	135

MAJEDWALI

Jedwali 1: Uainishaji wa Ishara za Kiswahili	87
Jedwali 2: Mikadha ya Ishara za Methali mia moja za Kiswahili	89
Jedwali 3 : Mgao wa ishara za Kiswahili	95
Jedwali 4: Mikadha ya Ishara za Methali moja moja za Kiganda	98
Jedwali 5: Mgao wa ishara za Kiganda	103
Jedwali 6: Muhtsari wa Mlingano	106
Jedwali 7: Mlingano na mlingano wa tamaduni mbili.....	110
Jedwali 8: Mgao wa Methali katika Maudhui Makuu	130

IKISIRI

Lengo kuu la utafiti huu lilikuwa kuchunguza dokezo za sitiari katika methali za Kiswahili na Kiganda. Mtafiti alichochewa na ukweli kwamba hata kama waandishi wa methali za Kiswahili na Kiganda walikuwa wamefanya kazi kubwa ya kuorodhesha methali na kuziweka katika makundi kufuatana na miktadha yake, lakini hawakuangalia na kujali uchambuzi, uchanganuzi wake katika methali hizi. Utafiti uliongozwa na nadhari mbili yaani: Nadharia ya mfumo wa Jamii unaosimama katika misingi midogo midogo inayotambulika kama vile familia, ndoa lugha uchumi, na kadhalika vinavyoweza kutumika wakati wa kuchambua kazi ya ishara katika methali; pamoja na nadharia ya tafsiri baina ya tamaduni, inayosema kwamba kama tafsiri baina ya tamaduni imetolewa kwa makini na ni yenye matarajiyo yanayofaa, mfasiri yafaa apenyeze ndani na kwa kina, kila utamaduni kwa ajili ya kutambua mlingano na mlinganuo katika tamaduni, mila, desturi, itikadi na asasi za kijamii kwa minajili ya kuwezesha usikiano baina ya tamaduni mbili au zaidi. Kuendeleza utafiti huu mtafiti alitumia mbinu za ukadiriaji ubora katika vielelezo vya utafiti: ethinografia na falsafa umbile. Kwa kutumia mbinu ya bahati nasibu idadi ya methali 200 ilitolewa, yaani methali 100 kwa kila majawapo ya lugha zote mbili. Halafu wenyeji 50 kwa kila lugha waliteuliwa kwa kutumia mbinu ya bonge la theluji. Badaaye, kwa kuchanganua sitiari inayoundwa na matumizi ya ishara zinazotumika katika methali, ilivumbuliwa kwamba, kwa kila methali, ishara ya kwanza ina uhusiano mkubwa na ya pili. Kwa kuzingatia upambanuzi wa ishara ilivumbuliwa kwamba kazi ya ishara katika kuunda dokezo za sitiari katika Methali za Kiswahili na Kiganda ni sawa. Isitoshe kufuatana na kulinganisha na kulinganua utamaduni wa Kiswahili na wa Kiganda uligunduliwa kwamba, kama mazingira ya lugha zote mbili

yanalingana, matumizi ya maana sawa katika methali yanajitokeza, yaani matumizi hayo yanaweza kutumika katika tamaduni zote mbili. Ukweli ni kwamba chochote kinachoandikwa kwa Kiswahili au Kiganda kinatoka bila shaka kuwa mali ya fasihi ya Kiswahili au ya Kiganda. Napendekeza na kutilia mkazo kwamba kazi ya tafsiri ifanyike kutoka lugha zote mbili. Pendekezo zaidi ni kuomba wenyeji wa lugha zote mbili watalie mkazo utafiti zaidi kuhusu vitengo vya lugha tofautitofauti bila kuacha kazi hii kwa watafiti wasio wenyeji kuendelea utafiti peke yao.

ABSTRACT

The purpose of this study was to investigate the metaphorical implications between Kiswahili and Luganda proverbs. The research was kindled by the fact that even though the writers of Kiswahili and Luganda proverbs had done a lot in a way of enlisting proverbs and grouping them following their specific contexts, they had fallen short of analysing the choice, work and character of the symbols manifested in these proverbs. The study was underpinned by two theories namely; **the social structure theory** which says that every social structure stands on foundations that can be recognized such as class, families, marriage, language and so on which can stand in while analyzing the use of symbols in a proverb; and **the theory of intercultural translation** which says that in order that effective translation between two cultures is done, the translator has to go deep in every culture for the sake of recognizing differences and similarities in those cultures, traditions, customs, beliefs, and institutions of society so as to enable corroboration between two cultures or more. The researcher used qualitative research methods and ethnography as the research design. Using random sampling, a total of 200 proverbs were selected, 100 from each of the two languages. Then 50 native speakers of each of the two languages were selected using purposive sampling. By analyzing the metaphor created by the symbols used in every proverb, it was discovered that for every proverb, the first symbol has a very strong relationship with the second. Based on the classification of symbols, it was found out that the work of symbols in metaphorical implications of Kiswahili and Luganda proverbs is the same. Following a comparison and contrast of Kiswahili and Luganda cultures, it was found out that, if the environment of two

languages is similar, the use of same meaning in proverbs comes out, such that it can be used in both cultures. The fact that anything written in Kiswahili or Luganda automatically belongs to Kiswahili or Luganda literature, it was, therefore recommended that more translations from other languages, be made in say proverbs, idioms and others, in order to enrich the literature of the two languages. Another recommendation states that native and learned speakers of Kiswahili should seriously engage in Kiswahili research like this one and should not leave it to non- native researchers alone.

SURA YA KWANZA: UTANGULIZI

Ufahamisho

Utafiti kuhusu methali umefanywa na watafiti mbalimbali ambao wameshughulikia taaluma hii pana na changamano. Kadiri wachunguzi wanavyozidi kushughulika na kazi yao ya utafiti ndivyo wanavyozidi kufichua maarifa ya maana na kuyatumia katika nyanja za masomo ya juu sana ulimwengu kote. Hata hivyo, ni wazi kwamba uwanja wa taaluma ya methali ni mchanga na kunahitajika wachunguzi wengi zaidi wenye umakini wa kufanya kazi hii.

Wengi miongoni mwa wachunguzi wamefanya kazi nzuri sana katika uwanja wa taaluma ya methali; hata hivyo, wameshughulikia sana methali kwa jumla. Lakini utafiti unahitaji wachunguzi, kufanya kazi kwa bidii zaidi kuliko hapo mwanzo, ili kufichua maarifa mengi yaliyomo katika kila lugha mahsusi. Utafiti katika lugha mbalimbali ungesaidia kuvumbua mengi na kwa undani zaidi kuhusu masuala ya muundo, dhamira, uumbaji wa methali, aina za methali na kadhalika.

Jambo linalosababisha shaka ni kwamba utafiti mwingi kuhusu methali umefanywa na wachunguzi wa kutoka ng'ambo. Wataalamu hawa mkiwemo akina Walser (1984), waliendeleza kazi zao kadiri walivyoweza kuelewa tafsiri na siyo kwa undani kama inavyohitajika. Watafiti wageni ingawa huwa na masuala mazuri yanayohitaji uchunguzi, hukabiliwa na tatizo la makabila mengi yenye lugha tofauti-tofauti hasa barani Afrika. Kuendeleza uchunguzi katika jamii zenye lugha nyingi kunaibua ugumu wa kufanya kazi pamoja na gharama kubwa kifedha. Kutafiti kitaaluma, inawabidi wajifunze barabara lugha yenyewe inayolengwa ili waweze

kufasili falsafa iliyomo katika methali bila kikwazo. Matumizi ya wakalimani wakati wa kutafiti mara nyingi hupotosha maana na kushindwa kutegua, kwa tafsiri iliyo dhahiri na asilia, mitego ya falsafa katika lugha fiche.

Hata hivyo mtafiti anashangilia kiwango cha utafiti kuhusu methali ambacho kimefikwa. Anatumaini mchango wake unaohusu dokezi za sitiari katika methali za Kiswahili na Kiganda utasaidia sana pia kufasiri dhima ya ishara katika methali.

Usuli

Mtafiti katika usuli ataelezea juu ya historia ya methali, misingi ya nadharia, msingi wa dhana ya utafiti, na muhtasari wa habari kuhusu Waswahili na Waganda.

Historia ya methali

Kuna aina nyingi za vikundi vya methali katika kila lugha. Chanzo cha vikundi hivi huwa ni umbo la methali, maana, maadili, utamaduni, na kadhalika. Hata hivyo, ni vigumu sana kutafiti na kugundua wakati ambapo methali fulani ilipotungwa na ni nani aliyetunga methali ipi kihistoria (Finnegan, 1990). Habari ya kugundua nyakati za utungaji methali fulani inaweza kupatikana katika methali zenyewe pengine zinataja majina ya watu wakuu wa zamani. Kwa mfano, methali ya Kiganda isemayo: ‘Ontuuse Nalunga yatuuka Jjuuko’, inataja mwanamke aliyeolewa na kumfaa sana mfalme mmoja, Jjuuko wa Ufalme wa Waganda. Kinachohitajika hapa ni kujua ni wakati gani kihistoria ambapo Jjuuko alikuwa mfalme. Hatimaye mtafiti anaweza kukisia miaka au nyakati za kutokea kwa methali yenyewe kulingana na historia. Lakini ni wazi kwamba kuna methali chache sana zinazobashiri wakati wa kubuniwa kwake. Kwa sababu hiyo, hakuna kabila linalotaja watungaji wa methali zake au

methali kwa jumla ingawa zinatumiwa sana katika usimulizi wa ngano. Hata kwa wakati wa kisasa hakuna mtu anayeweza kudai miliki ya utunzi wa methali fulani au kuanza maandishi ya orodha ndefu ya methali alizobuni yeye mwenyewe. Kwa hivyo hapawezi kutokea ushahidi wa kuona methali ikiundwa.

Kwa hivyo kama inavyosemekana hapo juu, ipambazukapo, jamii husikika wakitumia methali fulani na hakuna mtumiaji wa methali hiyo atakayejali kama ni ya leo, juzi au zamani. Methali hizi zinakuwa zikiundwa kadiri mwanadamu anavyozidi kupata tajiriba ya matukio kadhaa katika maisha yake. Methali hutolewa kama muhtasari wa tajiriba ya mtu fulani au ya jamii inayohusika. Methali huchukua muda mrefu kutolewa kwa sababu msingi wake unaosababisha kutolewa ni tajiriba ya mtu. Hii ina maana kwamba kabla mtu hajapata tajiriba ya jambo fulani hata methali haiwezi kutokea. Hata hivyo mtu ambaye ana hamu ya kutumia methali wakati wa kutoa mazungumzo anaweza kusaidiwa na tafakuri yake akatoa kauli kama muhtasari wa mazungumzo yake, Ambato unawaza kuchukuliwa kimethali.

Kutokana na hayo, mtafiti anaona kwamba methali hutokea kwa sababu kadhaa na kwa njia nyingi. Methali nyingine huanza kama maelezo ya kawaida na hatimaye huinuliwa na kupewa hadhi ya methali. Nyingine hujitokeza baada ya matumizi ya tamathali zenye ishara za mlingano katika matukio fulani, hali kadhalika nyingine ni matokeo ya masimulizi ya ngano au hekaya za kufunza maadili, na nyingine ni mabadiliko tu ya kauli za methali zilizopo. Kwa sababu hii ni vigumu sana kushughulikia kila aina ya mfumo wa methali. Aidha, kichwa cha utafiti wenyewe ni: Dokezo za sitiari katika methali za Kiswahili na Kiganda, ambacho ndani yake mtafiti atachungua, methali zinazohusiana na sitiari inayotokana na

matumizi ya ishara peke yake. Mtafiti basi lishughulikiatu methali zinazogusia au zilizo na matumizi ya sitiari ya aina hiyo.

Asili ya Waswahili na Waganda

(i) Waswahili

Waswahili ni kabila mojawapo la Kibantu linaloishi katika sehemu za mwambao wa Afrika Mashariki. Sehemu hizi za mwambao wa Afrika Mashariki zimepata kutembelewa na kukaliwa na mbari tofauti tofauti za wafanyabiashara hasa Waarabu. Wengi wao walihitari hewa safi ya mwambao dhidi ya kwao, wakaamua kukaa. Wageni waliokaa mwambao walioana na wenyeji Waswahili na matokeo yake ni kwamba Waswahili sasa wanaweza kuainishwa katika makundi matatu kufuatana na asili yao: (a) Waswahili hasa ambao ni Wabantu (b) Waswahili waliotokana na kuoana baina ya Waswahili hasa na wageni wakazi wa mwambao. (c) Waswahili wa kusilimishwa ambao walitoka katika makabila mbalimbali ya Kiafrika (Chimera, 1998).

Kundi la kwanza la Waswahili ambao ni Wabantu, kiasili wana makabila mengi. Kutokana na eneo la mwambao kuwa kubwa sana kila kikundi cha wakazi wa sehemu fulani (Mbaabu, 1985) walijitokeza na jina la kikabila la kujitambulisha hata kama wote walikuwa wakisema Kiswahili. Miongoni mwa vikabila hivyo ni kama vifuatavyo; Watikuu, Wamafia, Waunguja, Watumbatu na wengine. Lakini Waswahili hawa wote wenye misingi ya Kibantu walijulikana kama Wangozi hapo zamani (Prichard 1964). Kwa jumla Waswahili hawa ndio wanaokaa katika mwambao wa Afrika Mashariki kwa wingi zaidi.

Kategoria ya pili ya Waswahili ni ile ya Waafrika Waarabu. Waswahili kwa desturi ni watu wakarimu sana. Kwa hivyo, waliwakirimu sana Waarabu walipokuja sehemu hizo za pwani kwa ajili ya biashara za meno/pembe za ndovu. Siku hizo meli zilizowasafirisha zilitegemea pepo za kusi kwa hivyo walikaa hata nusu mwaka kuzingojea pepo hizo kuwarudisha Uarabuni. Na wengine waliamua kukaa kabisa katika mwambao wa Afrika ya Mashariki miongoni mwa Waswahili wa asili ya Kibantu. Ndipo kukatokea kuoana kati ya jamii hizo mbili.

Hapo awali Waswahili walifuata nasaba kukeni (*matrilineal*) na si kuumeni (*patrilineal*) kama siku hizi. Kwa hivyo, waarabu walipowaoa wanawake wa Kibantu watoto wao walikuja kuwa Waswahili. Kina mama wazazi waliwafunza watoto wao utamaduni wa Kiswahili. Na watoto wenyewe walijihisi kuwa Waswahili. Ndipo kukaja kuzuka kundi la Waswahili waliotokana na kuoana.

Aina ya tatu ya Waswahili ni ile ya Waafrika kutoka makabila mengineyo ambao walisilimishwa na Waswahili wa asili. Watu hao walianzia kwa kuishi na Waswahili wa asili na pindi walipoendelea kuishi nao walizidi kuacha tamaduni zao na kupokea zile za Waswahili wa asili. Wahenga (wazee wenye maarifa juu ya mambo ya kale) waliketi kuamua ikiwa mtu mahsusi (anayehusika) anastahili kuwa Mswahili. Na walipomkubalia walimkaribisha aingine katika ukoo mmojawapo. Mtu huyo aliyasilimishwa alilipa ada maalumu inayojulikana kwa jina la uwanati au umji. Watumwa wengi walioachiliwa huru walisilimishwa kwa njia hii.

Mtu aliyeangukia katika mojawapo ya makundi hayo alikuwa Mswahili. Hata hii leo unaweza kuswahilishwa kwa njia ya tatu. Kwa kujiunga na kabila la Waswahili mtu

anajifunza lugha ya Kiswahili kwa undani na kupokea utamaduni wa Kiswahili kwa kuishi pamoja katika jamii inayohusika. Kabla ya kuja kwa Wamisionari wa Kikristo katika karne ya 19 Waswahili wote walijiunga na dini ya Kiislamu au walifuata dini ya Kiafrika ya kimapokeo ambayo ilislimishwa sana. Kufuatana na hayo kuna mwelekeo hasa baina ya watu wa bara, kuwachukulia Waislamu kuwa Waswahili. Ikiwa mtu anavaa kanzu na kofia nyeupe, kama wanavyovaa waislamu wengi, mtu huyo wakati mwingi huchukuliwa kuwa mswahili, Kiambatisho (iv) uk.147 kinaonyesha eneo la Waswahili Afrika Mashariki. .

(ii) Waganda

Simulizi kadhaa zinatoa mapendekezo tofauti kuhusu chimbuko la Waganda. Mojawapo inadai kwamba asili ya Waganda ina nasaba na Kintu, babu wa Waganda aliyetoka mbinguni. Wengine wanasema kwamba Kintu alitoka katika mlima wa Elgon akapitia Busoga mpaka Buganda. Wengine wanadai kwamba Kintu alitoka ama Ethiopia au Sudan akatua Bunyoro ambako alitoka na kupiga kambi yake Buganda. Lakini kwa yote inayopendekezwa kuna haki moja isiyoweza kushukiwa juu ya chimbuko la Waganda. Kama lugha ya Waganda ni miongoni mwa lugha za Kibantu, Waganda asili yao ni lazima iwe na uhusiano na Afrika ya Kati ambako chanzo cha lugha zote za Kibantu kinakuwa. Kwa hivyo kabila la Waganda ni mojawapo kati ya kundi kubwa sana la Bantu katika Bara la Afrika chini ya Jangwa la Sahara.

Waganda ni kabila kubwa zaidi nchini Uganda. Kwa hivyo haimanishi kwamba kila mtu wa nchi ya Uganda ni Muganda anayesema lugha ya Kiganda. Labda

kutofautisha kati ya raia wa Uganda na mwenyeji wa lugha ya Kiganda yafaa mwandishi atumie Mwanauganda ili kuingiza makabila mengine kama Wanyankole, Wasoga, Waacholi na kadhalika. Waganda wanatumia Kiganda, lugha ya Kibantu kama vile Kikongo, Kiswahili, Kisoga, Kinyarwanda na kadhalika. Kulingana na ramani ya Uganda (Kiambatisho uk.148) Waganda wanakaa katikati na kuzunguka maziwa makuu mawili yaani Lake Viktoria na Wamala. Kazi zao, maendeleo yao, na chakula chao vinahusiana sana na mazingira yanayozunguka maziwa hayo mawili. Haya yote yanafanyika chini ya uongozi wa kifalme. Kiongozi wao kwa jina la Kabaka hukalia kiti cha kurithi na kutoka kwa wazazi wake.

Waganda wengi ni wafuasi wa dini ya Kikristo na ya Kiislamu. Kuna wengine ambao bado wanafuata dini zao za mapokeo. Si ajabu kuona Muganda ambaye ni Mkristo mwaminifu, halikadhalika kuna ishara katika masikani yake zinazoonyesha imani katika dini ya kale.

Waganda hutilia maanani ukunjufu kijamii. Muda unaopewa kuamkiana ni ishara kuwa uchangamfu unatakikana ili kuleta uhusiano mkubwa baina yao. Muda mrefu zaidi unatoweka hasa wakati majirani wanapoamkuana ili waweze kupeana habari ya hapo na pale pamoja na kujadiliana kuhusu mambo yanayoathiri ujirani wao. Salamu huwamuliwa na wakati, umri wa mtu, na muda uliopita tangu wahusika walipokutana.

Waganda wanahesabika sana miongoni mwa washairi, waandishi wa riwaya, waimbaji, wachezaji wa tamthilia na wanasanaa kwa jumla. Mambo haya yote, lugha ya Kiganda huisambaza siyo katika nchi ya Uganda peke yake bali hata katika nchi

jirani kama Kenya, Tanzania, Rwanda na Burundi. Ikulu ya mfalme, Kabaka, ilikuwa nafasi ambako wachezaji wa kila aina ya sanaa walikusanyika na kumfurahisha mfalme wao. Katika kila masikani ya Muganda kulikuwa na ngoma ndogo kwa ajili ya mazoezi ya kusakata muziki, na kwa kutangazia hatari ya kifo cha ghafla au matokeo ya ushambulizi. Kwa hivyo dansi ni mazoea ya Waganda kutoka utotoni.

Kiswahili na Kiganda

Kiswahili na Kiganda ni lugha za kienyeji za bara la Afrika. Kiswahili kinasemwa kwa upana sana karibu kote mashariki na kati ya bara la Afrika. Kiganda kinasemwa sana Uganda. Kazi muhimu sana ya kuchambua methali ya lugha zote mbili imefanywa na waandishi mbalimbali wakiwemo, Nsimbi (1958), Wilson (1970), King'ei na Wenzake (1989), Wamitila (2003) na waandishi wengine. Katika uchambuzi wa methali ni dhahiri kwamba maana ya ndani ya methali fulani, bila kujali inatoka lugha gani, inachangia msimamo wa funzo la maisha ambalo ni usukani wa kanuni za mwenendo mzuri. Waswahili na Waganda huenda wana methali zinazochangia misimamo sawa ya mienendo mizuri ya maisha. Mtafiti ana hamu ya kuchunguza uchaguzi wa ishara unaozaa dokezo za sitiari kama yanavyotumika katika methali za Kiswahili na Kiganda zilizochapishwa, na zile ambazo hazijanakiliwa na waandishi wa hapo juu au wengine.

Misingi ya Nadharia

Nadharia ya Mfumo wa Jamii 1

Uchaguzi wa ishara katika methali za Kiswahili na Kiganda upande wa maongezi, una asili yake katika mfumo wa anthropolojia ya jamii hizo mbili. Inakubaliwa kwamba kila mfumo wa jamii una misingi midogo midogo inayojenga mfumo wa jamii nzima. Mtafiti anaamini kwamba kati ya misingi hii midogo, uchaguzi wa ishara hutokea ukifuatana na uchaguzi wa misingi mikubwa na baadaye ishara kubwa na kamilifu. Nadharia ya mfumo wa jamii kama ilivyoandikwa na Pritchard (1964) inaeleza kwamba:

Mfumo kamili wa jamii, unasimama juu ya misingi inayoweza kutambulika kama vile ukoo, uchumi, na kadhalika. Kazi za jamii katika utaratibu wa misingi ya mfumo zinapangwa kufuatana na taratibu kuhusu ndoa, familia, soko na kadhalika; na tunapoeleza juu ya kazi, za asasi hizi tuna maana ya mchango wake katika kuendeleza mfumo

Kwa upande mwingine, Omaggio (1986) alimnukuu Brooks (1986) kuhusu ufafanuzi na uthabiti wa mfumo wa jamii pamoja na utamaduni wake, akasema:

Kuendeleza sura ya upande wa utamaduni, kanuni kumi zinakuwa uti wa mgongo wa utafiti kuhusu utamaduni: uashiriaji, thamani, mamlaka, utaratibu, sherehe, mapenzi, heshima, ucheshi, urembo na roho

Kwa kuzingatia nadharia hii mtafiti anaamini uchaguzi wa ishara au matumizi ya tamathali za usemi huenda unaambatana na misingi ya lugha ya jamii ya Kiswahili na Kiganda.

Nadharia ya Tafsiri baina ya Tamaduni 2

Tafsiri ni mbinu mojawapo inayoweza mawasiliano baina ya tamaduni zaidi ya moja. Kiswahili na Kiganda ni lugha zinazotoka tamaduni mbalimbali.

Methali zake zinazoshughulikiwa katika utafiti huu zinagusia kwa undani tamaduni zote mbili ambazo hitilafu na mlingano wake unahitajika sana ili kuleta tafsiri kamilifu. Ili kazi hii ifanyike vyema ni lazima mfasiri/mtafiti kuwa na hamu ya kupenyeza ndani ya kila utamaduni kwa ajili ya kutambua mfanano au tofauti kati ya tamaduni hizi mbili. Nadharia ya tafsiri baina ya tamaduni, kama ilivyoandikwa na Kim (1984), inaeleza kwamba;

Tafsiri baina ya tamaduni inarejelea wakati ambapo wahusika kutoka tamaduni mbalimbali hukutana ana kwa ana kwa kusikizana katika mazungumzo. Jambo la muhimu katika tafsiri ya tamaduni ni mchakato wa mawasiliano unaosababishwa na kutambuana kiitikadi, mila, desturi, na asasi za kijamii.

Mtafiti alipima na kulinganisha vipengele vya tamaduni zote mbili kwa ajili ya kufichua mlingano au tofauti na kama maana ya methali inavuka mipaka ya Waswahili na kusababisha mwingiliano kimaana upande wa Kiganda, mlingano huo uwe na msingi wake thabiti.

Misingi ya kuchagulia nadharia hizi mbili ilitokana kwanza na nguvu za nadharia ya mfumo wa jamii unaoangalia misingi midogo midogo inayojenga mfumo wa jamii nzima. Inakubaliwa misingi midogo hiyo si mingine ila ni mifano kama ishara zinazotumika katika methali, vitendawili na kadhalika. Ndiyo maana nadharia hii imekuwa na nguvu za kutosheleza mfumo wa dhana ya utafiti katika uchambuzi wa ishara. Pili, nadharia ya tafsiri baina ya tamaduni ilisaidia kumpa mtafiti mwelekeo unaofaa kupenyeza ndani ya tamaduni mbili kwa ajili ya kutambua mlingano na mlinganuo uliopo kati ya tamaduni hizi mbili.

Msingi wa dhana ya utafiti

Fasili ya Methali

Ingawa watu wengi hutumia methali kwa urahisi katika maongezi yao lakini huona ni vigumu sana kutoa fasili ya methali kwa wepesi. Hata ufafanuzi wa kamusi kuu ya Kingereza ‘*Oxford Dictionary 1996*’ unaoelezea eti methali ni: “msemu mfupi wa maana katika matumizi ya kawaida;” hauleti maana kamili wala sahihi. Methali, ingawa zinatumiwa sana katika mazungumzo ya kila siku, lakini maana yake inaingizwa kama kutilia mkazo jambo fulani, kutoa uamuzi wa mwisho na kuonyesha mwelekeo maalum wa maadili. Uwezo wa kutumia methali katika mazungumzo haupatikani kwa kila mtu kwa sababu maana yake huwa fiche. Kwa hivyo mambo haya hayatolewi na watu wengi isipokuwa wale wanaoelewa vizuri falsafa yake ya ndani. Dhana ya msemu mfupi pia si bainifu kwa sababu haielekei kuwa kila msemu mfupi ni methali wala kuwa kila methali ni msemu mfupi. Ufupi wa msemu hapo haupimiki.

Fafanuzi zinazotumiwa kutajia methali, zinaleta ugumu wa kutoa ufafanuzi wa moja kwa moja. Hata hivyo, kuna ufafanuzi wa aina nyingi ambao umetolewa na wataalamu tofauti tofauti na kama matokeo inaonekana fafanuzi ni nyingi mno kuliko methali. Kwa kuangalia fafanuzi zipatikanazo, karibu zote zinahusisha methali na falsafa ya maisha. Fafanuzi mojawapo hutaja methali kama: “Usemi mfupi wenye busara kuhusu falsafa ya maisha ya binadamu”. (Finnegan, 1990). Nyingine zaendelea: Methali ni “kauli au virai vinavyojulikana sana na ambavyo hutaja ukweli fulani kuhusu maisha,” (Farsi 1975). Au: methali ni kauli inayohusisha maana fulani

na hali ya maisha ya binadamu, vitendo na maoni yake kwa kutoa sababu thabiti yenye mipaka kuhusu jambo linalotajwa katika maisha”. (Bukenya na wengine., 1994).

Nsimbi (1958), Ssekkadde na Ssemugooma (1980), Mugumya (2001) na Walser (1982) wanatoa fafanuzi zinazolingana na zilizodondolewa hapo juu.

Mtafiti anakubaliana na fafanuzi hapo juu kwa sababu zote zinaingiza suala la: falsafa ya maisha ya binadamu. Ufafanuzi wa mwisho inaongezea hoja kwamba, badala ya kushughulikia falsafa ya maisha ya binadamu peke yake hata maoni kuhusu mipaka ya jambo linalotajwa katika methali, hutolewa sababu thabiti. Kwa hivyo mtafiti anasema kwamba: methali ni kauli inayohusisha maana fulani na hali ya maisha ya binadamu na kuweka mipaka kuhusu jambo linalotajwa.

Dhima ya methali katika jamii

Dhima ya methali katika jamii ni kubwa sana na kila siku, kadiri binadamu wanapozidi kutumia lugha methali huzidi kutumika. Methali hutumika kama akiba ya tajiriba ya jamii katika mazingira maalumu. Sababu mojawapo ya kufanya hivyo inatokana na ukweli kwamba methali hutoa ufafanuzi wa falsafa katika jamii fulani kuhusu maisha yao ya zamani za kale na tajiriba zao za miaka ya juzijuzi. Methali na falsafa havitengani kwani vyote hugusia kanuni za maadili ya ustaarabu maishani. Kwa ufupi basi tunaweza kusema kwamba methali ni kauli za falsafa.

Matumizi ya methali huleta mawasiliano ya maana sana kuhusu mambo maalumu. Muhtasari wa jambo maalumu unaweza kutolewa katika tukio la mazungumzo fulani, methali ikitumiwa barabara. Tena, kuna wakati ambapo methali inaweza kutumika kutoa uamuzi fulani katika mazungumuzo au kuhusu jambo, na

kuwawezesha wahusika kukata shauri juu ya jambo linalohusika. Kwa sababu hiyo basi methali kwa jamii nyingine, zinaweza kutumika kuhimiza sheria kwenye mahakama ndogo ya kienyeji. Kwa kufanya kazi maalumu kama hii ndiyo maana methali zimo katika lugha zote ila zinapambanuliwa kimatumizi. Vitabu vya Wajapani huongea juu ya methali kama vile vya Waingereza vinavyofanya. Mwandishi wa Kijerumani alisema kwamba methali ni 'kiini' cha maongezi ya mdomo (Legere 1991). Isitoshe, mtaalamu na mtunzi maarufu, Achebe, alidai kwamba methali ni 'kitafunio baridi kinachotumika wakati wa chakula cha maneno miongoni mwa jamii za Kiafrika' (Achebe 1960). Ni jambo la haki kwamba methali hutumika kutatua matatizo mengi, hata hivyo siyo matatizo peke yake, wakati mwingine methali inaweza kusaidia kuonyesha mwelekeo wa masimulizi na hatimaye kubainisha hitimisho la maongezi.

Katika utamaduni wa jamii za Kiafrika methali inatazamwa kama ishara ya busara na tajiriba kuu. Wakati mtu mwenye umri mkubwa anapotoa mashauri, wasikilizaji, vijana na wazee, humtarajia atumie methali kadiri inavyowezekana. Wanawake na wanaume wazee wanaotumia lugha isiyo na mafumbo ya kimethali hawapati wasikilizaji makini. Methali na tamaduni za jamii mbalimbali vinakulia mahali sawa. Tamaduni za jamii ni nzee kama zilivyo methali zao. Ndiyo maana utoaji wa methali kwa wakati mwingine hutanguliwa na kirai, "kuna msemo wa kale wa Kiswahili/Kiganda usemao," "wahenga wetu walisema ...", na kadhalika. Kwa kawaida methali zina umri unaozidi watumizi wake. Hakuna mtu mwenye umri, hata uwe wa kiasi gani, unaoweza kuzidi umri wa methali anayoitumia. Hata methali mpya hurithi maisha marefu nyuma yake. Vijana au watoto nyumbani hujua kwamba

methali wanazozitumia wazazi wao kuwakaripia, kuwatolea mashauri ya aina aina, hazikutungwa na wazazi hao. Ni methali za kutoka nyuma sana katika kizazi cha kale ambazo maana yake inasimulia ukweli wa mafundisho yaliyotokea zamani. Mzazi hapa huchukua nafasi ya chombo cha kusemea habari kwa kizazi cha kisasa. Kwa hivyo, ili matumizi ya methali yafaulu vizuri, msikilizaji ni lazima aelewe kwamba anapata mafunzo adimu ya kidehuri; kwamba mababu wanaongea naye kwa kupitia binadamu anayemsikiliza wakati huo.

Tunapozingatia dhima na umuhimu wa jamii maisha yetu hupanuka, huwa na kina kirefu na kurembeka zaidi. Thamani ya methali inapatikana baada ya kufasili haki na kuzilinganisha na mahitaji yetu kiasilia ili kulisha nyoyo zetu. Fasili zinaweza kutumika kuchambua historia yetu, utamaduni wetu, au kwa ufupi kazi zetu kijamii. Nyakati za uvumbuzi mwingi huko ugiriki na nchi majirani, mwanadamu alishughulikia sana kurikodi mantiki za kisayansi lakini hakujali kuzilinganisha na maisha yake ya kawaida. Kwa bahati mbaya hata kizazi cha sasa hakitili maanani haki na mantiki, na kwa hivyo hutoa fasili za kijuu juu zisizo na misingi thabiti katika maisha. Lakini ni jambo la busara kuchukua dhima ya methali kama falsafa yenye mantiki inayofaa kuendeleza na kuongoza maisha yetu.

Sitiari

Fasili ya sitiari kwa jumla ni tata na kwa muda mrefu imekuwa fumbo kwa wanaisimu. Wataalamu wa isimu waliotangulia walifasili sitiari kama matumizi ya maneno ya lugha kuwachezea watu shere. Wengine kama Robert (1970) alisema kwamba sitiari ni matumizi ya neno yaliyo potovu.

Richards (1965) kwa upande wake alisema kwamba, sitiari ni ufafanuzi wa jambo fulani kwa kutumia yaliyomo katika jambo hilo. Aliongezea kwamba ni kulinganisha vitu viwili bila kutumia neno ‘kama’ kwa mfano: Dunia ni jukwaa. Ufafanuzi huu wa Richards ni dhahiri kuliko wa wataalamu wengine hapo juu. Unaonyesha mlingano na fafanuzi nyingine zinazozungumzia kuhamisha maana kutoka muktadha mmoja hadi mwingine. Uhamishaji wa maana unatokana na uwezo wa msemaji wa kulinganisha mambo tofautitofauti maishani. Waaidha, sitiari ni matumizi ya neno au kirai, kimawazo, na kutoa wasifu wa kitu au mtu fulani kama kitu kingine ili kuonyesha kwamba vyote vina sifa sawa; na kufanya ufafanuzi kuwa thabiti zaidi. Mfano wa sitiari ni matumizi ya neno ‘jiwe’ katika sentensi: “Ana moyo wa jiwe” Hii inamaanisha kwamba mtu fulani ana moyo mgumu sana.

Methali za Msingi wa Sitiari

Dhana ya sitiari, kwa hivyo, ni uwakilishi na ulinganishi katika matumizi ya ishara na misemo ya kitamathali. Ni kawaida kauli za methali kutamkwa kwa kutumia lugha ya mafumbo yenye sitiari. Kwa hivyo basi kuna ulingano mkubwa kati ya methali na matumizi ya sitiari kwa sababu methali nyingi hubeba sitiari. Methali zenye sitiari huwa na nyuso mbili; uso mmoja ni ule wenye maana iliyo wazi na mwingine ni wa maana fiche. Maana isiyokuwa wazi aghalabu hujificha kwenye sitiari ya methali na hiyo maana ndiyo yenye umuhimu zaidi.

Kuna tofauti baina ya methali-sitiari na methali zinazotolewa kwa kauli za maneno tu ya mkato. Methali-sitiari hutoa mchango wa mafumbo yenye maana fiche inayoweza kupambanuliwa kwa kirefu baada ya kufichuliwa. Kinachofanyika na

methali-sitiari ni kuchukuwa mandhari yanayojulikana sana na kuyatungia kiwakilishi cha ishara. Kiwakilishi hiki ambacho ni sitiari hakiwasilishi ujumbe kwa wasikilizaji kwa njia ya usitadi pekee lakini hufanya hivyo kwa uthabiti na kumbukumbu zaidi. Methali za sitiari kama: ‘Usipoziba ufa utajenga ukuta’, huwa zinatoa maana pana kuliko idadi ya maneno yanayotumika kuziundia.

Dokezo za Sitiari

Funzo linalofafanuliwa na ishara fulani katika kauli ya methali yenye sitiari, ndilo dokezo la sitiari. Kwa mfano katika methali, “Haba na haba hujaza kibaba”. Maana ya ‘haba’ ni kidogo, na maana ya ‘kibaba’ ni chombo kiluba lisasi. Kwa hivyo, maana ya methali inayoonekana wazi ni kwamba ukiweka kiasi kidogo cha kitu kila mara, mwishoni utakuwa na akiba kubwa. Maana nyingine zinazositirika katika methali yenyewe ni kwamba aghalabu vitu vikubwa huanza kama vidogo. Inamaanisha pia kwamba matajiri walianza kama fukara au fukara huenda wakawa tajiri. Kimantiki pia inatoa maana kwamba hakuna tajiri ambaye hajawa fukara.

Kwa kufuata hoja hapo juu, matumizi ya ‘haba’ na ‘kibaba’ ndiyo sitiari. Kwa mfano, chombo cha maji huanza kikiwa kitupu na baadaye kikaanza kupata haba baada ya haba nyingine na kuishia kujaa. Tajiri huanza na kifurushi kidogo na baada ya haba moja moja akawa milionea

Ili kupata uwezo wa kumaizi dokezo za methali zenye sitiari yafaa mfasiri aweke maana ya methali katika maneno yake au lugha yake mwenyewe. Jambo la lazima lifanyikalo ni kupindua umbo la methali, na kutafuta njia nyingine ya kutoa methali kwa kutumia kauli nyingine yenye ishara iliyo na maana au ukweli sawa na

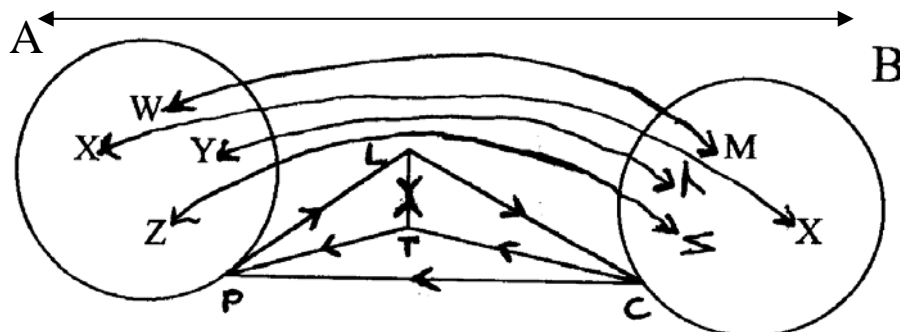
wa methali hiyo hiyo. Inaweza kumwia rahisi mfasiri anapokuwa na kibadala cha methali hiyo, lakini kwa kawaida jibu hutoa mchango wa maadili marefu yanaosababishwa na kiini cha funzo linaloteguliwa na dhana zinazomjia mtu kulingana na tajiriba yake.

Mwanaisimu mashuhuri Walpole (1941) naye alichangia maana ya dokezo za sitiari kwa kuunda nadharia ya uhamishaji maana yenye msingi wa sitiari. Kwake, sitiari ni kuazima jina la kitu kingine. Kwamba, sitiari ni kipengele cha kila lugha na kwa hivyo matumizi ya sitiari yalianza na chanzo cha lugha au matumizi ya maneno katika lugha yoyote; kuigiza sitiari ni kwa zamani za kale tangu chanzo cha maisha ya binadamu. Alisema kwamba kutoka chanzo cha dunia binadamu wa kila mbari walitambua umuhimu wa kutumia kumbukumbu zao kuhusu kitu fulani kutafakari kitu kingine kwa njia ya kuvimithilisha. Kwa jambo hilo, Walpole (1941) aliunda nadharia ya uhamishaji maana yenye kanuni ifuatayo:

Katika msemu wenye sitiari, ishara hurushwa kutoka muktadha mmoja kwenda mwingine ulio tofauti kabisa lakini katika msingi wa kumithilisha vipengele vilivyomo katika miktadha hiyo miwili. Jambo hii lilimefafanuliwa wazi na mchoro ufuatao kutoka kwa Walpole.

Kielelezo 1: Mchoro wa nadharia ya Walpole

Mchoro 1

T	=	Muktadha
P	=	Msemaji au mwandishi
L	=	Lugha ishara/sitari
C	=	Wasikilizaji au wasomaji

Kielezo hiki cha Walpole kinaeleza nadharia ya uhamishaji maana wenye msingi wa sitari.

Mchoro huu unaonyesha namna matumizi ya sitari yanavyomithilisha miktadha miwili iliyo tofauti katika methali moja.

Mchoro unathibitisha kwamba wahusika upande wa A wanalingana na wahusika upande wa B kwa kutegemea nguvu za mfanano. Kwa hivyo, msemaji (P) katika A anatumia ishara ya lugha (L) kwa muktadha (T) kupokelewa katika B (C). Mishale katika pambetatu inathibitisha kwamba kuna mawasiliano kamili baina ya C na P.

Kwa mfano katika methali: ‘Mfuata nyuki hakosi asali’, kuna maana iliyo wazi na maana ya kimapumbo. Maana iliyo wazi ni kwamba nyuki ndio watengenezao asali; kwani usipowafuata huwezi kupata asali. Lakini kufuata maana inayotolewa kisitari, mfasiri anaweza kupata mifano ya falsafa ya maisha chungu nzima. Kwa mfano, wakati walimu wataalamu hushughulikia sana vitabu kwa ajili ya kuelimisha wakufunzi zaidi, viongozi ni lazima washughulikie sana siasa. Kwa hivyo inathibitishwa kwamba misemo

yenye sitiari inaeleweka zaidi kwenye msingi wa kumithilisha kama mchoro unavyoonyesha.

Nadharia hii ya uhamishaji maana inafuata mkondo wa tasnifu wa kuchunguza kazi ya sitiari katika methali za Kiswahili na Kiganda, zenye sitiari. Methali hizi huwa na maana zilizo wazi na nyingine zinazositiriwa katika sitiari. Mfasiri huridhika sana na maana ya sitiari katika methali kwa sababu ya kuwepo uwezo wa kuipanua kulingana na namna anavyoifahamu. Hata hivyo ni lazima wasikilizaji wawe na maarifa ya jambo analozungumzia ili kuwepo mawasiliano kamili.

Kwa hivyo ni dhahiri kwamba methali zenye sitiari zina nyuso mbili. Uso mmojawapo ni pale ambapo ishara zinazotumika zinapojitambulisha na kutolewa maana iliyo wazi. Uwanja au uso huu utapewa jina la; ‘Kazi ya ishara kimaongezi’. Lakini jina laweza kufupishwa tukasema tu: ishara kimaongezi. Katika uwanja huu, ishara zinazotumika zinajipatia tu nguvu ziweze kurusha maana yenye nguvu zaidi kuelekea uwanja wa pili ambao ni kazi ya ishara kiulimwengu na kwa ufupi: ishara kiulimwengu. Kwa ufupi zaidi mtafiti anaona mambo haya yawe: Ishara-maongezi, na Ishara-kilimwengu. Katika methali ya: “Haba na haba hujaza kibaba” kwa hivyo ‘haba’ na ‘kibaba’ vinapatikana katika uwanja wa ishara- maongezi, na tajiri anapatikana katika uwanja wa ishara kilimwengu.

Madokezo za sitiari katika methali za Kiswahili na Kiganda yanaweza kufafanuliwa kwa kutumia mbinu hiyo hiyo hapo juu. Kuanzia na methali za Kiswahili, yafuatayo yaweza kufanyika:

Methali za Kiswahili

Maji huteremkia bondeni

Mshale mzuri haukai zakani

Mtego bila chambo haunasi

Kilio huanza mfiwa

Nazi haishindani na jiwe

Umbuji wa nyanja za methali za Kiswahili

Kazi ya methali kimaongezi

Kazi ya methali kimlimwengu.

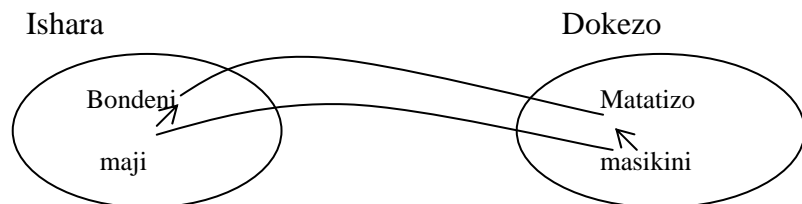
Uwanja wa maongezi

Uwanja wa mlimwengu.

Ishara-maongezi

Ishara -mlimwengu

Kielelezo 2: Uwanja wa Methali : Kiswahili

Ishara		Dokezo	
Maji	Bondeni	Masikini	Matatizo
Mshale	Zakani	Mwema	Mzuri
Mtego	Chambo	Mfanyakazi	Kifaa
Kilio	Mfiwa	Apendaye	Hushughulika
Nazi	Jiwe	Binadamu	Hushindana

Methali za Kiganda

Akaliba akendo okalabira ku mukonda

(Kitakachokuwa kibuyu huonekana kwa shina)

N'ezikookolima gaali magi

(Hata jogoo wanaowika walianza kama mayai)

'Mbwa yange tebba', ng'eyise ku lwa taba.

('Mbwa wangu haibi', hupita vuno la tumbaku.)

Kabwa kabbi kagumya mugongo.

(Mbwa mwizi huwa na mgongo mgumu.)

Ab'oluganda bita bikoonagana tebyatika.

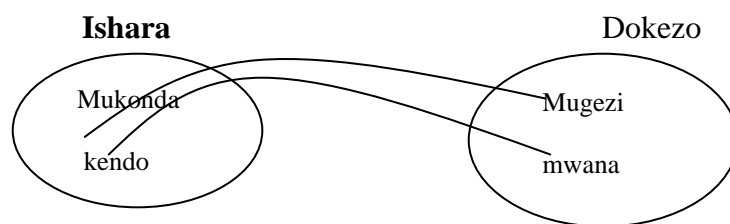
(Udugu ni kama vibuyu: hugongana lakini havivunjiki.)

Umbuji wa nyanja za methali za Kiganda

Kielelezo 3: Uwanja wa Methali: Kiganda

Uwanja wa methali

Uwanja wa mlimwengu

Ishara		Dokezo	
Kendo	Mukonda	Mwana	Mugezi
N'ezikookolima	Magi	Omuntu	Asooka mpola
Embwa	Taaba	Omuntu	Tafunye kikemo
Kabwa	Mugongo	Omuntu	Agumira ebizibu bye

Ab'oluganda	Bitu	Abateesa	Bamala ensonga
-------------	------	----------	----------------

Tafsiri

Ishara		Dokezo	
Kibuyu	Shina	Mtoto	Mwerevu
Jogoo	Mayai	Binadamu	Huanza polepole
Mbwa	Tumbaku	Mtu	Hajapata hamu
Mbwa mdogo	Mgongo	Mtu	Huvumilia shida
Ndugu	Vibuyu	Majadiliano	Huleta suluhisho.

Uashiraji wa Methali Kimaongezi

Tamaduni tofauti tofauti hutumia ishara zinazohitilafiana kuwakilisha dhana za aina mbalimbali katika methali zao. Wakati mwingine jamii tofauti zaweza kutumia ishara sawa kusimamia dhana tofauti katika tamaduni hizo tofauti. Isitoshe, uchaguzi wa ishara unatatanisha. Kwa mfano: ishara za mbwa au mtego kama ilivyo katika methali za Kiswahili na Kiganda hapo juu, ni tatanishi. Misingi ya uchaguzi wa ishara katika tamaduni mahususi na kutumia tamathali ya usemi kubainisha itikadi fulani, ni masuala yanayomkera mtafiti na kumsukuma atafute kiini chake.

Methali Zinazovuka Mipaka

Methali nyingi zina uwezo wa kuvuka mipaka na kutumika kwingine ambako lugha yake ni tofauti. Kinachovuka mipaka siyo muundo wa kauli ya methali wala kilugha bali ni maudhui au maadili ya methali inayotumika. Yaani, maneno yanayotumika ni tofauti lakini yanabeba maana sawa kabisa. Jambo hili linajulikana

kwa wengi sana hasa wakati watu wa lugha tofauti wanapokutana au waandishi wa vitabu wanapozungumza lakini msingi unaozusha mambo hayo haujatiliwa maanani.

Kwa nini Waswahili na Waganda

Sababu mijawapo ya kuhusisha Waswahili na Waganda katika utafiti huu ni kuwa lugha zote mbili ni za Kibantu. Kikundi cha lugha za Kibantu ni kikubwa na asilimia kubwa ya lugha za Kiafrika zinaingia humo. Mtafiti ni mzawa wa lugha ya Kiganda kwa hivyo anakitongoa bila matatizo yoyote. Isitoshe, yeye ni mtaalamu wa lugha ya Kiswahili. Kazi inayoshughulikiwa, kuhusu madokezo ya sitari kati ya methali za Kiswahili na Kiganda ni ya Kitaalamu sana. Ili kufanya uvumbuzi kuhusu mambo ya kisomo cha juu kati ya lugha mbili mtafiti ni lazima awe na uwezo na ufahamu kamili kuhusu mienendo, ufasaha na sarufi za lugha zote mbili.

Kiswahili na Kiganda ni kati ya lugha kadhaa za Kibantu Afrika Mashariki. Lugha zote hizi zinatumiwa pamoja na wenyeji wa Afrika Mashariki bila matatizo. Msemaji anapokosa msamiati wa jambo fulani anatumia mkopo wa lugha jirani na wasemaji huwa wanaelewa vizuri sana. Si ajabu kuona mtu kuwa na uwezo wa kusema lugha zaidi ya mbili bila kuzichanganya. Ni haki kwamba Afrika Mashariki ni eneo lahaja kijiografia. Licha ya lugha chache sana za Kinilo, za Kibantu nyingi zinazopatikana zinabadilika tu katika muundo wa maneno kimofolojia. Wakati mwingine maneno hayo ni sawa kabisa ilhali mengine yanalingana. Kwa hivyo Kiswahili na Kiganda zinashabihiana kifonolojia, kimofolojia na kisintakisia.

Kihistoria, Waswahili na Waganda wamekuwa wakiingiliana kibiashara sana kwa sababu misafara ya Waswahili wachuuzi kutoka mwambao iliishia katika ufalme wa Waganda. Walichangiana bidhaa na wakati huo huo lugha ya Kiswahili ilitumika sana na Waganda walijifunza mengi kutokana na ushirikiano huu. Isitoshe, wakati Waswahili walikaa karibu na bahari Waganda walikaa mkabala wa maziwa. Vifaa walivyotumia, na hata wakati huu wanavitumia kuvulia samaki vilisaidia sana pande zote mbili na kuendeleza kazi ya uvuvi. Inajulikana pia kwamba Waswahili ni wapenzi wa sanaa mbalimbali kama walivyo Waganda. Ubunifu katika nyimbo za taarabu, michezo ya tamthilia na mengineyo ya kisanaa hufanyika sana na Waswahili pamoja na Waganda.

Suala la Utafiti

Waandishi wengi wamefanya kazi maalumu kuorodhesha idadi kubwa za methali katika lugha ya Kiswahili na Kiganda. Waandishi kama Walser (1982), Nsimbi (1958) na wengine wameshughulikia methali za Kiganda. Hali kadhalika, King'ei (1989), Farsi (1975) na Wamitila (2003), wamehitimu katika kazi ya kuorodhesha methali za Kiswahili.

Suala la utafiti linajikita katika kazi ambayo imefanywa na waandishi waliotajwa hapo juu. Hata kama wameorodhesha methali na kutoa ufafanuzi wa maana zake, hawajachanganua hatua kwa hatua uteuzi, kazi, na hulka za ishara zinazotumika wakati wa kutoa methali yaani katika uwanja wa maongezi. Uteuzi wa ishara upande wa maongezi ni msingi wa sitiari na maana katika uwanja wa

mlimwengu. Sababu za uchaguzi wa ishara moja badala ya nyingine, kudokeza jambo fulani katika uwanja wa mlimwengu, katika lugha za Kiafrika, hasa kwa methali za Kiswahili na Kiganda, ni jambo ambalo halijashughulikiwa.

Isitoshe, maana ya methali moja inaweza kutanda ikavuka mipaka na kutumika katika utamaduni mwingine au kutokuwa na uhusiano wowote. Misingi inayonasua mlingano au tofauti ya maudhui makuu baina ya methali, za lugha zote mbili haijapata kuvumbuliwa na kuchambuliwa.

Lengo kuu

Utafiti uliangalia uteuzi wa ishara katika methali za Kiswahili na Kiganda, kuzilinganisha kufuatana na matumizi yake na kufanya taipolojia ya mlingano na mlingano wa maudhui makuu ya kila methali kwa kutumia kipimo cha utamaduni unaohusika.

Malengo dhahiri

Utafiti ulilenga:

1. Kuchanganua na kufasiri ishara za methali zenye sitiari upande wa maongezi, katika methali za Kiswahili na Kiganda.
2. Kufanya taipolojia ya mlingano na mlingano wa udhui kuu ya kila methali kwa kutumia kipimo cha utamaduni unaohusika.

Upeo wa Utafiti

Msisitizo uliwekwa kwenye uashiraji wa methali kimaongezi kama ilivyoonyeshwa hapo juu katika mifano ya methali za Kiswahili na Kiganda. Kwa hivyo methali zenye sitiari inayotokana na matumizi ya ishara mbili ndizo zitakazoangaliwa. Ukusanyaji wa data ulifanyika katika vitabu vinavyopatikana Afrika Mashariki. Sehemu ambazo waongaji wa Kiswahili wanapatikana kwa wingi zaidi, kama Nairobi na Dar-es-Salaam zilitembelewa kwa ajili ya kupata habari zaidi.

Kiunzi cha Dhana ya Utafiti

Mazingira ni msingi maalumu katika maendeleo ya lugha. Lugha mbili au zaidi zinazopatikana katika mazingira sawa huwa na mengi yanayofanana kwa sababu, kazi, uchumi, mapenzi, na kadhalika huchangia katika kuunda utamaduni unaofanana.

Nadharia ya mazingira na lugha ilitolewa na Ssekamwa (1995-144):

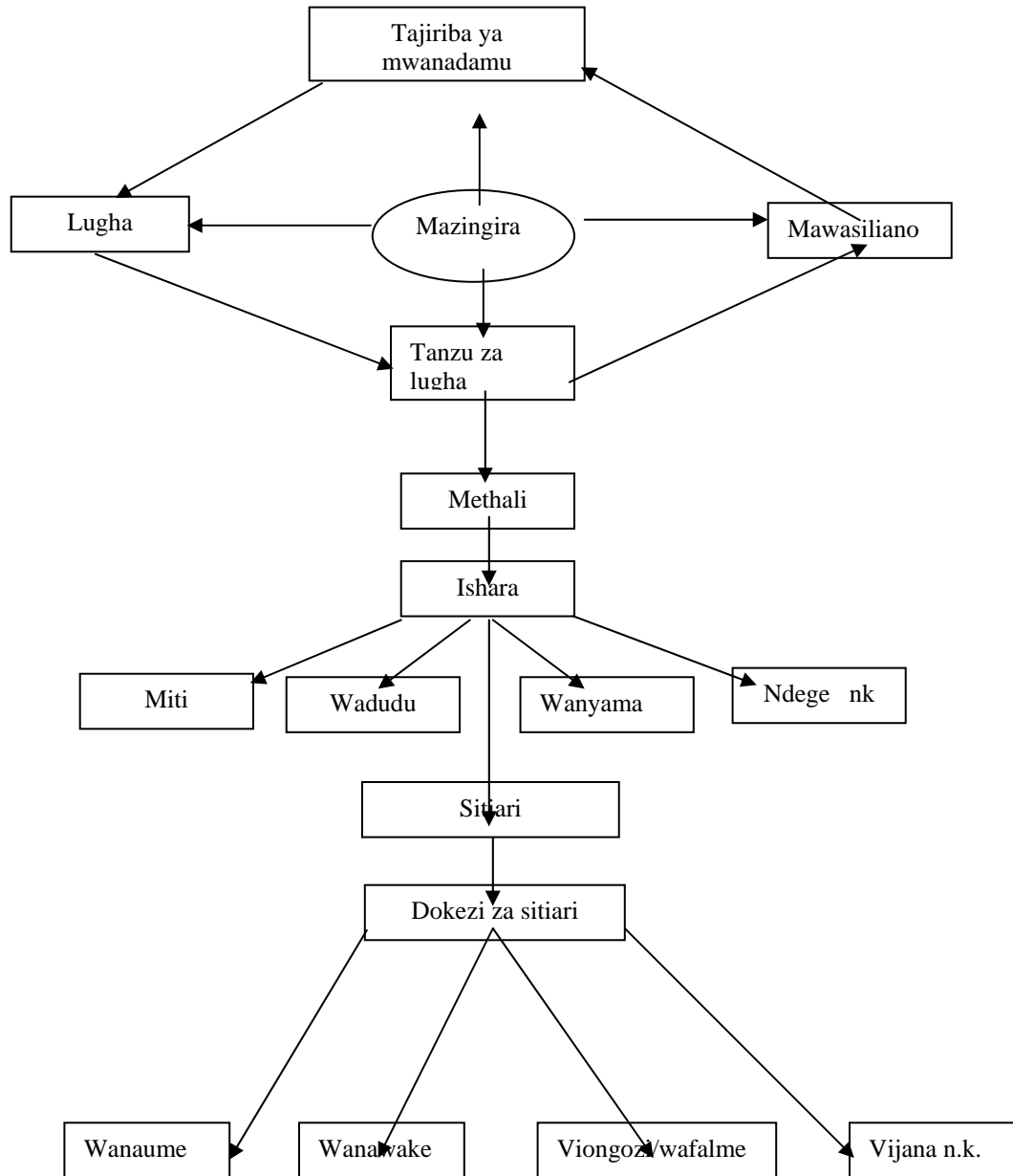
Methali ni matokeo ya tajiriba ya mwanadamu na kadiri anavyozidi kupanua tajiriba zake kuhusu mambo mbalimbali ndivyo anavyokuwa na uwezo wa

kutunga methali zaidi kulingana na utamaduni wake. Jamii tofauti hutumia tashbihi tofauti kufasiri funzo linalofanana katika tamaduni mbili au zaidi.

Kwa mfano, jamii inayokula mbwa, haiwezi kutumia ishara ya mbwa kumdhihaki mtu.

Methali zenye sitiari hutumia ishara mbalimbali kufuatana na aina ya jamii, mazingira, na maana ya methali. Usuli wa utamaduni wa kila lugha unaweza kufuatiliwa kwa kuchunguza mwelekeo na mchanganyiko wa maisha adilifu kama inavyoonyeshwa na mchoro hapo chini:

Kielelezo 4: Mfumo wa Dhana

Kielelezo hiki kinaonyesha kwamba mazingira ni chanzo cha lugha

Mchoro unaonyesha wazi kuwa mazingira ni msingi wa kila aina ya lugha na tajiriba za binadamu kuhusu jamii, uchumi, siasa na mambo mengine ya maisha. Mazingira hukuza tajiriba za mwanadamu zinazosababisha matumizi na maendeleo ya

lugha. Tanzu za lugha, kama vile methali hutumia tamathali za usemi, ishara, pamoja na madokezo ya sitiari, kukamilisha mawasiliano. Hapa mawasiliano huvutiwa na tajiriba za mwanadamu na yote huendelea kuathiriwa kimazingira. Inatokea kwamba kila kiambajengo cha mchoro kina uhusiano na mhimili wa mfumo ambao ni mazingira. Kwa hivyo mfumo unaonyesha ya kwamba tajiriba za mwanadamu ni matokeo ya mazingira yake yanayomwezesha kusema lugha na kufurahia matumizi ya methali na tanzu nyingine kimawasiliano. Katika viambajengo vya lugha kama vile methali, tamathali za usemi na dokezi za sitiari, (kama vinavyoonyeshwa katika mchoro), ishara katika methali hutumika kusimamia vitu kadhaa kama vile wanaume, wafalme na kadhalika. Kwa hivyo ikiwa lugha ya Kiswahili na Kiganda zinatumia mazingira yanayolingana, methali zao huenda zikawa na uchaguzi wa ishara na aina za usemi wa methali vinavyolingana kama inavyosadikiwa na mchoro wa mfumo wa dhana hapo juu.

Umuhimu wa Utafiti

Utafiti utajenga kumbukumbu za mafunzo kwa wataalamu wengine na watazitemia kama msingi wa kuanzisha utafiti mwingine. Wakufunzi wa masomo ya juu katika vyuo watatumia maarifa ya utafiti kupanua uchanganuzi wao kuhusu uashiriaji wa methali. Tafsiri za methali kutoka tamaduni nyingine zitaweza kufanyika ili kupanua Fasihi ya Kiswahili inayotakikana sana.

Umuhimu wa Dhana

Uchunguzi ulichambua kwa kirefu kipengele cha uashiriaji katika methali kama msingi wa kuundia nadharia za tamathali za usemi za Kiswahili na Kiganda na jinsi zinavyotumika katika lugha hizo mbili. Utafiti ulionyesha pia uhusiano uliopo katika lugha zinazotumia methali zenye ishara za kusababisha sitiari katika mazingira sawa.

Ufafanuzi wa Istilahi

Zifuatazo ni istilahi zilizotumiwa katika utafiti huu. Hata hivyo ufafanuzi zaidi utatolewa sehemu ambapo zitapatikana.

Methali kimaongezi:	namna methali ya sitiari inavyotolewa na msemaji; urefu au ufupi wake pamoja na ishara zinazotumiwa.
Methali kimlimwengu:	maana ya methali yenye sitiari kwa maisha ya Mwanadamu
Muganda:	Raia wa Uganda ambaye ni wa kabila linalosema lugha ya Kiganda.
Mwanauganda:	Jina la jumla kwa raia yeyote wa Uganda.

SURA YA PILI: MAPITIO YA MAANDISHI

Utangulizi

Fasihi andishi inayohusiana na methali katika lugha mbalimbali, imeshughulikiwa sana kwa upana na kwa makini. Hata hivyo, kilichoshughulikiwa sana ni kuorodhesha idadi za methali pamoja na kuzitolea fasiri. Kazi ya kuhusisha vikundi vya methali kutoka lugha tofauti na maudhui maalumu haijaitiliwa maanani. Kwa sababu hii, mtafiti atajadili maandishi yanayopatikana chini ya mada zifuatazo: maelezo ya jumla kuhusu fasihi simulizi ya methali, methali za Kiswahili, methali za Kiganda, uashiriaji katika methali, akisi ya methali katika historia ya utamaduni wa jamii, na umuhimu wa utamaduni kuhusu methali.

Kati ya mada hizi zitakazojadiliwa kuna mbili ambazo hazigusii na kuhusika na swala la utafiti moja kwa moja lakini ni za muhimu sana katika kutilia mwanga utafiti wote kwa jumla. Mada hizi mbili ni maelezo ya jumla kuhusu fasihi simulizi ya methali na akisi ya methali katika historia ya utamaduni wa jamii.

Waandishi wengi wameshughulikia methali na kutoa maoni ya jumla ambayo ni ya muhimu sana kuzingatiwa na mtafiti yeyote wa methali. Utangulizi unahitajika kumwelezea mtu kuhusu methali kwa jumla, kabla ya kumpasha uvumbuzi kuhusu kwa mfano methali za Kiswahili na Kiganda. Hii ni kwa sababu methali hazipatikani katika lugha ya Kiswahili na ya Kiganda peke yake lakini kati ya kila lugha ulimwengu mzima. Ufafanuzi zaidi unahitajika kuhusu akisi ya methali katika historia ya utamaduni wa jamii kwa sababu methali hutungwa na kueleweka kiutamaduni. Inamaanisha kwamba methali zinaweza kutumika kuchambulia mila na desturi au

tamaduni kwa jumla, za jamii inayohusika. Kwa sababu hii basi mada hizi ni za muhimu ili kusaidia msomaji wa maandishi haya kuyazingatia na kuyaelewa kwa hamu zaidi.

Maelezo ya Jumla kuhusu Fasihi Simulizi ya Methali

Methali zinatumiwa kama vyombo vya kuchukulia mambo ya muhimu yanayohusu vipengele vya lugha pamoja na matumizi ya lugha kimawasiliano. Isitoshe, methali zinamithilishwa na vito vya lugha vya thamani ya juu sana vinavyohifadhi falsafa ya kizazi cha zamani, cha sasa na cha mustakabali. Kwa hivyo, kama methali zilivyo kipengele cha lugha, wanadamu wa ulimwengu mzima wanafurahia matumizi yake. Wasemaji pamoja na waandishi wa vitabu wanaotumia methali huwatia wasikilizaji pamoja na wasomaji wao changamoto ya kiwango cha juu. Kama ilivyonukuliwa katika Sura ya kwanza (Uk 6), mwandishi mashuhuri Achebe (1960) alisema kwamba methali ni ‘tembo la kutafunia’ maneno.

Dai la Achebe la hapo juu ni bainifu ingawa linatumia lugha fiche. Hata hivyo Achebe angepata upinzani mkubwa kama angalisisitizia kuhusisha Jamii za Kiafrika peke yake. Matumizi ya methali kama mbinu ya mawasiliano ya kuhimiza maana kuhusu jambo fulani, haihusiani na Bara la Afrika pekee bali ni chakula cha ulimwengu mzima.

Katika matini kadhaa za Shakespeare, methali zinatumiwa sana hasa wakati wa kuingiza falsafa fulani katika mazungumzo au kutumia kauli nzito yenye maana fiche. Kwa mfano, katika tamthilia ya Mabepari wa Venisi (1988), mhusika Poshia

alipokuwa akiongea na Bassanio kumwelezea kuwa siyo tabia ya wanawake kuonyesha mapenzi kwa wanaume wawapendao, alitoa methali akasema: “Mwanamwali hana ulimi ila mawazo” (Shakespeare 1988: 45). Katika tamthilia nyingine ya Shakespeare: Julius Ceasar; Shakespeare anatumia lugha inayobeba muundo wa kimethali katika maongezi yenye kauli za falsafa.

Sitiari hapo awali ilifasiliwa kama tafakuri juu ya neno au kirai mawazoni, na kutoa wasifu wa kitu au mtu fulani kama kitu kingine ili kuonyesha kwamba vyote vina sifa sawa. Ni kawaida methali kutolewa katika mfumo wa sitiari. Hii ni kusema kwamba kuna uhusiano mkubwa baina ya methali na kauli zenye sitiari. Kama Waafrika wanatumia sana methali katika maongezi yao, inathibitisha kwamba sitiari inapatikana sana katika lugha zao. Kuhusu jambo hili Finnegan (1985) alitoa mchango akasema:

Methali hutumika karibu kote barani Afrika. Ni wazi kutokana na maongezi ya Waafrika kwamba mbinu ya kuingiza sitiari kwenye mazungumzo inakuwa rahisi na dhahiri kwa matumizi ya methali. Methali zina sifa ya kutoa maana fiche kwa namna inayovutia. Methali hutumia sana lugha yenye vidokezo inayoashiria mfumo wa sitiari (uk. 389).

Umuhimu wa methali na mfumo wake wenye matumizi ya sitiari, ni ishara ya uzito wa fasihi simulizi wakati wa matumizi ya ala ya mdomo kama chombo peke yake cha mawasiliano kilichopatikana. Maana fiche iliyopatikana katika mawasiliano ya mdomo ilionyesha mbinu sahihi iliyotumika ulimwengu mzima na tamaduni za mawasiliano ya kimdomo. Uwezo wa kutoa mantiki kwenye maongezi wakati wa masimulizi ya kimdomo unafanya mawasiliano yathibitike kwa urahisi na muhtasari, kama Finnegan (1990) anavyosema:

Methali zinatambulika kwa uthabiti wa maana yake ya kuvutia inayotilia mkazo jambo linalozungumziwa kwa namna tofauti na lugha ya kawaida. Kauli zenye maana fiche ndizo zilizotolewa kama jazanda za kimdomo na huishia katika picha za sitiari.

Methali ni maneno ya hekima yanayozingatia kanuni nne: idadi, ubora, namna, na uhusiano. Idadi, ni muhtasari wenye kiini kirefu: ubora, methali huakisi haki ya msemaji yenye ushahidi unaokubalika kwa wengi; ingawa inasemekana kwamba ukweli wa msemaji unaothibitishwa na methali, unafuata mada inayozungumziwa na siyo haki yenyewe. Namna; methali ni fupi zenye maelezo ya mtiririko. Uhusiano, matumizi ya sitiari na analojia ya mara kwa mara huficha maana ya mazungumzo yanayotangulia. Hapa msikilizaji huzingatia kufasiri kuweza kung'amua ujumbe. Kwa sababu hii Arora (1995) alisema:

Msikilizaji hufanya kazi mara mbili kuweza kung'amua maana ya methali. Kwanza ni kufasili maana ya sitiari iliyotumika kwenye methali kama inavyoeleweka kiutamaduni na kikabila na baadaye akaitolea mifano katika lugha yake.

Dokezo za sitiari katika methali kwa kila lugha zimefasiliwa kwenye mikutano ya makabila mengi. Mara nyingi msemaji hudhihirisha maana kwa urahisi anapotumia methali ili wasikilizaji wake wapate fununu ya maelezo yake. Mbinu hii ni changamoto kwa wasikilizaji (jamii) wa tamaduni tofauti tofauti kwani wakati huohuo kila mmoja wao hurejelea mfano wa methali kutoka lugha yake anayomithilisha na iliyotajwa kisitiari, ikalenga maana na maudhui kama inavyotakikana. Ni kawaida kwa wataalamu wa lugha nyingi kutumia maarifa yao ya methali kutoka lugha tofauti kutilia mkazo jambo fulani kwa matumizi ya methali hizo ambazo wakati mwingine huwa na mlingano mkubwa kisitiari.

Wanasiasa wanajulikana sana kwa kusukuma matakwa yao mbele na kwa udhahiri wakati wanapohutubia vikundi vya watu wa lugha tofauti. Wao, wana kipawa cha kutumia na kutoa sitiari kutoka methali za lugha zao na kusukuma sitiari

hizo katika methali za lugha pokezi. Dokezo za sitiari katika methali hizo huwashtua wasikilizaji kwa kuona kuwa msemaji mwanasiasa anaelewa kwa undani tajiriba yao ya falsafa, wakashangilia na kutoa kelele nyingi kama ishara ya kumshukuru kwa ujumbe wa kuaminika.

Waandishi wengine wamejaribu kutafiti na kumithilisha dokezo za sitiari kutoka lugha moja hadi nyingine. Farsi (1975-v) alilinganisha methali za Kiswahili na methali za Kiingereza na alisema, “Methali ni za lazima kwa lugha za binadamu na hutumika sana katika tamaduni zote zikiwa na mlingano mkubwa wa dokezo za sitiara zao”. Farsi (1975-v) alilinganisha methali za Kiswahili na methali za Kiingereza kama inavyoonyeshwa hapo chini:

Akiba hαιοzi (Kiswahili)

A reserve will not decay (Meaning).

Put something by for the rainy day (English comparison).

Akili nyingi huondoa maarifa (Kiswahili)

Great wit drives away wisdom. (Meaning).

Too clever by half. (English comparison).

Hata hivyo kazi ya Farsi hapa haikuwa tofauti na zile za waandishi wengine ambao pia walitoa ufafanuzi tu wa kila methali badala ya kuunda vikundi vya methali kwa ajili ya kutoa maudhui fulani, ya jumla au kuchambua vipasho vinavyosababisha maana ya kifalsafa

Methali za Kiswahili

Kazi ya kukusanya na kufasili methali za Kiswahili imefanywa na waandishi mbalimbali. Lakini kama ilivyobainishwa katika Sura ya kwanza, kazi ambayo imetiliwa mkazo ni kuchanga, kuelezea idadi ya methali katika mchango na kutoa maana ya kila methali. Kwa kutoa ufafanuzi wa kazi ya methali ambayo imefanyika mpaka sasa katika lugha ya Kiswahili, King’ei (1988-x) alisema:

Lengo letu kuu lilikuwa kuchanga methali za zamani na za kale, kuelezea machache juu yake, kuzipanga, na kutoa ufafanuzi kuhusu maana yake na namna zinavyotumika. Kazi hii itakuwa mchango mkubwa kwa fasihi iliyopo ambayo tunaweza kufundishia lugha ya Kiswahili.

Methali ni mazao ya mazingira maalumu. Ndiyo maana methali husema mengi kuhusu kazi za watu wa mazingira kama vile kilimo, urembo, mavazi na kadhalika. Hata hivyo kuna methali nyingine ambazo hazizingatii mambo ya mazingira bali hujihusisha na mambo kwa jumla. Kuhusu jambo hili, King’ei na waandishi wenzake, walisema:

Ni lazima kukumbuka kwamba maana fiche ya methali haifaidi na kutumikia watu wa mahali ilipotungiwa pekee. Ukweli ni kwamba, inaweza kusambaa pote na kwa binadamu wote ulimwengu mzima.

Mtafiti anaona ukweli wa mambo haya yote na anakubaliana na waandishi hawa. Methali isemayo kwa mfano: “Wapishi wengi huharibu mchuzi,” kisitiari hairejelei wapishi Uswahilini peke yake bali wapishi wote katika ulimwengu mzima. Mambo haya yote kuhusu methali ni ya muhimu sana kwa mtafiti. Anatumia methali zilizopo na kuchungulia zaidi kuhusu muundo wake unaoingiza madokezo ya sitiari katika methali za Kiswahili na Kiganda.

Waandishi ambao mtazamo wao kuhusu methali ni sawa na wa King'ei na wenzake ni wengi. Miongoni mwa hao waandishi ni kama: Farsi (1975), Madumulla (1995), Tuki (1985), Mlacha (1995), Wamitila (2003) na wengine.

Methali za Kiganda

Mwandishi ambaye ametoa usaidizi wa kiwango cha juu kuchangia methali za Kiganda ni Walser (1984). Alikusanya methali zaidi ya elfu tano. Kiasi hiki ni kikubwa zaidi ya kiasi chochote kinachopatikana katika kitabu kimoja katika lugha hiyo. Mbinu yake ya uchambuzi haitofautiani na ya King'ei na wenzake (1988), Farsi (1975) na wengine walioandika kwa Kiswahili. Walser (1984) aliorodhesha methali kulingana na mfululizo wa alfabeti, na baadaye akazifasiri methali moja baada ya nyingine. Kwa lugha nyepesi, Walser (1984) alitumia sentensi fupi kuleta maana thabiti katika ufafanuzi wake. Alipoona kuwa orodha ya methali zake imekamilika, aliibatiza jina la 'kichaka'; alisema:

Kichaka chenyewe si kiumbe kidogo tu bali ni kifupi pia. Miti mikubwa na mirefu hukitazamia kutoka juu kwa dharau. Kichaka chenyewe, kwa hivyo hakitatui matatizo mengi ya kuorodhesha au kupanga methali kwa utaratibu.

Lakini kama ilivyo kwa waandishi wengine waliotajwa hapo juu, Walser (1984) alifunua maana ya tamathali anuai katika mkusanyiko wa methali zake.

Uashiriaji katika Methali

Wandiishi wa methali za Kiswahili na Kiganda kina: Walser (1984), Farsi (1975) Ssekamwa (1995), King'ei na Wenzake (1989), na wengine, baadhi yao wamejaribu kutayarisha vikundi vya methali kufuatana na maana yake kwa jumla. Kila kikundi kilipewa jina kama kwa mfano: ndoa, vita na kadhalika. Kazi ambayo hawakushughulikia ni uchambuzi wa uashiriaji katika methali zenye sitiari.

Kama waandishi hawakuchungua jambo la uashiriaji katika methali, hawakulitolea maoni yao hata kidogo. Ilitokea kuwa katika maandishi ya methali za Kiswahili na Kiganda Afrika Mashariki makala ya uchambuzi wa methali hayakuzungumzia jambo la uashiriaji kwa ubainifu ila kijuujuu na kwa hivyo maandishi hayakusitahili kunakiliwa kama dondoo. Uashiriaji katika methali ni mtazamo mpya katika utafiti na ni kazi ya mtafiti kutoa uvumbuzi wake utakaokuwa na ufafanuzi ulio bayana.

Historia na Utamaduni wa Jamii katika Methali

Fasihi simulizi ina sifa ya kuweka falsafa ya jamii pamoja na kuakisi usuli na kazi za jamii. Pamoja na kuakisi usuli na kazi za jamii, fasihi simulizi ni mweka hazina mashuhuri wa historia na utamaduni wa vizazi vilivyopita, vya zamani za kale, katika jamii.

Methali ni aina mojawapo ya fasihi simulizi pendwa inayojulikana kwa matumizi ya lugha ya mkato yenye mafunzo mahususi. Lugha ya mkato yenye madhumuni ya kuelimisha jamii hutumika sana na wakongwe kwa minajili ya

kuwatolea habari ya elimu vijana ambao wana jukumu la kufahamu historia na utamaduni wa jamii yao. Kuhusu jambo hili, Okumba (1994) alisema:

Ni jambo la kawaida sana kwa wazee kutumia methali katika maongezi yao baina yao na hata wanapowasiliana na watu wengine. Aghlabu kuishi kwingi kwa wazee ni hazina kubwa ya falsafa inayotokana na tajiriba ya maisha marefu yenye michango ya dhana zinazobeba aina nyingi za fasihi mkiwemo methali. Kwa hivyo hakuna mshangao kuona wazee wakitumia methali mara kwa mara zaidi kuliko watu wengine.

Kwa hivyo kulingana na maelezo ya hapo juu hakuna wakati unaofaa au usiofaa kwa matumizi ya methali. Hakuna sheria inayoambatana na wakati wa matumizi au mahali panapovutia zaidi kwa matumizi ya methali. Manufaa ya matumizi ya methali katika lugha hayawezi kutiliwa mkazo zaidi ya inavyostahili, kama Okumba alivyoongezea:

Methali ni chombo kinachotumika na jamii kusafirishia maadili yake ya mwongozo kwa njia ya onyo, tahadhari, tashtiti, mawaidha, wasia, utafiti, kutia moyo na dhima nyingi katika mazingira hayo. Hii ni kazi mojawapo inayobatiza methali sifa ya chombo cha kusafirishia falsafa katika jamii.

Methali zina sifa ya kuakisi historia ya utamaduni wa jamii kwa kiwango cha juu kuliko tanzu nyingine za fasihi. Methali zina uwezo wa kufanya hivi kwa sababu zinaangukia sekta nyingi za maisha ya binadamu. Hii ni kusema kwamba methali zinatosheza sekta tofautitofauti za tajiriba ya maisha ya binadamu mkiwemo: siasa, uchumi, elimu-jamii, madhehebu, na nyinginezo. Zinaposimulia juu ya dini na imani ya jamii fulani, methali huingia na kupenya kwa undani utamaduni wa jamii hiyo. Kwa hivyo, methali huhifadhi na kuendeleza historia ya utamaduni wa jamii kutoka kizazi kimoja hadi kingine. Kuhusu jambo hili, Ssekamwa (1995-iv) alisema:

Inawabidi wazazi wajue kwamba kazi ya kuelimisha vijana kwa njia ya methali ni kazi ya wote siyo walimu peke yake. Elimu ya shule haisaidii sana kuelimisha vijana kuhusu utamaduni wao. Halikadhalika

vijana wanahitaji kukua wakiegemea mihimili ya utamaduni uliomo ndani ya methali, misemo na ngano za fasihi simulizi.

Jambo la haki kuhusu isimu ni kwamba lugha hukua, na kwa kufanya hivyo maneno mapya hutumika na ya kale hudondoshwa. Jambo hili lipo hata katika matumizi ya methali. Kuna methali mpya zinazochambua maisha ya kisasa hali kadhalika nyingine zinachanganua mambo ya kale ambayo hayatumiki tena. Jambo hili ni uhakika unaosisitizia hoja isemayo kwamba methali ni hodhi ya historia ya utamaduni wa jamii. Kufuatana na akili hiyo methali za kale wakati fulani zinatumiwa kimuundo kutolea methali mpya. Kwa kufanya hivyo lugha huwa inakua kama Ndalu na King'ei (1989-viii) wanavyoitazamia:

Baadhi ya methali zinazotumika siku hizi ni matokeo ya marudio ya miundo na tafsiri ya methali za kale. Kwa mfano, methali ya zamani: Kuzimika kwa moto mekoni siyo mwisho wa uhunzi, imekuwa msingi wa kuzalisha methali zifuatazo: kukauka kwa kalamu siyo mwisho wa kuandika barua; kuchakaa kwa kiatu siyo mwisho wa kukipiga dawa; kuvunjika kwa kijiko siyo mwisho wa kusonga ugali; na nyingine nyinginezo.

Kwa hivyo methali siyo vyombo vya kuhifadhi historia ya utamaduni wa jamii peke yake, bali zinasaidia pia kuongezea ladha katika mawasiliano ya kila siku. Manju wa lugha ya Kiswahili ambao ni rahisi kwao kutumia methali katika maongezi yao wanaweza kufurahisha wasikilizaji wao kwa kutunga methali nyingi wakitumia moja ya zamani. Lakini uwezo wa kufanya hivyo unaonyesha kwamba mzalishaji wa methali nyingi kufuatana na methali mama, huwa ameelewa vizuri maana na matumizi ya methali hiyo.

Maana na Umuhimu wa Utamaduni kuhusu Methali

Taipolojia ya mlingano na mlingano wa maudhui mkuu ya kila methali hauwezi kufanyika kama uchambuzi wa tamaduni mbili yaani ya Kiswahili na Kiganda haujafanyika. Utamaduni ni msingi wa kila jambo lifanyikalo kwa kila jamii husika. Ni namna watu wanavyoendeleza maisha yao kama vile kuamua juu ya mambo yanayohusu ndoa, chakula, utawala, elimu na yote yanayohusu jamii hiyo. Kwa hivyo katika uhakiki wa maandishi haya mtafiti likuwa anaangalia utamaduni, maana yake, athari yake kwa jamii, kwa mujibu wa nadharia ya tafsiri baina ya methali za utamaduni wa Kiswahili na wa Kiganda. Methali ni sanaa mojawapo ya lugha inayotumika katika utamaduni fulani. Maana yake ni kwamba, kama tafsiri itakuwa ya muhimu inafaa mfasiri kuelewa utamaduni wa lugha zote mbili kikamilifu.

Maana ya utamaduni imetolewa na wataalamu wengi sana lakini haki ni kuwa wote wanatumia msamiati tu tofauti ilhali maana ni ile ile kama Aswani (2006-21) na wataalamu wa isimujamii walivyosema:

Utamaduni wa jamii ni mkusanyiko wa fikira na falsafa za watu, ada, desturi, mila, siasa, uchumi na kadhalika. Lugha hutumika na jamii kufafanua imani, itikadi, siasa, uchumi na mifumo yote ya jamii husika.

Utamaduni ndio unaotambulisha mwanadamu miongoni mwa viumbe wengine duniani. Ni binadamu peke yake anayetumia lugha, mwenye uwezo wa kufanyiza vifaa, anayemiliki sanaa na vipengele vingine vya utamaduni. Utamaduni unathibitisha hasa vipengele tofautitofauti vinavyogusia na kujenga vitengo mbalimbali vya mwenendo wa mwanadamu. Chama Cha Kimataifa cha Elimu, Sayansi, na Utamaduni (UNESCO 2002-18), kilifasiri utamaduni kwa mtindo ufuatao:

.....yafaa utamaduni uchukuliwe kama chombo kinachosheheni mambo yaliyo wazi sana kuhusu roho, nyenzo, ukuzaji wa akili jamii yenye sifa za mhemuko na kuzingatia pia sanaa, fasihi, mtindo wa maisha, mbinu za kuishi, viwango vya manufaa, desturi na dini.

Utamaduni unatofautiana kutoka jamii moja hadi nyingine na kutoka wakati fulani hadi wakati mwingine katika kikundi kimoja cha watu. Kwa hivyo kuna tamaduni nyingi kadiri ya wingi wa jamii zinazoishi duniani. Lugha ni kitambulisho cha tamaduni tetenganifu. Lugha ndiyo inayotuonyesha jamii ni nini na inaelezea juu ya watu wanaowasiliana wakitumia lugha hiyo. Kuna mshikamano mkubwa baina ya lugha na utamaduni na baadhi ya wataalamu wanaona lugha kama kielelezo tu cha utamaduni huo. Kuna mambo ya utamaduni mengi sana yasiyofunzwa kwa mtoto lakini mtoto anayoweza kupata kupitia kwa lugha yake ya kwanza kama inavyoelezwa na Aswani(2006-21), na wenzake:

‘-----mambo muhimu kuhusu maisha ya jamii ya mtoto hupitishwa kwake kupitia lugha. Kwa njia hii, mtoto hujifunza utamaduni wa jamii yake, falsafa, itikadi na mambo muhimu yanayothaminika na jamii yake. Jambo hili linafanikishwa kupitia kwa maingiliano yake na wenzake, na matumizi ya lugha ya kawaida mtoto angali mdogo. Katika misingi hii inakuwa vigumu sana kuitenganisha lugha na utamaduni maana mambo hayo ni riale kwa ya pili.

Kulingana na maelezo hapo juu watoto hurithi utamaduni wa jamii zao kupitia kwa lugha zao za kwanza wangali wadogo sana. Kama lugha ni nyingi sana duniani tamaduni nazo ni nyingi sana vilevile. Lugha inasaidia kurithi kwa lazima kwa utamaduni na kushadidi utengano na wingi wa tamaduni duniani, karne baada ya karne.

Hata hivyo mabadiliko ya utamaduni hujitokeza yakisababishwa na uvumbuzi wa sayansi, mapinduzi ya kisiasa, mkabala wa tamaduni tofauti na zenye mvuto kimaendeleo, na kadhalika. Jambo jingine linaloingiza mabadiliko katika utamaduni ni ubora wa mambo unaopatikana kwa kila kitengo cha utamaduni kama vile lugha, uchumi elimu, ndoa na kadhalika. Kama vitengo vyake vinabadilika, utamaduni je? Devyani Mani (2008) katika mabadiliko ya utamaduni alisema kwamba;

Tamaduni nyingi sana zimevutiwa na kuathiriwa kupitia mvutano na vituko vingine kama vile ukoloni biashara, uvumbuzi wa teknolojia za mawasiliano, na dini. Utamaduni ni wa elimu wendo na hubadilika baada ya muda. Kwa kufanya hivyo tamaduni hufyonza athari zinazotoka nje na kujirekebisha mazingira

mapya na teknolojia. Vivi hivi utamaduni unategemea sana mawasiliano.

Tamaduni za vikundi vidogo vya jamii ni rahisi sana kubadilika vikiambatana na mawasiliano pamoja na teknolojia ya usafirishaji inayosababisha kuungana kwa vikundi vikubwa vya watu na dhana baina ya tamaduni.

Mabadiliko ya utamaduni yanaweza kueleweka ikiwa mchunguzi wa mambo hayo anajua historia ya jamii fulani hapo awali. Ni lazima mtu kujua kiasi cha ubadilikaji ambacho kimeathiri jamii husika. Mabadiliko ya ghafla ya kisayansi, kisiasa, kimawasiliano na vingine yamefanya Afrika kujitokeza na kujiweka katika jukwaa la dunia nzima. Isitoshe visa hivi ni ishara za msisimuko uliopatikana baada ya vita vya ulimwengu mzima. Mabadiliko yamekuwa ya ghafula hata hivyo Afrika haitambuliki kwa mabadiliko peke yake bali pia kwa maendeleo ya kudumisha utamaduni wake kama wanavyosema Melville J. na William R. Bascom (1998-43):

Hakuna Utamaduni wa Kiafrika ambao haujaathiriwa kwa kiasi kufuatana na kuwasiliana na Wazungu. Hata hivyo hakuna utamaduni ambao umesalimu amri kabisa kwa tamaduni mpya. Vikundi na watu binafsi, Waafrika hasa wameangalia kwa namna tofauti miradi ya maendeleo ambayo wamepata.

Bascom na mwenzake walisema kwamba kuna mazao kutoka nchi za ng'ambo ambayo ya meingizwa kama mimea Barani Afrika kwa mfano tumbaku, muhogo, mahindi, njugu na kadhalika. Lakini kuna mambo mengine ambayo Waafrika wamekataa kuingiza kabisa kama vile;

-----Ndoa ya mke mmoja iliingizwa katika sheria lakini hali ya mitara haikupigwa marufuku. Licha ya wamisheni na waislamu kuingiza dini zao sehemu nyinyi barani Afrika, dini za utamaduni wa kiafrika bado zinatumiwa sambamba na za kigeni.

Mambo haya ni kweli kwa sababu kuna mengine yanayochukuliwa kwa wepesi na mengine yanayokataliwa kwa sababu hayapendezi, au hayaambatani na mila na desturi, au hayakubaliki kimazingira. Kwa mfano kuna makabila ya wafugaji ambayo wamefunzwa kilimo cha kisasa lakini yanazidi kumiliki idadi kubwa ya mifugo. Kuongezeka kwa idadi ya watu kunapanda sambamba na nyongeza ya mifugo na shida

ya ukosefu wa ardhi imekithiri. Kukataa kilimo cha kisasa kutaleta matatizo makubwa mno. Kwa hivyo mabadiliko ya utamaduni wakati mwingine ni mazuri sana. Hao wachungaji wasipoitikia desturi mpya ya kuzingatia kilimo na kuwa na mifugo wasitani itawabidi wahame walipo na kushambulia sehemu nyingine ambako wataingia vitani na wakazi wa maeneno hayo kwa ajili ya mifugo yao.

Kuna vipengele vya utamaduni ambavyo huathiriwa sana na nguvu za mabadiliko na nyingine ambazo ni ngumu sana kuonyesha mabadiliko kwa muda mfupi. Kwa mfano, elimu ni kipengele cha utamaduni ambacho kimeachiliwa katika uamuzi wa serikali za kisiasa. Maana, mafunzo ya zamani sana ya kutoka kizazi kimoja mpaka kingine yanaweza kutoweka yasirudi tena. Kwa mfano elimu ya sanaa za ufundi kama kusuka mikeka imedidimia kiasi kwamba ni vigumu sana kumpata mwanafunzi katika mashule mamboleo anayeweza kusuka mikeka. Elimu ya kusuka mikeka ilikuwa inapatikana nyumbani lakini kazi za shuleni zinawazidi watoto kiasi kwamba hata wakati wa kurudi nyumbani, hurudi na kazi. Kadhalika elimu ya fasihi simulizi ya ngano iliyogusia hasa mwenendo wa jamii changa katika maisha ya baadaye imeshambuliwa na teknolojia na vifaa kama radio, runinga na vingine, na watoto wana mengi ya kuzingatia ambayo yamepunguza muda wa kusikiliza masimulizi ya ngano.

Kipengele cha lugha katika utamaduni ni kimojawapo kati ya vile ambavyo ni vigumu sana kubadilika baada ya karne chache. Ingawa mabadiliko hujitokeza, lakini huingia kufuatana na nadharia ya lugha kwamba lugha hukua. Maneno mapya huingia kufuatana na vifaa, uvumbuzi mpya, usitaarabu na kadhalika, ilhali maneno yasiyotumika sana hudondoshwa. Kipengele cha lugha ambacho ni kigumu zaidi kuathiriwa na mabadiliko ni methali. Misingi ambayo hutolewa methali ni ya maisha ya tajiriba ndefu sana ya jamii na kadiri methali inavyochukua muda kubuniwa ndivyo maisha yake huwa marefu sana kudidimia. Kwa hivyo methali huongezeka zaidi katika lugha kuliko kupotea. Ndiyo maama mtafiti aliona methali kama kipengele cha muhimu sana na cha kudumu kinachofaa kufanyiwa utafiti.

Maswali ya Utafiti

1. Kuna nini katika uchanganuzi wa ishara katika methali za Kiswahili na Kiganda zenyenyezi upande wa maongezi?
2. Kuna taipolojia za maudhui kuu za methali za Kiswahili na Kiganda zinazojitokeza kufuatana na utamaduni wa lugha zote mbili?

SURA YA TATU: MBINU ZA UTAFITI

Utangulizi

Katika utafiti kuhusu dokezi za sitiari katika methali za Kiswahili na Kiganda mtafiti aliamua kutumia mbinu stahilifu za utafiti badala ya mbinu za kupimia. Kulingana na Goode & Hatt (1983) na Sarantakos S. (1988) mbinu hii inashughulikia ukadiriaji ubora badala ya ukadiriaji kiasi. Sarantakos, katika ufafanuzi wake wa mbinu ya ukadiriaji ubora, alisema:

Uvumbuzi wa mlingano baina ya dhana au wazo na kuwezesha ulinganishi na hitimisho kufanyika juu ya umuhimu wa vipengele vya mlingano

Kwa kufuata malengo ya pendekezo la utafiti na mvuto wa mfumo wa dhana mtafiti anasisitizia kwamba mbinu stahilifu iliyotumia falsafa umbile (positivism) na ethnografia ndiyo iliyofaa zaidi. Kwa hivyo, kuchanganua ishara katika dokezo za sitiari katika methali za Kiswahili na Kiganda hakukufanyika kwa kutumia mbinu za kupima.

Uchaguzi wa kielelezo hiki ulifanyika kufuatana na mkazo upekuzi ulioweka katika uchanganuzi wa maandishi, uainishaji wa dokezo za sitiari, uchambuzi wa ishara, kuundwa kwa utaratibu wa taipolojia ya methali za lugha zote mbili pamoja na uchambuzi na ufafanuzi wa utamaduni wa lugha ya Kiswahili na ya Kiganda.

Uteuzi wa vifaa na washiriki

Uteuzi wa vifaa na washiriki ulilenga vikundi mahususi viwili yaani: (a) maandishi wa vitabu vya methali za Kiswahili na Kiganda, na (b) wenyeji wa

Kiswahili na Kiganda. Kwa hivyo ufuatao ndio uamuzi uliotumika kuendeleza uteuzi wa vifaa.

Waandishi wa vitabu vya methali za Kiswahili na Kiganda

Waandishi hawa walikuwa hazina kubwa ya maelezo ya muhimu kuhusu dokezo za sitiari, na falsafa ya uadilifu katika methali. Wengine wameongezea data katika vitabu vyao na kupata toleo nyingi zaidi kuhusu mada na tanzu walizoshughulikia. Waandishi wa vitabu vya methali katika lugha zote mbili ni wachache. Wanaojulikana sana na wenye vitabu vinavyopatikana ni kama wafuatao: Walser (1982), Nsimbi (1958), Kingei (1989), Farsi (1975), Ssekamwa (@001) na Wamitilia (2003). Kwa hivyo mtafiti hawezi kusema kwamba waandishi wenyewe walichukuliwa kama vifaa vya kutafutia isipokuwa vitabu vyao ndivyo vifaa vilivyotumika. Mtafiti alikuwa na mpango wa kuongea nao wote ana kwa ana lakini kwa sababu wengine hawaishi Uganda ilimuwia vigumu kufunga safari kuwatembelea kule walikokuwa. Hata hivyo mtafiti aliweza kuwa na majadiliano na wataalamu wengine, walimu wa Kiswahili, waliosoma vitabu hivyo na baadaye mchango wao ukawa wa manufaa.

Wenyeji wa Kiswahili na Kiganda

Hiki ni kikundi kikubwa sana. Mtafiti aliweza kuwa na mahojiano na wenyeji wa Kiganda 50 (Kiambatisho I cha majina mwisho wa kitabu uk. 143), na wenyeji wa

Kiswahili wasiopungua 50 kutoka Kenya na Tanzania. Wenyeji wa Kiswahili waliohojiwa hawaishi Kenya au Tanzania (Kiambatisho II cha majina mwisho wa kitabu uk.144). Walihamia Uganda ambako wameishi kwa miaka kadhaa. Hii inamaanisha kwamba mara nyingi hawatumii Kiswahili ila lugha mbalimbali ambazo wamejifunza na kuzoea. Kwa sababu hiyo ilionekana kwamba majibu yao kwa maswali kuhusu sitiari katika methali za Kiswahili hayakutolewa papo kwa papo kama yalivyotarajiwa kwa washiriki wengi. Ilimbidi mtafiti kutumia muda mrefu kumwezesha mshiriki kuelewa lengo la swali ili aweze kutoa jibu sahihi.

Katika kikundi hiki mtafiti hakutengeneza sampuli. Hii ni kwa sababu kwa upande wa Waswahili siyo kila aliyekaa sehemu hiyo ya mpaka wa Tanzania na Uganda kuwa mwenyeji wa lugha ya Kiswahili na kumpata mshiriki aliyefaa kushirikishwa mahojiano ilimchukua mtafiti muda mrefu. Hata hivyo wasaidizi wa mtafiti walifanya ilivyowezekana na kazi ikaendelea. Isitoshe ili kutosheleza mahitaji ya sampuli, mtafiti alitafuta wakazi kutoka sehemu tofautitofauti kutoka mpaka wa Tanzania na Uganda pamoja na mpaka wa Kenya na kuwashirikisha katika mahojiano ili kupata maoni yao kuhusu ishara zinazotumika katika methali mbalimbali. Wenyeji wa lugha ya Kiganda ni wengi sana. Mtafiti alitafuta washiriki wake kutoka sehemu za Mpigi, Masaka, na Wakiso ilhali akiepa sehemu za miji hasa Mji wa Kampala. Sehemu za mji wa Kampala zimejaa watu waliotoka makabila mbalimbali na ambao wamefanya lugha asilia kupoteza umakini wake. Kwa sababu ya wingi wa watu katika jamii ya washiriki na kwa kuwa mtafiti alitumia mbinu stahilifu ya ukadiriaji ubora, aliamua kwamba idadi ya wahojiwa iwe kwa wasitani hamsini kwa kila lugha. Hii ni kwa sababu alitumia sampuli kwa makusudi kulingana na mahitaji ya ukadiriaji ubora.

Ingekuwa kazi ngumu sana kufanya mahojiano na watu zaidi ya hamsini. Kwa yote yaliyofanyika, maswali yalifanyika kimdomo; isipokuwa mengi yaliyosemwa na wahojiwa yalinasiwa kwenye tepurekoda (Kiambatisho III cha mahojiano, mwisho wa kitabu).

Maendeleo ya Mahojiano

Mahojiano baina ya mtafiti na washiriki wake katika utafiti hayakutumia utaratibu maalumu kwa kila mhojiwa bali yalifuata mkondo wowote kulingana na kazi, mahali, aina ya mazungumzo na kadhalika. Mara nyingi mtafiti hakuwaelezea washiriki wake kuwa walikuwa wanashiriki katika kusaidia utafiti fulani ingawa alifanya hivyo kwa wahojiwa ambao ni walimu. Mtafiti aghalabu alianza na mazungumzo ya kawaida hali kadhalika akiyasukuma mazungumzo hayo katika upande wa methali na baadaye akatoa maswali yake yaliyochochea majadiliano. Haya yalifanywa kwa lugha zote mbili yaani Kiswahili na Kiganda kufuatana na wasemaji wazo. Hata hivyo baadaye aliwashukuru washiriki wake na kuwaelezea namna ambavyo walikuwa wa manufaa sana katika kuchangia utafiti wake kuhusu methali za Kiswahili na Kiganda. Baadaye aliweza kupata majina yao kwa mbinu ya urafiki mkubwa (kiambatisho iii uk.145).

Ukusanyaji wa Data kutoka Vitabuni

Mtafiti alianza na msako wa vitabu vya methali za Kiswahili na Kiganda vilivyochapishwa pamoja na miswada iliyotolewa kuhusu methali hizo hapa na pale. Mtazamo wa uchunguzi kuhusu uchaguzi wa ishara zinazotumika katika sitiari za

methali za Kiswahili na Kiganda, ulizingatiwa kwa makini. Kazi ya kuorodhesha ishara hizo ilianza na kwa kutayarisha orodha mbili: moja ya Kiswahili na nyingine ya Kiganda. Kazi yenyewe ilimtia hamu mtafiti kadiri utafiti wake ulipozidi kumfunulia data ambayo hakutarajia kupata.

Mtafiti alikuwa na mpango wa kufanya mahojiano na waandishi wenyewe wa vitabu vya methali mmoja baada ya mwingine, lakini mpango wake uliwezekana na baadhi tu ya waandishi wa methali za Kiganda ambao aliweza kuwapata kwa urahisi nchini. Ugumu wa kuhojiana na waandishi wa Kiswahili ulitokana na mahitaji ya kutembelea nchi ya Kenya na Tanzania, jambo ambalo halikuwa jepesi kifedha. Hata hivyo, lililofanyika ni kuwashirikisha wazawa wa Kiswahili waliopatikana nchini Uganda. Ilimbidi mtafiti kutumia muda mrefu kwa kila mhojiwa ili lengo la mahojiano liweze kukamilika. Uchunguzi ulivuka mipaka ya vitabu vilivyochapiswa kwa chapa, ukaangalia upande wa methali ambazo hazijawahi kuchapiswa. Methali hizi zilitolewa kimdomo kwa mbinu ya fasihi simulizi wakati wa mazungumzo yaliyokuwa ya kitaalamu baina ya mtafiti na mshiriki. Kila methali iliyojitokeza, mtafiti aliweza kutafuta ishara yake ya kisitiari na kuiorodhesha. Mfano wa methali chache sana ambazo hazikuchomolewa kutoka vitabuni na kwa bahati mbaya zilibaguliwa na sampuli ni kama:

Afadhali anayekupa mbegu kuliko chakula.

Aliye karibu na kisima hulala na kiu.

Mdharauliwa aliua nyati.

Kila mto una nyoka wake.

Usichonge kijiti kabla hujaona nyama.

Vyanzo vya Data

Mtafiti aliweza kunufaika na vyanzo vya data vifuatavyo: washiriki na vitabu. Uchunguzi ulifanyika kwa vitabu vya methali vyote vilivyopatikana. Vitabu hivi vilivyochapishwa pamoja na washiriki vilikuwa chanzo cha data kwa uchunguzi huu.

Hapo ndipo mtafiti anaona kwamba kazi waliyofanya waandishi wa vitabu vya methali ilikuwa kubwa sana. Inaelekea kwamba kazi yao hii isingalikuwepo hata utafiti huu usingalitokea hata kidogo au ungekuwa mgumu sana kuendeleza. Vitabu vyao vilirahisisha kazi ya mtafiti kiasi kikubwa sana, yaani alibaki na kazi ya kusoma na kutambua tu methali zenye ishara za kujengea sitiari. Methali alizopata kwa njia ya majadiliano nyingi zilikuwa mazao ya methali asilia na nyingine (asilimia tatu) hazikuweza kuhitimu kigezo cha bahati nasibu katika kazi ya sampuli. Kwa hivyo inaonekana kuwa methali za washiriki, isipokuwa za waandishi stadi mtafiti aliowataja hapo awali hazikutumiwa katika uchambuzi mahususi. Ndiyo maana mtafiti alitumia na kusesitizia mbinu stahilifu, ‘falsafa umbile’ na kwa Kiingereza, ‘positivism’, pamoja na ethnografia.

Mtafiti alitumia mahojiano ya ana kwa ana kwa wenyeji wa lugha ya Kiswahili na ya Kiganda. Hapo mtafiti alitumia mbinu ya bongwe la theluji; na kwa kimombo “snow ball”, kupata washiriki katika harakati ya kutafuta wenyeji wa Kiswahili wanaoadimika sana Uganda. Hii ni mbinu inayopunguza shaka ya mweleko wa jambo fulani ambao washiriki wachache huchaguliwa na ambawo baadaye hutambua wengine walio na hulka sawa kama Statpac (2000) alivyofafanua:

Mbinu hii inaweza kutumika kupata washiriki au watetezi ambao hulka zao huadimika au huwa ngumu sana kupatikana wala kutambulika.

Mbinu hii inasifiwa zaidi na Katz; (2006) aliyesema kwamba:

Mbinu ya bongwe la theluji ni mojawapo ya mbinu za bahati nasibu ambayo ni ya aina ya pekee. Mbinu hii hupunguza shaka la kufikia matokeo ya sampuli kwa ubora, ambayo utafiti hutumia katika jamii zinazositirika sana na kufanya kazi ya utafiti kuwa ngumu kama vile: wavuta bangi, au washiriki ngono kibiashara. Kinachofanyika ni kupata washiriki kupitia kiungo fulani kama vile mtu anayeweza kutambulisha wengine kwa mmoja baada ya mwingine.

Hatimaye, utafiti ulitumia semina kama mbinu ya kushadidisha yaliyomo katika mkusanyo wa data.

Uteuzi wa Sampuli ya Data

Mtafiti alikusanya methali zenye sitiari mia mbili kwa kila lugha. Methali hizi ndizo zilizopatikana vitabuni. Mtafiti aliandika nambari kutoka 1 – 200 kwa methali za Kiswahili. Alifanya hivyo kwa methali za Kiganda pia. Baadaye mtafiti alianza mbinu ya kuchagua methali mia moja tu kwa kila lugha kwa kutumia mbinu ya bahati nasibu. Alitumia chombo ambamo aliweka nambari za kila lugha zilizoandikwa kwenye karatasi ndogo ndogo tenganifu. Baada ya kutikisa chombo karatasi zilichaguliwa kwa kutoangalia ni nambari gani inayoshikwa. Nambari hiyo ilisomwa na methali yake kuorodheshwa miongoni mwa methali mia moja zilizochanganuliwa.

Utaratibu huu ulifanyika kwa kila lugha. Matokeo ni kuwa kila lugha ilikuwa na methali zenye sitiari mia moja ambazo mtafiti aliendeleza kiuchambuzi.

Uchanganuzi wa Data

Methali zilizopatikana vitabuni wa washiriki zilisaidia kupanua utafiti na thikitisha kwamba uchaguzi wa ishara uliotambulika katika methali unatosheleza mahitaji ya uchanganuzi wa ishara hizo kulingana na vikundi vyake. Mtafiti aliendelea na uchanganuzi wa methali na baada ya kazi iliyofanyika kwa utaratibu alitayarisha matokeo kufuatana na nadharia tete pamoja na malengo thabiti ya utafiti. Hata hivyo, hatua zilizofanyika kufikia kilele cha utafiti zilikuwa angalifu na dhahiri.

Baada ya kuchunguza na kuzitambua ishara katika methali orodha mbili zilitayarishwa; moja ya Kiswahili na nyingine ya Kiganda. Kila orodha ilibainisha vizuri uchaguzi na matumizi ya ishara katika methali kimaongezi, na maana yake kiulimwengu

Mtafiti sasa aliendelea na kazi ya kuainisha aina za ishara zilizomo katika vikundi vya methali zilizoorodheshwa kwa kila lugha. Kwa kufanya hivyo mtafiti aliweza pia kutambulisha aina ya ishara kama vile mnyama, jiwe, na ishara nyingine.

Hatimaye, mtafiti alibainisha vyema dokezo za sitiari katika methali za Kiswahili na Kiganda, yanayohusiana na matumizi ya ishara katika methali upande wa maongezi. Aidha, mlingano na mlingano wa maudhui kuu ya kila methali ulifanywa kwa kutumia kipimo cha utamaduni.

Baada ya uchanganuzi wa data kama hapo awali, mtafiti alitafuta maoni ya wataalamu kuhusu utafiti huo. Semina ilifanyika ambako washiriki walichangia

maoni pamoja na kujadiliana wakiongezea na kupunguza hapa na pale kama ilivyotakikana. Semina hii ilifanyika kwa sababu maoni ya walioshiriki yalikuwa ya muhimu sana na katika kazi yenyewe mabadiliko yalikuwa mengi na nyongeza hapa na pale pia hazikuepukika. Washiriki wenyewe (10) walikuwa walimu wa Kiswahili na Kiganda katika shule za upili na vyuo. Mtafiti alimpatia kila mmojawao orodha ya methali hizi zilizochambuliwa na kila methali pamoja na uchambuzi wake ili angaliwa moja baada ya nyingine. Kazi ya mtafiti ya kufanya uchambuzi wake kwanza kabla ya semina ulifaa sana la sivyo kulingana na namna kazi ilivyozusha majadiliano na ubishi mwingi uliozuka, semina ingemaliza muda mrefu zaidi kuzidi matarajio. Semina hii iliwakilisha sana washiriki waliotoa mchango wao kimdomo. Hii ni kwa maana mchango uliokubaliwa na kikundi cha semina ulithaminiwa na kunakilishwa kama data ambayo imechanganuliwa na kuingizwa katika mswada. Hata kama washiriki kutoka lugha zote mbili walizidi wa semina, lakini mjadala uliokuwa unafanyika katika semina ulizidi mjadala wa mtu mmoja mmoja. Mwishowe semina ilifikia mwisho na matokeo yalinakiliwa.

SURA YA NNE: DATA PAMOJA NA MAELEZO YAKE

Utangulizi

Methali zilizolengwa ni zile zenye sitiari inayoundwa kwa ishara mbili tu. Methali nyingine ni kauli tu zenye lugha nathari isiyo na ishara wala maana fiche. Methali zinazotolewa kwa matumizi ya lugha ya yenye maana fiche aghalabu ndizo zinazobeba ishara za sitiari. Mifano ya methali hizi imeshatolewa katika Sura ya Kwanza na kama nyongeza mifano mingine ni kama ifuatayo:

Dalili ya mvua ni mawingu.
Fuata nyuki ule asali.
Haba na haba hujaza kibaba.
(Mistari imepigwa chini ya ishara zinazotumika).

Methali za aina hii zinaweza kutumika kwa upana sana kufafanulia mambo kadhaa katika maisha ya binadamu. Hali kadhalika methali ambazo ni kauli za lugha ya nathari inayokosa ishara za sitiari zina mazingira finyu ya kufafanulia. Mifano ya methali zisizo na lugha fiche ni kama zifuatazo:

Alalaye usimwamshe, ukimwamsha utalala wewe.
Hapana siri ya watu wawili.
Kinyozi hajinyoi na akijinyoa hujikata.

Mifano hii ya methali za lugha ya nathari, nayo pia ina sitiari yake. Lakini kama ilivyosemekana hapo juu, huwa na uwanja mdogo wa kutumikia. Methali ya kwanza ya: „Alalaye usimwamshe;” inaweza kulinganishwa na hali dhaifu ya kutimiza jambo fulani kama vile biashara. Ukimpatia mashauri ya biashara jirani ambaye bado yu usingizini licha ya kuwa ana pesa nyingi, huenda akaanzisha biashara ambayo itavamia yako ndogo. Methali ya: „Hapana siri ya watu wawili;” sitiari yake ni kwamba watu zaidi ya mmoja wanahitaji, nyumba kubwa, chakula kikubwa, nguo

za kiasi kikubwa na kadhalika. Na: „Kinyozi hajinyoi;” inaweza kuleta maana ya kuwa mtu hawezi au siyo kawaida kujipa mashauri juu ya jambo fulani, au hata dakitari hajishauri kuhusu ugonjwa wake na mengine mengineyo.

Ni muhimu kusisitiza kwamba matumizi ya ishara katika methali huashiria muktadha wa sitiari ambao hugusia falsafa ya maisha ya mwanadamu. Bila shaka kila methali hutolewa kuchangia ufafanuzi wa falsafa ya maisha ya binadamu. Dai hili limefafanuliwa katika Sura ya Kwanza na litatolewa fasili zaidi katika Sura ya Tano.

Katika Sura hii, yafuatayo ndiyo yatakayoshungulikiwa: Ishara katika methali za Kiswahili na Kiganda, kulinganisha na kulinganua ishara katika methali za Kiswahili na Kiganda kwa kutumia kipimo cha muktadha na taipolojia ya mlingano na mlingano wa Maudhui makuu ya methali za Kiswahili na Kiganda kufuatana na utamaduni unaohusika. Haya yote yametolewa kufuatana na maswali ya utafiti yafuatayo:

1. Kuna nini katika uchanganuzi wa ishara katika methali za Kiswahili na Kiganda zenye sitiari upande wa maongezi?
2. Kuna taipolojia za maudhui kuu za methali za Kiswahili na Kiganda zinazojitokeza kufuatana na utamaduni wa lugha zote mbili?

Data ya methali za Kiswahili

Swali la Utafiti (1): Kuna nini katika uchanganuzi wa ishara katika methali za Kiswahili na Kiganda zenye sitiari upande wa maongezi?

Kwa kushughulikia hili hatua ya kwanza iliyochukuliwa ni kutafuta na kuorodhesha methali za Kiswahili.

Mtafiti alifanya msako mkubwa wa methali zenye sitiari katika bahari ya methali zilizoandikwa na waandishi mashuhuri kama vile: King’ei (1989), Farsi (1975), Wamitila (2003) na wengine. Mtafiti aliweza kupata methali za Kiswahili mia mbili. Kuna methali kadha wa kadha za Kiswahili na Kiganda na zile ambazo hazijanakiliwa na kwa hivyo hakuna mtu ambaye amethibitisha nambari yake. Lakini kwa kusawazisha mambo, na kwa kuwa mtafiti alitumia mbinu ya ukadiriagi ubora, methali mia mbili zinazotumia ishara ziliteuliwa na mbinu ya bahati nasibu ilitumika kupata mia moja peke yake. Ilimbidi mtafiti kutenganisha na kushughulikia methali za lugha moja baada ya nyingine. Mifano michache ya methali za Kiswahili zilizochaguliwa ni kama ifuatayo:

1. Anayeonja asali huchonga mzinga
2. Bila silaha usiingie vitani
3. Fuata nyuki ule asali
4. Kwenye miti hakuna wajenzi

5. Maji hutelemkia bondeni
6. Masikio hayapiti kichwa
7. Mla mbuzi hulipa ng'ombe
8. Mwenye dada hakosi shemeji.
9. Njaa ya leo ni shibe ya kesho.
10. Umeacha mavi washika mikojo?

Kazi ya utafiti baada ya hatua hiyo ilikuwa ni kuhakikisha kuwa methali zilizotenganishwa na kipimo cha bahati nasibu ni methali halisi zenye sitiari. Kama ilivyofafanuliwa hapo mwanzoni katika Sura ya Kwanza kigezo cha kupimia sitiari katika methali ni ishara zinazotumika kuwakilisha maana fiche. Mfano wa ishara kwa methali zilizotenganishwa hapo juu ni kama ufuatao:

1. asali mzinga	6. masikio kichwa
2. silaha vita	7. mbuzi ng'ombe
3. nyuki asali	8. dada shemeji
4. miti wajenzi	9. njaa shibe
5. maji bonde	10. mavi mikojo

Kama inavyoonyeshwa hapo juu katika utenganishaji wa ishara kutoka kwa kila methali, ishara hizi ni majina ya vitu mbalimbali. Kwa maneno mengine majina ndiyo yanayojenga ishara katika methali zenye sitiari, au ishara ni majina yanayotajika katika methali.

Kazi nyingine iliyofanyika ni kuambatanisha maana ya methali upande wa mlimwengu ambaye ni mfaidi wa methali. Maana yenyewe iliandikwa kimuhtasari lakini kwa namna inayoeleweka. Kwa mfano wa methali ya kwanza hapo juu: *Anayeonja asali huchonga mzinga.*

Ishara zinazopatikana – asali na mzinga.

Mlimwengu anajulishwa kwamba kila anayetamani kula asali yafaa achonge mzinga. Mzinga ni mtego wa kunasia nyuki. Asali ni chakula kinachotengenezwa na nyuki. Kwa hiyo inambidi mlimwengu atokwe jasho kwa kutengeneza mzinga ili ale asali. Kwa muhutasari, kuambatanisha maana ya methali upande wa mlimwengu kwa methali za hapo awali ni kama ifuatavyo:

1	asali	mzinga	mlo	jasho
2	silaha	vita	kifaa	kazi
3	nyuki	asali	fuata njia	timiza lengo
4	miti	wajenzi	cha faida	hakitambuliki
5	maji	bonde	masikini	matatizo
6	masikio	kichwa	mwana	hapiti mzazi
7	mbuzi	ng'ombe	kidogo	huzaa kikubwa
8	dada	shemeji	mwalimu	mwanafunzi
9	njaa	shibe	baada ya dhiki	faraja
10	mavi	mikojo	usitoke matatizoni	kuingia taabu

Kazi hii iliendelea mpaka methali mia moja zilizopatikana kwa kutumia mbinu ya bahati nasibu kutoka methali mia mbili zilizoteuliwa kuwa za sitiari inayojitokeza katika matumizi ya ishara.

Kwa kufanya hivyo mtafiti alilazimika kuchora jedwali ili kuonyesha methali, ishara zake upande wa maongezi, pamoja na maana ya matumizi ya ishara, upande wa mlimwengu. Kwa kuangalia jedwali msomaji anaweza kuona mara moja ubainifu wa data iliyoorodheshwa. Maana yake ni kwamba, msomaji atasoma methali, asome ilhali anatambua ishara katika kila methali, na baadaye asome akitambua maana inayobebwa na ishara katika methali hiyo. Jedwali lenyewe ni Kiambaatisho viii uk 174

Data ya methali za Kiganda

Msako wa data ya methali za Kiganda ambazo zilikuwa katika lugha ya Kiganda ulifanyika pia. Mtafiti alinakili methali za Kiganda katika lugha ya Kiganda na kuzitolea tafsiri kwa Kiswahili. Tafsiri kutoka Kiganda kwa Kiswahili ilitayarishwa kufuatana na utaratibu ule ule ili ishara na maana yake viweze kutambulika vizuri. Kwa kufanya hivyo ishara zote za methali mia moja zilibainika vizuri na idaadi ya orodha yake ukalingana na ule wa Kiswahili.

Kwa hivyo data za methali za lugha zote mbili zinafuatana kuanzia na kiambatisho cha Kiswahili Viii uk.174, kiambatisho cha Kiganda ix uk 181, na kiambatisho cha tafsiri ya Kiganda x uk.186.

Utamaduni wa Kiswahili na wa Kiganda

Swali la Utafiti (2): Kuna taipolojia za maudhui kuu ya methali za Kiswahili na Kiganda zinazojitokeza kufuatana na utamaduni wa lugha zote mbili?

Lugha ni chombo mojawapo cha mawasiliano baina ya watu wanaozungumza lugha fulani. Isitoshe utamaduni ni kitambulisho cha ukabila kinachosheheni mambo mengi sana mkiwemo lugha yenyewe, mwingiliano wa jamii, ustawi wa jamii, siasa, elimu, familia, uchumi, ndoa, itikadi na chakula. Kuna vitengo vingi sana vinavyoangaliwa katika utamaduni mmoja lakini vingine ni pana sana kulingana na utamaduni husika na vingine ni vidogo vilevile.

Kiswahili na Kiganda ni lugha ambazo kila mojawapo inabeba utamaduni wa kipekee. Mtafiti alilazimika kuelezea juu ya kila kitengo kama vile ndoa, kwa muhtasari kuhusu utamaduni wa kila lugha na baadaye kuonyesha mlingano au tofauati baina ya tamaduni zote mbili. Maelezo mafupi mafupi kwa kila kabila yalikuwa yanagusia vitengo vichache vifuatavyo; ndoa, dini, chakula, uchumi, maisha ya kijamii, siasa na elimu. Mtafiti alishugulikia vitabu vya ethnografia vilivyochambua na kueleza kwa makini utamaduni wa Waswahili na Waganda. Aliandika data hii moja kwa moja chini ya kila msingi mdogo wa kijamii kama vile uchumi, elimu na kadhalika. Kama ilivyofanyika kwa waandishi wa methali, hata wakati huu waandishi kina: Lugira (1991), Mudumulla (1995), Nzita (2004), Roscoe (1991), Mlacha (1995), UNESCO (2002), Pritchard (1964), walichangia utafiti kwa kufanya kazi yao barabara. Data iliyopatikana ilikuwa msingi mzuri sana wa kulinganisha utamaduni wa pande mbili yaani Kiswahili na Kiganda kiantropolojia na kiethnografia.

Utamaduni wa Waswahili

Utamaduni wa Kiswahili utakuwa ukigusia kila kitengo cha utamaduni kimoja baada ya kingine yaani; ndoa, dini, chakula, uchumi, maisha ya kijamii, siasa na elimu.

Ndoa

Mvulana akitaka kuoa, hushirikiana na mtu mwingine anayemtuma kwa baba yake msichana anayempenda (au tarishi) akamwandikia barua baba huyo akimjulisha juu ya

bwana mdogo mwenye nia ya kumuoa binti yake. Haya hufanyika wakati ambapo mvulana anamfahamu msichana anayemchumbia lakini msichana haambiwi lolote. Inasemekana kuwa huwa anashtukizwa tu siku ya arusi.

Tarishi wa mchumba au wazazi wake, wanawatembelea wazazi wa binti mchumba kuzungumza juu ya ndoa wanayowazia. Hujadiliana juu ya mahari na baada ya baba mkwe kupokea mahari huwaalika nduguze na wakagawana fedha za mahari.

Sherehe ya ufungaji ndoa hufanyika nyumbani kwa bi-arusi. Bwana arusi huletwa na maulidi yanasomwa na sherehe ya ufungaji ndoa hufanyika. Wakati huu wote kungwi huwa anafuatana na bi-arusi. Baada ya chakula bwana arusi anaenda kwenye chumba cha bi-arusi lakini kabla ya kuingia chumbani anapaswa kulipa kiasi fulani cha fedha kwa kaka yake bi-arusi na kwa kungwi wa bi-arusi. Bwana arusi akiingia chumbani kungwi na kaka huondoka. Huu ndio wakati ambapo bi-arusi anatakiwa kumthibitishia bwana arusi kwamba angali bikira. Kama ni bikira bi-arusi hutuzwa fedha na vitu kadhaa vya thamani. Kama si bikira aibu kubwa inamwangukia. Bwana na bi arusi huwa na mapumuziko ya siku saba. Huo ndio wakati ambapo wanajuana na kuzoeana chini ya uangalizi wa kungwi na ndugu wa bi-arusi. Baada ya siku hizi bi-arusi na bwana arusi wanakuwa mwanamke na mwanamume wanaowajibika na wanaojitegemea. Pritchard (1964)

Dini

Waswahili hapo zamani sana walikuwa na namna yao ya kuabudu Mungu ambayo haielezwi vizuri katika vitabu vya historia. Utamaduni hubadilika kufuatana na mambo

ya maendeleo mengi sana kama vile uvumbuzi wa sayansi, mwingiliano wa jamii, elimu, siasa na kadhalika na visa vya kupotosha jamii kama vita, kuhama kwa lazima na mengine. Waswahili kwa hivyo baada ya kuishi na Waarabu kwa karne nyingi baadhi ya Waswahili walijiunga na dini ya Uislamu ambapo wengine walichanganya Uislamu na imani zao za Kiafrika za kimapokeo. Cheche za ustaarabu wa kigeni zimehifadhiwa katika msamiati wa Kiswahili. Kutokana na mwingiliano huu wa Waswahili na wageni, Waswahili wengi ni Waislamu na utamaduni wao „umeislamishwa” lakini „haukuarabishwa”.

Zamani Waswahili walijiona kuwa ni watu wa dini sana, walioelimika katika utamaduni imara, na kusitaarabika zaidi kuliko Waafrika wengine majirani wao. Ilikuwa ni kwa sababu walijua kusoma na kuandika na kukariri beti za kurani; vitu ambavyo majirani wao walikuwa hawajavimudu. Waswahili walijifunza kusoma katika shule za kurani ambazo zilitumia hati za Kiarabu.

Waswahili waliithamini dini kiasi kwamba ndoa haikuweza kufanyika bila kubarikiwa kidini. Mwanamke Mwislamu alipaswa kuolewa na Mwislamu mwenzake. Lakini leo hii mwanamume mwislamu anaweza kumuoa mwanamke yeyote wa kategoria ya wale wanaojulikana kama ‘watu wa kitabu’ yaani Waislamu, Wakristo, au Wayahudi. Kinyume chake wanawake waislamu hawaruhusiwi kuolewa na wanaume wasio Waislamu. Mantiki hapa ni kwamba wanaume huweza kuwabadilisha wake zao kuwa waislamu lakini wanawake hawawezi kuwabadili wanaume.

Katika jamii za Kiafrika za jadi, mila za kijamii zilichangia kiasi kikubwa katika kuidhibiti jumua. Na jumua ilizitii mila na desturi zilizohusiana na uwezo wa miujiza. Hivyo dini ilikuwa ni kitu cha msingi kabisa, katika jamii za jadi. Kwa Waswahili imani za kijadi na desturi vilichanganyika na madhehebu ya Uislamu. Tamaduni hizo mbili Uafrika na Uarabu ziliathiriana ndipo kukaibuka kuneemeshwa kwa utamaduni wa

Kiswahili kuhusu dini. Ukristo pia uliingia utamaduni wa Waswahili baada ya ukoloni wa wazungu kuchukua Afrika Mashariki. Hapo mwanzoni Wakristo walikuwa wachache sana na walibaguliwa kiasi hasa kuhusu jambo la ndoa. Siku hizi kila jambo linaelekea mkondo wa utandawazi na ufuasi wa dini yoyote ni hiari ya mtu.

Chakula

Waswahili huishi kwenye upwa wa Afrika Mashariki ambako hali ya kimazingira inapata mvua za kutosha na kuaminika mwaka mzima, hali ambayo iliendeleza ujenzi wa makazi ya kudumu. Mimea ya mazao ya chakula kama vile minazi yenye matumizi mengi hustawi vizuri zaidi ya hayo mazao ya mashambani yanayozatitiwa na vyakula vya baharini ambavyo vinapatikana kwa wingi. Mambo haya yote yaliondoa kabisa haja ya kuhamahama kwa ajili ya kutafuta chakula na kwa hiyo yaliimarisha na kujengesha makazi ya kudumu.

Kwa hivyo mvua maridhawa na udongo wenye rutuba vilisababisha mimea kusitawi sana na kuvutia Waswahili wengi kukaa pwani. Isitoshe kazi za Waswahili zilifuatana na hali safi ya hewa iliyokubaliana na mbegu za aina aina kumea na mimea kusitawi. Kwa sababu hiyo Waswahili wengi kwa jumla walikuwa wavuvi, wafugaji wa wanyama na ndege wengi sana wa nyumbani. Miongoni mwa mazao ya shambani mlikuwemo; mchele, kahawa, chai, miwa, mboga, matunda, mahindi, viazi, vitunguu, mchicha, kabichi, karoti, nyanya, salad, fafu, nazi, ndimu, papai, maembe, ndizi, machungwa, mananasi, madanzi, likiti, tende na kadhalika.

Jambo la ufugaji lilifuatana pia na manyasi yaliyoota kwa urahisi kufuatana na mvua ambao haufuati masika maalumu. Kwa hivyo wanyama wafuatao waliweza kuongezea idadi ya vyakula vya Waswahili. Kondoo, nguruwe, ng'ombe, na mbuzi. Ndege waliofugwa pia walisaidia kuongezea idadi ya vyakula vya Waswahili; kuku, bata, batamzinga, walikuwa ndege kati ya wengine waliovutia sana Waswahili wakati wa chakula.

Kama jamii inayokaa pwani kuna mengi sana waliyofanya baharini. Walibuni mbinu za kusafiria majini pamoja na kujenga vyombo walivyotumia kuvua samaki za aina aina kwa kuongezea chakula chao. Kutembelea masoko yao ya vyakula kunafurahisha mtalii kwa kushuhudia mazao ya shambani mengi sana yanayojaa tele meza za kuuzia. Kwa hivyo kutoka zamani sana chakula cha Waswahili kimesaidia kujenga jamii yenye wakazi wa nguvu za kufanya kazi.

Uchumi

Mahitaji makuu ya watu kila siku ni chakula, mahali pa kuishi au kujisetiri na mavazi. Kama Waswahili walitunukiwa ‘nchi’ yenye rutuba na mvua usiojua kiangazi, kilimo chao kimekuwa mchango mkubwa kwa upande wa uchumi wa jamii. Mazao ya kilimo, na mifugo vinauzwa ndani ya jumuiya ya Waswahili na sehemu nyingi zilizo mkabala wa Waswahili. Kwa jambo hili Waswahili wamekuwa watu wenye uwezo wa kujitegemea.

Isitoshe, jumuiya zote za makabila ya Kiafrika zina mbinu zao za kienyeji za kuzitawala kwa ufundi, maliasili zao kukidhi mahitaji yao ya kila siku. Utafiti umegundua kwamba hata utamaduni asili wa Kiswahili ulikuwa ni wa kitekinolojia sana. Miongoni mwa shughuli za kitekinolojia zilizokuwa zikiendeshwa ni pamoja na uyeyushaji wa fedha, uchapishaji, ufinyanzi wa hadhi ya juu na useremala. Inasemekana kuwa kazi hizi zilifanywa na wataalamu wa kazi zenyewe hizo. Wahunzi wa Kiswahili katika kisiwa cha Pate walitengeneza zana nyingi sana zinazopatikana kisiwani. Miongoni mwa zana hizi ni kama jembe, panga, shoka, misumari ya urefu tofauti na vingine kwa matumizi mbalimbali. Vifaa vya chuma ambavyo vilitengenezwa kwa njia ya kisayansi zaidi na Waswahili ni pamoja na parafujo au sukurubu, roda na keekee. Roda zilitumika kuchota maji kutoka kisimani. Vilirahisisha shughuli za kuchota maji kutoka visimani. Keekee zilitumika na mafundi seremala wa kimapokeo na hata leo bado zinatumika.

Waswahili pia walikuwa mashuhuri katika sanaa ya ufinyanzi kama inavyodhihirishwa kwa mkusanyiko wa vyombo vipatavyo 56 vya aina tofauti vilivyotengenezwa kwa udongo. Ni vyungu vya kina kirefu vya kuweka maji na vikaango vya kina kifupi. Majiko ya mkaa pia yanafinyangwa kwa udongo. Jumua ya Waswahili ilitengeneza vitu vingine vya aina aina kama vile viatu vya mti, ala za musiki kama ngoma na tari. Pia zumari za aina aina zilitengenezwa kutoka kombe za umbo na ukubwa tofauti. Mikanda na mikufu iliyotiwa nakshi na mapambo pia vilitengenezwa.

Kulingana na utengenezaji na ufanyizaji wa vifaa kadhaa, kulikuwepo biashara zilizokuwa zimejaa wateja na wachuuzi. Uchumi wa Waswahili ulikuwa wa sifa nzuri.

Maisha ya jamii

Kwanza, katika jumia ya Waswahili upo utofautishaji kati ya watu kufuatana na umri na jinsia. Wazee wanaheshimiwa zaidi kuliko vijana. Wanapendelewa kwa namna nyingi, kwa mfano, wanahudumiwa kabla ya vijana kuhudumiwa na ikiwa kuna uchache wa viti katika mkutano wowote ule wazee ndio wanaokalishwa kwanza. Vijana wanaume wanaheshimiwa zaidi kuliko wanawake. Ndio wakuu wa familia, wanaweza kuoia wanawake wengi na kwa hiyo wanapewa cheo cha juu zaidi kuliko wanawake. Wanawake wanapaswa kuwatii na kuwahesimu wanaume.

Ukarimu husisitizwa miongoni mwa Waswahili. Hivyo, kutembeleana kati ya marafiki, ndugu na majirani kunathaminiwa sana. Kama inavyosemekana, Waswahili wanatarajiwa kuwa wakarimu hata kama ugeni fulani unaleta usumbufu mwingi. Na wale wanaokirimiwa au kufanyiwa mema yoyote wanatarajiwa kurudisha fadhila mwishowe.

Desturi nyingine ya jumla ni tabia ya kuazima mali ya rafiki bila ya ruhusa maalumu kutoka kwake. Kumwelekeza mtu kidole au kumpungia kwa kidole kimoja huchukuliwa kuwa ni ufidhuli. Desturi nyingine iliyozagaa sana ni kutumia mkono wa kulia tu kula,

kutoa na kupokea zawadi na vitu vinginevyo. Matumizi ya mkono wa kushoto kwa shughuli hizo hudharauliwa kwa sababu mkono huo hutumika hasa kwa kujitawadha baada ya kwenda haja.

Waswahili walikuwa wakishirikiana vizuri katika mambo yaliyowahusu kama watu wa jamii moja. Kwa mfano walikuwa wanatunza watoto kama watu wa familia moja. Mtoto yeyote aliyefanya makosa barabarani alikosolewa na mtu yeyote bila ubaguzi na kumwelezea mzazi wake juu ya kosa la mtoto ikiwa ni lazima apate habari. Wakati wa mtu kuugua wengine humtembelea kumjulia hali na kukitokea kifo wengi hushiriki mazishi na matanga kwa ajili ya marehemu na wale wanaobaki katika masikani.

Elimu

Elimu ya Waswahili hapo zamani ilianza nyumbani. Watoto walipata mafunzo kutoka kwa wazazi, nyanya na mababu zao kupitia kwa ngano na hadithi. Masimulizi haya yalitolewa nyakati za jioni baada ya chajio. Haya yalifanyika karne baada ya karne kabla ya mabadiliko mengi sana kuathiri utamaduni wa Waswahili.

Watoto walikuwa wanafunzwa kulingana na jinsia zao. Wavulama walipata mafunzo ya kiume na wasichana ya kike. Kwa wanaume kazi ambazo zilihitaji nguvu nyingi sana ndizo walizofunzwa. Kama kwa mfano kazi ya uselemala ilihitaji kubeba magogo, kukata miti na kutoa vifaa kama meza, viti na kadhalika. Wavulana pia walifunzwa kazi ya uvuvi, usonara au ufuaji dhahabu, na nyinginezo.

Wasichana kwa upande mwingine hufunzwa kazi ambayo baadhi yake ni za huduma za nyumbani. Kazi za kufanyiza vifaa kama mikeka, kofia, nguo za watoto wadogo sana, vikapu na kadhalika. Akiingia ubalehe msichana anakuwa mtu mzima ajulikanaye kama mwali; hana uhuru wa kutoka ovyo na kucheza na watoto wengine apendavyo. Hana hata uhuru wa kutembelea majirani bila ruhusa. Anapelekwa kwa msiri ajulikanaye kama kungwi ambaye anamfunza mambo mengi kuhusiana na jando ya kike kwa siku

tatu. Huko kwa kungwi anafundishwa yote yanayohusu ujinsia na mapenzi na mambo mengineyo yanayohusika na utu uzima kama vile tabia nzuri na utiifu kwa mumewe baada ya kuolewa.

Baada ya muda mabadiliko ya mambo mengi sana yaliingia na elimu ya watoto ilishurutisha wazazi kupeleka watoto wao skuli. Kwanza watoto walipelekwa katika shule ya kurani ambapo wanafunzi walijifunza kusoma na kuandika kabla ya kusoma kurani. Lakini siku hizi, kufuatana na mfumo wa elimu rasmi wenye mwelekeo wa nchi za magharibi na maendeleo ya kijamii, kiuchumi, na kisiasa vinazidi kuleta mabadiliko, desturi nyingi zinatoweka na kuna nyingi zinazokaribia kwisha. Na siku hizi baadhi ya watoto hawapelekwi kwenye shule za jadi za kurani kwa sababu wanasomea kwenye shule rasmi za chekechea na shule za msingi za kawaida. Kwa hivyo wasichana wengi hawavai buibui vazi la jadi tena kwa ajili ya kujisetiri na wale balehe hawatenganishwi na vijana wa kiume kama ilivyokuwa hapo awali.

Utawala

Waswahili walikuwa na bado ni wakazi wa mwambao wa Afrika Mashariki. Hapo mwanzoni walikuwa na utawala wao kama makabila mengi ya Afrika yalivyokuwa na yalivyojiendeleza. Kwa mfano walikuwa na machifu wa aina aina ambao walianzisha serikali na wakamudu kupata wafuasi waliosaidia kusimamisha serikali. Mara nyingi machifu hawa walijitokeza vitani kwa kuonyesha ushujaa mkubwa na kujipatia uwezo wa kuongoza wengine. Uongozi huu baadaye uligeuka ufalme au utawala mrefu sana.

Mwambao wa Afrika Mashariki ulikuwa mahali pa hatari kwa Waswahili wenyeji kwa sababu ya wageni waliotoka sehemu zote za dunia kwa minajili ya biashara iliyokuwepo. Kati ya wageni hawa kulikuwa kona wengine waliokuwa na lengo la kunyakua biashara, utawala, na utawala wa mwambao kwa jumla. Inajulikana kwamba Seyyid Said, Sultan wa Maskat alihama nchi ya Oman akaanzisha ngome yake Zanzibar. Kutoka hapa

alitawala mwambao kama sultan na kumiliki utajiri uliokuwa wa Waswahili katika eneo lote hilo la mwambao.

Kwa sababu hiyo utawala wa Waswahili ulikuwa utawala wa enzi za kifalme. Katika utawala huu iliwabidi Waswahili kulipa kodi kutumikia huduma za serikali ya mfalme kama vile kuingia jeshi la serikali na kadhalika. Sultan alikuwa na madiwani pamoja na mawaziri katika baraza lake. Wakati wa kutekeleza hoja kuu, mkutano ungeitishwa ambao ungeangalia malalamiko ya wale waliokuwa wanakereketwa, mapendekezo ya ustaarabu upande fulani wa eneo la ufalme na kupokea ripoti za waasi ambao walipatikana kwa wingi na wenye madhumuni ya kupindua serikali ya Sultan. Kwa hivyo ufalme ndio uliokuwa mtindo wa ku utawala ambao sehemu nyingi za mawasiliano mpaka wakoloni walipoingia na kuanzisha maeneo ya utawala makubwa zaidi kuliko mwambao peke yake.

Utamaduni wa Waganda

Kama ilivyofanyika kwa utamaduni wa Waswahili ndivyo inavyokuwa kwa utamaduni wa Waganda. Yaani misingi midogo inayojenga mfumo wa jamii ndiyo inayoangaliwa na ni lazima mada zifanane pande zote mbili, kama ifuatavyo:

Ndoa

Waganda walichukua ndoa kuwa tukio la muhimu sana katika maisha ya mtu. Hakuna mwanamke aliyeheshimiwa ila baada ya kuolewa. Waaidha mwanamume hakuwa mume kamilifu kabla ya kuo. Isitoshe, kadiri mwanamume alivyoziidi kuo ndivyo alivyochukuliwa kuwa mwanamume hasa. Maana yake ni kwamba Waganda walikuwa watu wa mitara walioa wake kama watano walikuwa na uwezo wa kuwahudumia. Ilikuwa rahisi kuwa wa mitara Buganda kwa sababu mahari hayakushurutishwa sana.

Zamani wazazi ndio ambao waliotayarisha ndoa kwa watoto wao. Baba, kwa mfano, angemchagulia mume binti yake na binti asingeuliza maswali kama mume aliyechaguliwa alikuwa mzee sana, au kijana sana au mtu ambaye angependeza. Kwa sababu hiyo ilikuwa kawaida kuona wanaume wazee wakioa wasichana baleghe kwa kuamini wangewarudishia ujana. Wakati mwingine baba wa kijana mwanamume angeshirikiana na baba wa kijana mwanamke na kukubaliana kijana mwanamume amuo kijana mwanamke. Hali hii ilichukua muda mrefu sana na baadaye wavulana walikuwa na uhuru wa kufanya uchaguzi wao wa wasichana waliopendelea wakitumia usaidizi wa familia zao. Kwa upande wa msichana ingemwia vigumu sana kukataa uchumba uliopendekezwa kwake. Baada ya upande wa mvulana kujitambulisha mbele ya wazazi wa msichana mahari yangelipwa na arusi rasmi ingefanyika na msichana angefikishwa kwa upande wa mvulana.

Njia nyingine ya kumuoza msichana ingeanzishwa na shangazi yake ambaye angemtayarisha kwa kumvalisha vizuri sana na kumpaka mafuta na baadaye angemwalika mvulana kukutana naye. Shangazi ndiye mtu aliyefanya kama mwalimu kuhusu mambo yote ya ndoa upande wa msichana kama vile kujamiana, kumfurahisha mume na kadhalika. Mvulana alipopendezwa na sura ya msichana matayarisho ya ndoa yangefanyika. Usiku wa ndoa ungeamua kama msichana alikuwa bikira au siyo bikira. Kama ni bikira shangazi angerudi nyumbani na mbuzi jike ambaye angechinjwa na kuliwa bila chumvi. Ubikira ulifurahisha sana pande zote mbili, upande wa bi-arusi na wa bwana – arusi, ingawa upande wa bwana-arusi ulizidiwa na furaha. Siku hizi uchaguzi wa mchumba ni hiari ya mvulana na msichana wanaohusika, na baada ya kukubaliana ndipo wanapotafuta mawaidha na usaidizi wa shangazi au wazazi. Tafrija za arusi zilivutia wengi sana kwa sababu ya vyakula vya mafuta, vinywaji vya aina aina, kusakata muziki, na kufahamiana katika mkutano huo wa jamii.

Dini

Waganda waliamini Mungu (Katonda) kuwa Muumba wa kila kitu duniani. Walimpa jina jingine *Liisoddene* (mwenye jicho kubwa) ishara ya kuonyesha kwamba kwao

alikuwa mwenyezi kwa kila kitu duniani. Hata hivyo Waganda walikuwa hawamwombi Mungu moja kwa moja katika maombolezi yao, badala yake walikuwa wanaamini na kutumia nguvu za mizimu ya watu wa kale katika ukoo wao ambao inasemekana walikuwa watu mashuhuri sana waliofanya mambo ya sifa kubwa kwa Waganda. Lakini mizimu hii ilichukuliwa katika viwango tofauti kama vile, ‘*mizimu*’, ‘*misambwa*’ na ‘*balubaale*’. Kwa Waganda, mizimu huishi karibu sana na familia zao na wakati wowote mtu wa familia ambaye ameteuliwa *na mizimu* anaweza kupagawa na kutoa mawaidha kwa familia kama vile mashauri ya dawa fulani kwa magonjwa ya aina aina. Lakini *misambwa* na *lubaale* (umoja wa *balubaale*) walichukuliwa kuwa karibu na Mungu (Liisoddene) kuliko *mizimu*. Hata hivyo wakati wa maombole (tambizizao) yao wangemtaja Mungu kwanza na wakaingiza *mizimu*, *misambwa* na *balubaale* kama kuwatuma wafikishe maombi hayo ikiwa tatizo haja ni gumu. Mchakato huu unafanana na kumwomba mwenyekiti wa kijiji, ambaye angefikisha ujumbe kwa diwani, ambaye angefikisha maombi kwa mwanabunge, ambaye angemwona waziri na waziri kufikisha maombi kwa raisi juu ya ukosefu wa maji katika wilaya fulani.

Hata hivyo inaaminiwa kwamba *balubaale* walikuwa na majukumu tofautitofauti. Majukumu haya yalikuwa kama wizara tofauti katika serikali. *Katonda* alikuwa Muumba au Mungu wa mbingu na chini yake majukumu yalichukuliwa kama yafuatavyo:

Kiwanuka	-	mungu wa radi
Kawumpuli	-	mungu wa tauni
Ndawula	-	mungu wa ndui
Musisi	-	mungu wa mtetemeko wa ardhi
Wamala	-	mungu wa ziwa la Wamala (Lake Wamala)
Mukasa	-	mungu wa ziwa la Nalubaale (Lake Victoria)
Musoke	-	mungu wa upinde wa mvua
Kitaka	-	mungu wa ardhi.
Kibuuka	-	mungu wa vita

Ustaarabu umeingiza mambo mengi sana katika jamii nyingi sana za Kiafrika. Vile vile Waganda wameathiriwa na dini za kigeni mkiwemo uisilamu na ukristo. Dini hii ya ukristo imegawanyika vikundi vingi muno na Waganda wengine leo ni wafuasi wa dini hii na kesho huenda wanafuata nyingine. Hata hivyo Waganda wengi sana hawajaacha dini yao ya kimapokeo ingawa hadharani wanajisingizia kama wasiojua mengi juu ya dini ya mababu zao au kukataa katakata kuwa na uhusiano wowote nayo.

Chakula

Waganda ni wakazi wa mkoa wa Uganda ambao ulitunukiwa kuwa na ardhi yenye rutuba ajabu mno. Mkoa huu unachukua sehemu kubwa sana inayozunguka ziwa la Victoria na kumeza ziwa la Wamala. Mvua inanyesha bila matarajio na ni vigumu kutofautisha msimu wa kiangazi na wa masika. Kwa hivyo Waganda hawakungojea mengine wakachukuwa kazi ya kilimo.

Mmea mashuhuri wa chakula cha Waganda ni mgomba unaozaa ndizi na ambao unahitaji maji mengi sana na ardhi ya rutuba kuweza kusitawi vyema. Kwa hivyo Waganda walikaa raha mstarehe na kuendesha kilimo cha mimea mingi sana ya chakula. Ukosefu wa chakula ulijitokeza nadra sana. Migomba mingine ilizaa aina ya ndizi iliyotumiwa kutengeneza pombe (mwenge) ambayo ni kinywaji cha kulevyo kilichotumika katika hafla nyingi sana. Chakula kingine kilikuwa viazi vitamu, *muhogo*, *balugu*, *kyetutumula*, *kaama*, *nandigoya*, *amayuni*, na *ndaggu*. *Walilima pia mimea ya mboga za mchicha kama ebugga, ejjobyo, ensugga, nakati, entula, empindi, bijanjalo, enkoolimbo, empande, enderema, nyanya, na buyindiyindi.*

Waganda walikuwa wafugaji wa ndege wa nyumbani na wanyama wa nyumbani. Ilitokea kwamba Waganda na karibu kila Muganda ilikuwa ni lazima kufuga kuku angalau mmoja katika masikani yake. Kulikuwa methali iliyotumiwa kuelezea mtu masikini: Fulani ni fukara kwani hana hata kuku anayechakura uani kwake. Mpaka leo Waganda ni wafugaji wa ndege: kuku, bata, batamzinga na siku hizi wanafuga kanga pia.

Ng'ombe, ni mnyama wa kwanza aliyefugwa na Waganda. Mnyama huyu anasimuliwa hata katika hadithi ya ngano ya usuli ya Waganda. Inasimuliwa kuwa Muganda wa kwanza alitoka sehemu za milima na chakula chake kilikuwa mavi na mkojo wa ng'ombe wake. Hii ni ithibati kwamba Muganda alianza na kufuga wanyama na ng'ombe alikuwa mmojawapo. Waganda walifuga na bado wanafuga wanyama wengine kama mbuzi, kondoo, na wanyama wengine wa biashara kama nguruwe.

Kwa hivyo kilimo na mifugo vyote viliongezea chakula cha Muganda na kumufanya mwenye nguvu na afya nzuri iliyomwezesha kupigana vita nyingi na kupanua eneo lake nchini Uganda.

Uchumi

Uchumi wa Waganda ulitokana na kilimo chao. Walizalisha mali kwa kuuza mazao ya kilimo chao kama vile ndizi, mbatata, kiasi kikuu, muhogo, kiasi kitamu na mboga za aina tofauti tofauti.

Waganda walikuwa na sanaa ya kazi za mikono. Miongoni mwao mlizuka wengine waliokuza usitadi wa kufanyiza nguo kutoka katika ganda la mti jina lake la kiganda; *mutuba*. Waganda walikuwa wafinyanzi pia wafumaji wa vifaa vya aina nyingi. Walitoa mikeka na mazuria mazuri sana, aina nyingi za vikapu, mitungi pamoja na viti.

Kwa hivyo vijana walikuwa wanafunzwa kazi kulingana na ujinsia wao. Wavulana walifunzwa kazi ngumu kidogo ambazo zilihita nguvu za kiume kama vile kutoa nguo ya *lubugo* katika mti wa ganda (*mutuba*). Hii ni kazi ngumu inayohitaji wakati mwingi, kupanda mutuba na kutoa ganda lake, na baadaye kulitwanga kwa nguvu na uangalifu mpaka linapopanuka na kulainika kama nguo yoyote ya kawaida. Mfano wa kazi nyingine iliyobagua ujinsia ni kazi ya ufundi wa kutengeneza mikuki, ngao, na mishale. Wasichana kwa upande mwingine walishona mikeka na mifuko ya kubebea vitu vidogo

vidogo na kufanyiza vikapu vya aina nyingi. Kwa hivyo vijana walikuwa wakifunzwa mambo mengi sana ya uchumi kulingana na ujinsia wao. Vifaa hivi vyote vilinunuliwa na misafara ya Waarabu waliofanya biashara ya meno ya ndovu.

Biashara baina ya Waganda na Waarabu iliingiza mengi ambayo hayakupatikana Buganda hapo awali. Waarabu na wakazi wa pwani walikuja na biashara ya vifaa vingi kama sufuria, bunduki, aina za madawa na vingine. Mbegu za kilimo nazo ziliingia Buganda. Zilizolingizwa ni kama; mbuni, nanasi, ovacado, mpapai, mpera, mfenesi na nyingine, lakini mbuni ulileta mabadiliko makubwa sana kibiashara. Waganda walipanda mibuni ambayo ilisitawi vizuri sana na biashara ya kahawa iliibuka na kuletea Waganda utajiri mkubwa. Lugha iliyotumika kuendeleza biashara ilikuwa Kiswahili na majina ya vifaa kama sufuria, msumeno, sururu, gitaa, yalikuwa nyongeza ya msamiati kwa lugha ya Kiganda.

Nchi ya Waganda inachukuliwa na eneo la maziwa yaani ziwa la Wamala kasikazini na Viktoria kusini hivyo usafirishaji wa bidhaa kwa njia ya maji unatumika sana. Vyombo kama mitumbwi, na ngalawa vilibuniwa na kutumika kusafirishia bidhaa na kuvua samaki wa aina nyingi sana; Biashara ya mambo hayo yote iliwaitea na bado kwa kiasi Fulani, inawaitea Waganda utajiri mwingi.

Maisha ya Kijamii

Waganda (Baganda) kwa kawaida wanajivunia jamii yao na wanakuwa tayari kukaribisha mtu yeyote au kikundi cha watu kinachopendelea kukaa nao. Wanaamini kuwa utamaduni wao ni wa kiwango cha juu zaidi ya tamaduni nyingine na huwa wanadharau sana mienendo ya makabila mengine. Hata hivyo Waganda wamekuwa wakikaribisha kila aina ya kabila katika jamii yao na mwenendo huu umewaitea mabadiliko kisura na kimaumbile. Mara tu baada ya kuingiza wageni katika jamii wangewafunza tabia za kiganda na kuwashurutisha kusema lugha ya Kiganda ambayo kwa Muganda ni

kitambulisho kikuu sana yaani hata kama Mganda akikaa kati ya watu wasioongea lugha yake yeye huwa anazidi kuitongoa. Tabia hii ya Kiganda imesaidia sana lugha yao kusambaa kote Uganda na hata kuvuka mipaka. Na wale wanaojiunga na Waganda, wanakuwa tayari kuchukuwa utamaduni wao na wanaona raha kujiita Waganda.

Waganda walikuwa na bado wanakuwa wanyenyekevu na waungwana kila mmoja kwa mwingine hata kama wakitofautiana katika uamuzi wa jambo maalumu bila kubanduka. Wanawake huwapigia magoti wanaume wenye familia wakati wa kusalimiana. Hii ilikuwa staha kuwa wanaume ndio waliokuwa wakipigania Buganda katika vita vya kila wakati. Hakuna Muganda aliyempita Muganda mwingine bila kumsalimu na kumpa pole ya kazi na kuwajulia hali wa nyumbani kwa jumla. Kuwakuta Waganda wanakula hata kama unakuwa mpita njia ni ishara ya ukarimu kumwalika mtu afike kwa chakula. Wakati wa chakula watoto hawaruhusiwi kujiegemeza kwa mikono yao au kunywa maji, kula nyama yote kwanza au kitoweo kwa jumla kabla ya mwisho wa chakula. Hakuna aliyeruhusiwa kutoka kwenye maandalio ya chakula bila kusema ‘ofumbye nnyo’ (asante kwa mapishi) kwa mama na ‘ogabudde’ (tunashukuru kwa ukarimu wako) kwa baba wa nyumba.

Mtoto yeyote alikuwa wa kijiji chote si wa familia moja. Maana yake ni kwamba mtu mzima yeyote kijijini alikuwa na fursa ya kumkosa makosa anayofanya na siyo kumngojea mzazi wake. Kawaida ilikuwa kwamba baada ya kukosolewa barabarani, mzazi wako, baada ya kuarifiwa na kutolewa habari kamilifu ya kosa, naye angetoa adhabu zaidi. Kwa hivyo mtoto alilelewa nyumbani na kote kijijini.

Wakati wa kuugua watu wa karibu na mbali walimtembelea mgonjwa ili kumjulia hali. Mtu ambaye hakuonyesha hamu ya kumtembelea mgonjwa ndiye aliyeshukiwa kuwa na uhusiano mbaya na mgonjwa. Kifo cha mtu kilisababisha watu wa karibu na mbali kukusanyika kwenye msiba kuonyesha masikitiko yao na umoja wakati wa dhiki. Wanawake wangefika na chakula cha aina aina na kuanza mapishi kwa wafiwa. Pombe ingetumiwa kwa wingi kusaidia watu kuvumilia baridi za usiku.

Kwa hivyo kuna mengi sana yaliyofanywa kuonyesha ushirikiano katika jamii za Waganda. Jirani alikuwa mtu wa maana sana kwa Muganda kwani wakati wa shida ndiye abiyarifiwa kwanza. Kwa hivyo hata kwa nyakati za furaha hakuachwa nyuma. Hayo yote yalisaidia maisha ya jamii kuwa ya ushirikiano.

Utawala

Waganda walitawaliwa katika mtindo wa ufalme (Kabaka). Yaani kiti chake Kabaka kilikuwa cha kurithiwa na watoto wake au ndugu zake. Chini yake kulikuwa na waziri wake mkuu aliyejulikana kama Katikkiro.

Ufalme uligawanywa katika maeneo yanayoitwa; *amasaza* ambayo yaligawanywa zaidi katika sehemu sehemu kwa jina la *amagombolola*; na hizi zikagawanywa katika sehemu zinazoitwa *emiruka*; na hizi zikagawanywa zaidi katika sehemu kwa majina ya *ebyalo*; vijiji vilivyotawaliwa na *abatongole*. Nafasi hizi za utawala ziligawiwa na kuchukuliwa na yeyote aliyekuwa na kipaji chochote cha kuongoza wengine na ambaye angekuwa na bahati angepandishwa cheo na kufikia hata kiwango cha Katikkiro.

Kila Muganda alikuwa katika ukoo fulani. Koo zilitofautiana kutokana na mnyama, au mmea na vitu vingine, kama ishara zao za ukoo kwa mfano; tembo, chui, ndege, ng'ombe, aina za samaki na vingine hamsini na vinane vyote, vilitumiwa kama vitambulisho vya koo za Waganda. Kila ukoo ulikuwa na kiongozi wake, *owakasolya* na chini yake kulikuwa *ewessiga* ambaye alifuatwa na *owomotuba* ambaye pia alikuwa na wadogo wake *owolunyiriri* ambaye naye alikuwa na mdogo wake *owoluggya*. Mtu yeyote kuwa Muganda alilazimika kuwa katika ukoo fulani. Ukoo wake ulifanya kama uzi au ugwe unaomuunganisha na Kabaka au mfalme wake. Mtu yeyote anayeshukiwa kama Muganda inamlazimu kujitetea kutoka nyumbani kwa baba yake kupitia *oluggya* mpaka *kasolya*. Wanaomsikiliza ni lazima wahakikishe kama anayoyasema yapo ndipo wamchukue kuwa Muganda.

Kila ukoo ungekuwa na bahati ya kupata mfalme au kuwa karibu sana na mfalme. Kabaka alikuwa na wake wengi ambao walipatikana kutoka koo mbali mbali. Mtoto wa mfalme huchukuwa ukoo wa mama yake na siyo wa baba yake kama inavyokuwa kwa Waganda wa kawaida. Kwa hivyo ikiwa mfalme leo ni wa ukoo wa mnyama Swala, atakayemfuata huenda atakuwa wa Chui na kadhalika. Kabaka ndiye kiongozi wa koo zote na jina lake ni Ssaabataka; mkuu wa wazawa wote.

Kila ukoo ulikuwa na kazi tofauti katika makao ya mfalme: *lubiri*. Kwa mfano Waganda wa ukoo wa Nyati wanakuwa na kazi ya kumbeba mfalme; wa ukoo wa Uyoga kazi yao ilikuwa ya kucheza ngoma kwa mfalme; wa Bukuu; (omusu) kazi yao ilikuwa kushughulikia usafi katika makao ya mfalme, na koo nyingine zilifuatilia na kazi tofauti tofauti.

Kulingana na utaratibu huo ufalme wa Kabaka unasemekama kuwa wa msingi thabiti kati ya utawala wa ufalme uliozunguka maziwa makuu Afrika Mashariki. Ufalme wa *kabaka* ulikuwa umefungika mara mbili; kutoka Kabaka kuteremkia *katikiro* na kadhalika mpaka *mutongole* na kutoka kabaka kuteremkia *kasolya* na kadhalika mpaka kiongozi wa *lugya*. Kwa hivyo utawala wake ulikuwa na nyuzi mbili; kupitia ukoo, na kupitia *Katikiro* na nyuzi zote zilitoka juu ya Mti Buganda, Kabaka akiwa juu, mpaka mizizi yake.

Elimu

Historia ya elimu kwa watoto wa jamii za Kiafrika inafanana sana. Watoto walikuwa wakielimishwa kupitia mbinu ya fasihi simulizi. Nyakati hizo za mapokeo tekinolojia hii mpya ya kutolea habari tuonayo leo haikuwapo. Kwa hivyo usiku ulipoingia kama saa moja au mbili za usiku watoto walijisogeza karibu na jiko kuepukana na baridi baada ya jua kutua. Hapo ndipo wazee walipopata fursa ya kuelimisha watoto, wajukuu wao, juu ya maisha kupitia hadithi mbali mbali.

Watoto walipofikia umri wa miaka saba walianza kushirikishwa katika kazi mbalimbali. Lakini kazi iliyokuwa ya lazima kwa wote ni kazi ya kilimo. Kama Waganda walivyo kuwa wakulima hata kazi ya kilimo ilisisitizwa sana. Asubuhi mapema kila siku, kila mtoto angeambatana na wazazi wake na kuelekea shambani. Kazi ya kulima ingeendelea na wazazi na watoto wao wangetoka shambani pamoja. Wakati huohuo wa kulima wazazi walikuwa wakionyesha watoto wao aina za magugu mabaya na namna ya kuyaangamiza, namna ya kupalilia mimea ya vyakula mbali mbali, miche inayostahili kubaki katika shimo moja kulingana na aina ya mmea na kadhalika.

Baada ya kazi ya shambani watoto walifunzwa namna mbalimbali za kutoa vifaa vya kutumia nyumbani. Lakini ujinsia wao uliamua wafunzwe kitu gani zaidi kuliko kingine. Wavulana walifunzwa na kuelekezwa katika kazi zinazohitaji mabavu mno kama kuchonga kinu katika mti na wasichana kazi wasitani ya mama mzazi kama kusuka mkeka na kadhalika.

Baada ya kubaleghe mabadiliko makubwa sana yalijitokeza. Wavulana walipatiwa kiwanja na kushauriwa kujenga nyumba ili waweze kuishi maisha mapya ya kujitegemea. Mvulana alishauriwa kuanza maisha yake bila kurudi nyuma. Mafunzo ya namna ya kufanya hili na lile aliyatumia na yalimwezesha kuishi vyema. Hata hivyo baada ya muda si mrefu wazazi walimtafutia mtu wa kuishi naye kama mke. Msichana pia baada ya kuvunja ungo alipata mashauri ya shangazi wake aliyefanya kama mwalimu wake kuhusu mambo ya ndoa na namna ya kuishi na mume. Wazazi hawakuchelewa kumtafutia mchumba kwa kuhofia kupata mimba zisizo halali.

Kama mabadiliko ya wakati yanavyoathiri utamaduni wa jamii, siasa za serikali za wakoloni ziliingiza mitindo mipya ya kuelimisha jamii. Serikali kabla na baada ya uhuru zimesisitiza sana masomo ya kutumia tu ubongo mno badala ya kutumia mikono. Kwa hivyo mengi sana yaliyochukuliwa kama ya lazima katika utamaduni wa Kiganda sasa hayatiliwi maanani.

SURA YA TANO: UCHANGANUZI WA DATA

Upambanuzi wa Ishara

Upambanuzi wa ishara kwa kuangalia kwa makini, ilibainika kwamba ishara mbili mbili katika methali zina mlingano mkubwa yaani ya kwanza ina mlingano ulio wazi na ya pili. Isitoshe, hata kama kuna mlingano lakini kuna mlingano bainifu na mlingano unaojitokeza kwa mzunguko.

Mlingano wa Ishara

Imebainika kuwa kila methali inayotumia ishara mbili mbili ndani yake huwa na sitiari. Methali iwe ya Kiswahili au ya Kiganda zote huwa na sitiari. Mifano michache imeshatolewa katika Sura ya Nne na mingine inatolewa hapa kususitizia jambo hilo:

Bendera hufuata upepo

Gogo la mbuyu si la mvule

Kamba ya mbali haifungi kuni

Mchagua jembe si mkulima

Palipo mtama hapakosi njiwa

Kilicho ziwani mwulize mvuvi

Kila methali hapo juu ina ishara mbili kama misitari inavyoonyesha. Majedwali kuanzia uk. 55 yanachambua vizuri kila methali kwa kuonyesha ishara hizo mbili pamoja na maana ya methali kwa jumla. Hata hivyo, kuna jambo linalojitokeza linalohusu mlingano fulani. Namna ishara zinavyojitokeza na kufuatana katika methali, zinafuata utaratibu maalumu. Data za methali za Kiswahili na Kiganda katika majedwali zinaonyesha wazi kwamba ishara ya kwanza katika kila methali inalingana sana na ya pili kwa ubainifu au kwa mzunguko kidogo. Hapa chini itatolewa mifano ya methali kumi kumi kuhusiana na methali zenye ishara zinazolingana kwa ubainifu na zile zinazolingana kwa mzunguko.

Methali zenye ishara zinazolingana kwa ubainifu

Mifano iliyo wazi inaonekana kwa udhahiri sana katika methali za Kiswahili na Kiganda. Katika methali za Kiswahili mifano ifuatayo inahusika:

Anayeonja asali huchonga mzinga.

Dalili ya mvua ni mawingu

Cha mlevi huliwa na mgema

Paka akiondoka panya hutawala

Kuku akiacha wana ana mayai tumboni

Kwenye miti hakuna wajenzi

Masikio hayapiti kichwa

Mfuata nyuki hakosi asali

Njaa ya leo ni shibe ya kesho

Paendapo konokono na kombe

(Ishara zinazolingana kwa wazi zimepigwa mistari)

Ishara kama: asali na mzinga, zinalingana sana kwa sababu asali inapatikana katika mzinga.

Methali zenye ishara zinazolingana kwa mzunguko

Atakaye kufuga ng'ombe aanze na kuku

Unakoazima shoka huweki masikio

Dimbwi la maji ulijaribu kijiti

Heri kujikwa kidole kuliko kujikwaa ulimi

Mchakacho ujao haulengwi jiwe

Mchezo wa ndevu wasababishwa na chakula

Uokotaji mbegu hauzuii mashambulizi ya gumba

Mbwa akimuuma mwenye zulia mwenye ngozi hapiti

Usidharau vidogo, kiroboto humpiga mbwa mweleka

Mungojee mbweha atoke mate kwanza

(Ishara zinazohusika zimepigwiwa mistari.

Ishara kama: maji na kijiti, hazina mlingano wa wazi ila ni wa mzunguko. Methali inamfanya msikilizaji kupoteza sekonde nyingi kuweza kuweka pamoja kwamba mtu anayevuka mto yafaa awe na kijiti cha kujaribia kina cha maji.

Methali zinazolingana kwa ubainifu ni nyingi mno kuliko za mzunguko. Sababu ya jambo hili ni kwamba watunzi wa methali walitaka wapokezi kuelewa maana mara moja bila ya kutafakari sana. Methali za ishara za mlingano wa mzunguko ndizo zinazolingana sitiari ngumu zaidi kuliko methali zenye ishara za mlingano wa wazi. Isitoshe kama methali ni akiba ya maadili wasimulizi waliwalenga vijana zaidi kuliko watu wazima ili waweze kuwaelimisha mambo ya jamii yao. Kwa hivyo methali za ishara za mlingano wa mzunguko zikawafaa sana watu wazima kuliko vijana. Hiyo ndiyo sababu methali za maana ya mzunguko zikawa chache kuliko za maana ya wazi.

Mlingano wa wazi

Katika methali za Kiswahili mifano ya mlingano wa wazi hutokea kwa wingi sana kama inavyoonyesha hapo:

(i) Anayeonja asali huchonga mzinga

asali mzinga

Asali na mzinga ni mlingano wazi kwa sababu asali hupatikana katika mzinga na mzinga wenyewe usingetumika bila kurinia asali.

(ii) Dalili ya mvua ni mawingu

mvua mawingu

Mawingu yakiweko mbinguni matarajio ni mvua. Maana yake; mvua ikinyesha baada ya mawingu kuning'inia angani, jamii haipati mshangao. Au mvua ikinyesha mtu fulani akiwa nyumbani, mara moja atafikiri kwamba mbinguni mawingu yamejaa tele. Mifano ya mlingano wa wazi ni mingi katika methali za Kiswahili.

Katika methali za Kiganda pia mifano ya mlingano wa wazi hutokea kwa wingi sana. Mifano ifuatayo inatoa ushahidi huo:

(i) Paendapo konokono na kombe

konokono kombe

Mara tu mtu akiona kombe hutarajia kumuona konokono kwa sababu kombe ni nyumba ya konokono. Maana yake ni kwamba kila aendako konokono hutembea na nyumba yake ambayo ni kombe.

(ii) Paka akiondoka panya hutawala

paka panya

Chakula cha paka kinachojulikana duniani kote ni panya. Methali moja inayothibitisha jambo hili ni: „Paka hashibi wali matilaba yake panya.” Kwa hivyo mara tu mtu akiona paka wa nyumbani hufikiri kwamba panya huenda walibaki wachache sana katika masikani hayo.

Mlingano wa mzunguko wa Methali za Kiswahili

Katika methali nyingine mlingano wa ishara haujitokezi kwa wazi. Ishara zipatikanazo kwenye methali wakati mwingine hazileti mlingano wa wazi bali ni kwa mzunguko. Kuweza kutafakari na kuelewa mlingano uliomo, ni lazima maana ya methali ya kijuujuu izingatiwe. Kwa mfano:

(i) Atakaye kufuga ng’ombe aanze na kuku:

ng’ombe kuku

Ishara hizi mbili zinapatikana katika methali moja. Mojawapo ni mnyama na nyingine ni ndege. Mlingano uliopo ambao siyo wa wazi ni kwamba wote wanafugwa

nyumbani kwa mwanadamu. Lakini ishara: ng'ombe, mnyama, kutumiwa pamoja na ishara: kuku, ndege, katika methali moja ndilo swali.

Ng'ombe ni mnyama mkubwa sana na ni mmoja kati ya wanyama wa bei ya juu wanaofugwa katika jamii za Kiafrika. Watu kadhaa wangependelea kumiliki mnyama huyu lakini kwa sababu hatua za kumpata ni za gharama kubwa, humkosa. Hali kadhalika kuku ni ndege anayepatikana sana katika masikani mengi ya mwanadamu. Ni rahisi sana kwa mtu ambaye ana nyumba kumiliki kuku. Inatokea mara nyingi majirani kupeana kuku wanapona raha na furaha. Zaidi ya hayo, jirani hawezi kuomba kuku wa kufuga kwa jirani mwenzake, asipate. Methali inamshauri mwanadamu kwamba kama mtu fulani anataka kutajirika, aanze na kitu kidogo na baada ya muda ataweza kumiliki kitu kikubwa. Kwa hivyo, kuelewa mlingano wa ishara maana ya kijuu juu ya methali ni lazima izingatiwe.

(ii) Mchakacho ujao haulengwi jiwe
mchakacho jiwe

Mchakacho ni sauti ya majani makavu inayotokea wakati yanapokanyagwa au kusukumwa. Mtu anaweza kusikia mchakacho na asijue kuna nini kinachosababisha. Huenda ni mtu au mnyama mkali anayetembea kumwelekea. Ikiwa hajui kuna nini, kwa sababu hakuna mwanga wa kutosha au macho hayafikii mbali mara nyingi hutafuta jiwe na kulenga mchakacho unapotoke; kinachosababisha mchokacho kitoke ghafula na kijulikane. Lakini kitendo hicho huenda kikaleta matatizo kama vile kumdhuru mtu anayemjua au asiyemjua. Kwa hivyo mlingano wa mzunguko wa mchakacho na jiwe hutokea pale katika methali hii. Maana yake ni kuwa ukisikia kelele za mjiro wa kitu hurushi jiwe kwanza bali subiri mpaka ukajue ni kitu gani ndipo ulenge inavyotakikana. Maana, tujihadhari na vitendo vya dharura kwa dalili ndogo tu. Huenda ukasababisha madhara makubwa kwa jamaa zako au kwa wafadhili wako. Methali hii inalingana na isemayo : „Mlenga jiwe kundini hajui limpatae.”

Mlingano wa mzunguko wa Methali za Kiganda

Katika methali za Kiganda, kuna ishara zilizo na mlingano wa mzunguko pia. Maana yake, katika methali hizi, mlingano wa ishara haujitokezi kwa wazi. Kwa mfano katika methali ifuatayo.

(i) Unakoazimisha shoka huweki masikio:

shoka masikio

Ishara hizi mbili hazina mlingano wa wazi hata kidogo kwa sababu shoka ni kifaa cha kukatia kuni na masikio ni sehemu ya mwili. Kila mtu ana masikio lakini siyo kila mtu, ana shoka na kwa sababu hiyo mtu fulani anaweza kuomba kutumia shoka la mwingine kwa kuazima. Hii ina maana kuwa aliyeazimwa kifaa chochote ni lazima arudishe kifaa hicho hicho bila kukibadilisha na bila uharibifu wowote. Hata yule aliyeazimisha kifaa chochote kama kwa mfano shoka, ni lazima amwamini mwazimiwa kulinda kifaa chake hicho bila shaka yoyote. Jambo la masikio, linadokeza upelelezi. Hii ni kuwa baada ya kumwazimisha mtu kitu fulani yafaa kwa muda, kusahau kifaa hicho mpaka aliyekiazima akirudishe. Kutaka kujua anakitumia namna gani, au kama kuni anazipasulia juu ya jabali si uaminifu huo. Kwa hiyo, methali inatoa shauri kwamba mtu akiazima shoka lako au kitu chochote, usijali, na usahau namna anavyokitumia mpaka arudishe. Maana, haifai kumwamini mtu halafu ukamwekea upelelezi.

(ii) Heri kujikwaa kidole kuliko kujikwaa ulimi

kidole ulimi

Kidole na ulimi ni sehemu za mwili. Hata kila kila kiungo kinafanya kazi tofauti kabisa. Kazi za vidole ni nyingi sana na kulingana na kiwiliwili cha mwanadamu hazina hesabu. Ndiyo maana, mtu asiye na mikono ama ni kilema au kapata ajali fulani na akapoteza vidole maisha yake huwa ya mateso kabisa. Mlemavu huyu huwa anayajua mateso yake kibinafsi bila kumshirikisha mtu mwingine yeyote. Lakini ulimi ni sehemu ambayo husaidia matamshi ya lugha kwa mawasiliano ya mwanadamu. Hii ndiyo sababu

ulimi unalinganishwa na lugha. Kwa hivyo lugha humfaa mtu wakati tu anapowasiliana na wengine. Matumizi ya ulimi ndiyo huleta mawasiliano. Lakini mawasiliano wakati mwingine yanaweza kuzaa mazuri na mabaya. Matusi kwa mfano yanaweza kutolewa na mizozo mikali ikazuka na hata mapigano mabaya mfano wa vita. Kwa matumizi ya ulimi mtu mwingine anaweza kumwahidi fulani kifo; “Nitakuwa”, na mtu huyo akifa kwa ajali fulani, watu huenda wakalinganisha ahadi hiyo na kifo hicho. Basi ulimi pale umejikwaa na maelfu ya watu wakajua kisa hicho. Kwa hivyo mtu anayejikwaa kidole siyo kama ambaye amejikwaa ulimi.

Uainishaji wa Ishara

Ishara zilizopatikana katika data zote, yaani data ya methali za Kiswahili na za Kiganda, ziliangaliwa tena ili kuwekwa katika vikundi mbalimbali. Kwa mfano katika methali:

1. Aliyechomwa na mwiba huthamini kiatu;
2. Palipo mtama hapakosi njiwa;
3. Nazi haishindani na jiwe;
4. Shibe ya mtu hainilazi njaa; na
5. Uvumi huenea kuliko mlio wa ngoma, katika methali za hapo juu ishara ziliwekwa katika vikundi kulingana na maana yake ya wazi.

Ishara zinazotumika katika methali ya kwanza hapo ni mwiba na kiatu. Uainishaji wa ishara hapo unatumia swali la muhimu: “Mwiba ni kitu gani? na ‘Kiatu ni kitu gani? na kadhalika. Kila data, yaani ya Kiswahili na ya Kiganda, ilipewa vigezo vya kuainishia na ishara zote zikawekwa katika vikundi vinavyofaa. Kabla ya kuangalia matokeo ya uainishaji wa ishara yafaa kuchungua athari ya mazingira katika maendeleo ya lugha, moja na zaidi.

Mfumo wa Dhana ya Utafiti na Mazingira ya Lugha

Msingi wa mfumo wa dhana katika utafiti huu ni umuhimu wa mazingira katika lugha. Kauli ilitolewa kwamba lugha mbili au zaidi zinapopatikana katika mazingira sawa huwa na mengi yanayofanana kwa sababu, kazi, uchumi, mapenzi, na kadhalika ni mchango wa utamaduni katika mazingira sawa.

Kwa kuangalia msamiati wa Kiswahili na Kiganda kama ushahidi wa kuishi katika mazingira sawa, kuna maneno mengi sana yenye maana sawa lakini hutofautiana kifonolojia na kimofolojia tu. Kwa mfano:

Kiswahili	Kiganda	Maana
Kucheka	kuseka	onesha meno kwa furaha
Kulima	kulima	andaa shamba
Kunywa	kunywa	meza maji nk
Kulea	kulera	tunza mtoto
Kula	kulya	tia chakula kinywani
Nyota	nyonta	kiu

Orodha ya maneno haya ni ndefu sana.

Uthibitisho mwingine wa mfumo wa dhana ya utafiti ni methali, katika lugha zote mbili. Methali za aina zote hupatikana kama methali zenye sitiari na nyingine za kauli yakinifu. Matumizi ya methali katika maongezi ya lugha zote hizi mbili hayaepukiki na ni ya muhimu sana kwa sababu methali ndizo zinazosheheni falsafa ya jamii fulani. Maana ya falsafa ni majumuisho ya tajiriba ya mwanadamu kuhusu mambo mbalimbali katika maisha yake. Methali ndiyo inayotaja tajiriba hii lakini kwa muhtasari. Kwa hivyo methali zikawa za lugha ya mkato kuhusu tajiriba ya mwanadamu. Lugha zote mbili Kiswahili na Kiganda zinatumiya methali kama akiba ya falsafa.

Uchambuzi wa ishara katika methali za Kiswahili na Kiganda unaonyesha mlingano katika matumizi ya ishara na idaadi ya ishara zinazopatikana katika kila methali yenye sitiari, na mfanano wa ishara kikazi katika methali hizi. Namna ishara zinavyotumika ili kusababisha sitiari katika methali ni aina moja katika lugha zote mbili. Kwa hivyo, hata dhana ya uhamishaji maana katika methali imejikita katika methali zenyewe na imekuwa mchango wa mfumo wa dhana pia. Kwa hiyo, dhana isemayo kwamba mazingira ni msingi maalumu katika maendeleo ya lugha inaakisiwa na matokeo ya utafiti huu.

Uainishaji wa Mikdadha ya Methali za Kiswahili

Uainishaji wa ishara ulianza na data ya Kiswahili na kila ishara iliwekwa katika kikundi kinachofaa. Mtafiti aliita vikundi hivyo, mikdadha. Kama katika mfano wa methali hapo juu, ishara: „mwiba”, ni zao la mti na „kiatu” ni kifaa kimojawapo anachotumia mwanadamu. Ishara hizi kwa hivyo hazi wekwi katika mikdadha mmoja ingawa ni za methali moja. Kwa hivyo, uainishaji wa ishara za Kiswahili ukaendelea na kuibuka na kubainisha mikdadha ifuatayo:

Jedwali 1: Uainishaji wa Ishara za Kiswahili

Methali	Mikdadha	
Aliyechomwa na <u>mwiba</u> huthamini <u>kiatu</u>	Mti	Mazao/vifaa
<u>Farasi</u> hamuwawezi <u>ndovu</u> mtawalishani	Mifugo	wanyama
Cha <u>kichwa</u> kitamu na cha <u>mkia</u> kitamu	Sehemu za mwili	
Mwenye <u>kisu</u> kikali ndiye alaye <u>nyama</u>	<i>Mazao/vifaa</i>	chakula
Anayeshitakia <u>Mungu</u> kawesha <u>hakimu</u>	Mola	uamuzi
Cha <u>mlevi</u> huliwa na <u>mgema</u>	Pombe	kazi
Hakuna <u>masika</u> yasiyokuwa na <u>mbu</u>	Hali/hisi	wadudu
Aibu ya <u>maiti</u> aijuaye <u>mwosha</u>	Kifo	<i>kazi</i>
<u>Haba na haba</u> hujaza <u>kibaba</u>	<i>Mazao/vifaa</i>	mali

<u>Banda</u> likikushinda jenga <u>kibanda</u>	majengo	
Ungeenda juu <u>kipungu</u> hufiki <u>mbingu</u>	Ndege	<i>majengo</i>
Mtambua <u>ndwele</u> ndiye <u>mganga</u>	Maradhi	<i>kazi</i>
Mwenye <u>dada</u> hakosi <u>shemeji</u>	Udugu	
<u>Mkulima</u> mmoja <u>walaji</u> ni wengi	<i>Kazi</i>	watu

Maneno ambayo yamerudiwa yameandikwa katika italiki

Kwa hivyo miktadha ni kama ifuatavyo: miti, wanyama, wadudu, mazao/vifaa, sehemu za mwili, chakula, uamuzi, Mola/dhana, pombe, kazi, mifugo, kifo, mali, majengo, hali/hisi, ndege, maradhi, udugu, na watu. Maana yake ni kuwa kila muktadha ulitambulika kufuatana na ishara katika methali. Kama kuna ishara nyingine ambazo zingesababisha miktadha mingine ni bahati mbaya hazikupatikana katika data zilizokusanywa. Hata hivyo miktadha inayopatikana inasaidia sana kutoa upambanuzi ulio bayana. Jedwali la miktadha ya ishara za methali za Kiswahili ni kama lifuatavyo:

Jedwali 2: Mikdadha ya Ishara za Methali mia moja za Kiswahili

No	Ishara I	Ishara II	1 miti	2 wanyama	3 wadudu	4 Mazao/vifaa	5 Sehemu ya mawili	6 Chakula	7 uamuzi	8 Mola / dhana	9 pombe	10 kazi	11 miftugo	12 jamii	13 kifo	14 mali	15 majengo	16 Hali / hisi	17 ndege	18 maradhi	19 udugu	20 watu
1.	kovu	jeraha				✓	✓			✓												
2.	ahadi	deni								✓								✓				
3.	maiti	mwosha										✓			✓							
4.	chano	tonge				✓		✓														
5.	kiti	kumbi				✓												✓				
6.	mwiba	kiatu	✓			✓																
7.	kazi	ujira										✓				✓						
8.	asali	mzinga				✓		✓														
9.	Mungu	hakimu							✓	✓												
10.	ngombe	kuku											✓✓									
11.	banda	kibanda															✓✓					
12.	bao	chuma	✓			✓																
13.	bendera	upepo				✓												✓				
14.	silaha	vita				✓												✓				
15.	kichwa	mkia					✓✓															
16.	mlevi	mgema									✓	✓										
17.	kamba	jiwe				✓✓																
18.	mvua	mawingu																✓✓				
19.	damu	maji				✓	✓															

			1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	
No	Ishara I	Ishara II	miti	wanyama	wadudu	Mazao/vifaa	Sehemu ya mwili	Chakula	uamuzi	Mola dhana	pombe	kazi	mifugo	jamii	kifo	mali	majengo	Hali / hisi	ndege	maradhi	udugu	watu	
20.	dimbwi	kijiti				✓✓																	
21.	kuku	mwewe											✓						✓				
22.	fahali	zizi				✓							✓										
23.	farasi	ndovu		✓									✓										
24.	fimbo	nyoka		✓		✓																	
25.	nyuki	asali			✓			✓															
26.	mbuyu	mvule	✓✓																				
27.	gogo	mlio	✓															✓					
28.	haba	kibaba				✓										✓							
29.	marefu	ncha				✓✓																	
30.	masika	mbu			✓													✓					
31.	kidole	ulimi					✓✓																
32.	macho	moyo				✓	✓								✓	✓							
33.	jembe	shamba				✓										✓							
34.	chombo	nanga				✓										✓							
35.	ngozi	mbichi														✓		✓					
36.	pembe	pengo					✓✓																
37.	jivu	jibwa		✓		✓																	
38.	shamba	mjini																✓✓					
39.	kamba	kuni				✓✓																	
40.	pua	wajihi					✓											✓					
41.	kidole kimoja	chawa			✓		✓																

No	Ishara I	Ishara II	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20
			miti	wanyama	wadudu	Mazao/vifaa	Sehemu ya mwili	Chakula	uamuzi	Mola / dhana	pombe	kazi	mifugo	jamii	kifo	mali	majengo	Hali / hisi	ndege	maradhi	udugu	watu
42.	kidole	pete				✓	✓															
43.	mchukuzi	mzigo										✓				✓						
44.	kitanda	kunguni			✓	✓																
45.	mgeni	kamba				✓																✓
46.	wana	manyai														✓						✓
47.	Taa	mafuta				✓✓																
48.	uchaga	moto				✓										✓						
49.	miti	wajenzi	✓																			✓
50.	maji	bonde				✓												✓				
51.	maji moto	nyumba															✓	✓				
52.	maneno makali	mfupa					✓											✓				
53.	mapaka	panya		✓✓																		
54.	masikio	kichwa					✓✓															
55.	sakafu	ukingo															✓✓					
56.	jembe	mkulima					✓					✓										
57.	mchakacho	jiwe					✓											✓				
58.	kisima	maji				✓✓																
59.	jua	kivuli																✓✓				
60.	nyuki	asali			✓	✓																
61.	ngozi	mwizi				✓																✓
62.	mkulima	walaji										✓										✓
63.	uchungu	tamu																✓✓				
			1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20

No	Ishara I	Ishara II	miti	wanyama	wadudu	Mazao/vifaa	Sehemu ya mwili	Chakula	uamuzi	Mola dhama	pombe	kazi	mifugo	jamii	kifo	mali	majengo	Hali / hisi	ndege	maradhi	udugu	watu	
64.	mbuzi	Ng'ombe											✓✓										
65.	moja	mia				✓✓																	
66.	farasi	msamba		✓			✓																
67.	msasi	miiba	✓									✓											
68.	nyoka	unyasi		✓	✓	✓																	
69.	ndwele	mganga										✓									✓		
70.	mtego	chambo				✓✓												✓					
71.	mtoto	kisogo					✓																✓
72.	mbichi	mbivu				✓✓											✓✓						
73.	dada	shemeji																				✓✓	
74.	kisu	nyama				✓		✓															
75.	shibe	njaa															✓✓						
76.	mzigo	kanda la sufi														✓✓							
77.	nahodha	safari										✓						✓					
78.	nazi	jiwe				✓✓																	
79.	Ng'ombe	nundu		✓			✓																
80.	nguo	matako					✓									✓							
81.	Jua	mvua															✓✓						
82.	wanja	pilipili				✓✓																	
83.	njaa	shibe																✓					
84.	paka	panya		✓✓														✓					
85.	shoka	kisu				✓✓																	

			1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20
--	--	--	---	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----

No	Ishara I	Ishara II	miti	wanyama	Wadudu	Mazao/vifaa	Sehemu ya mwili	Chakula	uamuzi	Mola / dhana	pombe	kazi	mifugo	jamii	kifo	mali	majengo	Hali / hisi	ndege	maradhi	udugu	watu	
86.	Kuku	mtama				✓							✓										
87.	Pofu	gongo				✓															✓		
88.	Sanda	maiti				✓									✓								
89.	Shibe	njaa																✓✓					
90.	Shoka	kuni				✓✓																	
91.	Nzi	kidonda			✓															✓			
92.	Sisimizi	Ng'ombe			✓								✓										
93.	Mali	mwana														✓					✓		
94.	Tunda	mti	✓			✓																	
95.	Musa	Fillauni																					✓✓
96.	Ukuni	meko				✓✓																	
97.	Mavi	mikojo				✓✓																	
98.	Kipungu	mbinguni															✓		✓				
99.	Ufa	ukuta															✓✓						
100	Vita	silaha				✓												✓					

Jedwali la hapo juu, safu ni kama vifuatavyo

Kushoto kabisa ni nambari za methali kama zilivyoorodheshwa hapo awali. Haikufaa kuonyesha methali hizi tena na kwa hivyo nambari zake zikaonyeshwa kufuatana na utaratibu uliotumia kutaja methali hizo.

Safu mbili zinazofuata nambari za methali, zinaonyesha ishara zinazopatikana katika methali zenye sitiari. Safu ya kwanza inaonyesha ishara tangulizi katika methali na safu ya pili ni ishara kamilishi.

Mfululizo wa safu ndogo ndogo ishirini zinawakilisha miktadha iliyotambulika kufuatana na ishara katika methali. Majina ya miktadha yameandikwa juu kabisa kufuatana na safu zilizochorwa.

Jedwali linaonyesha kwa wazi sana namna ishara zinavyojigawa kwenye miktadha na kwa kufanya hivyo inaonyeshwa kwa ubainifu kwamba idaadi ya migao inaongezeka. Ilhali miktadha mingine ina ishara shirikishi asilimia kubwa sana, miktadha mingine inachukua asilimia ndogo sana kama inavyoonekana katika jedwali lifuatalo:

Jedwali 3 : Mgao wa ishara za Kiswahili

	<u>Muktadha</u>	<u>Ishara</u>	<u>Asilimia %</u>
1.	Miti	8	4
2.	Wanyama	8	4
3.	Wadudu	8	4
4.	Mazao/vifaa	58	29
5.	Sehemu za mwili	19	9.5
6.	Chakula	4	2
7.	Uamuzi	1	.5
8.	Mola/Dhana	2	1
9.	Pombe	1	.5
10.	Kazi	9	4.5
11.	Mifugo	9	4.5
12.	Jamii	-	-
13.	Kifo	2	1
14.	Mali	13	6.5
15.	Majengo	8	4
16.	Hali/Hisi	32	16
17.	Ndege	3	1.5
18.	Maradhi	3	1.5
19.	Udugu	4	2
20.	Watu	<u>8</u>	<u>4</u>
		200	100%

Muktadha wa jamii kama inavyoonyeshwa kwenye jedwali, haukupatikana tu katika ishara za methali za Kiswahili bali upo pia katika zile za Kiganda pia. Kwa hivyo miktadha yote imeingizwa katika jedwali moja kuonyesa:

- Jumla ya miktadha inayopatikana katika lugha zote mbili.
- Kwamba miktadha siyo sawa kabisa (asilimia mia moja) kwa lugha zote mbili.

Kama inavyodhirihirika katika jedwali la hapo juu, muktadha wa mazao na vifaa ndio unaochukua asilimia kubwa zaidi ukifuatwa na muktadha wa hali/hisi. Miktadha mingine ni chini ya asilimia kumi. Miktadha ambayo ni chini ya asilimia kumi inateremka chini sana mpaka asilimia moja. Inakuwa bayana kwamba muktadha unaochukua asilimia ndogo unamiliki methali chache na miktadha ya asilimia ya juu inasheheni methali nyingi mno.

Uainishaji wa Miktadha ya methali za Kiganda

Uainishaji wa ishara za methali za Kiganda ulifanywa pia katika data ya Kiganda. Mbinu zilizotumika kwa data ya methali za Kiswahili ndizo zilizotumika kwa methali za Kiganda. Kila methali ilishughulikiwa na ishara zake zikaainishwa kwa miktadha inayostahili. Uainishaji wa ishara za methali za Kiganda uliendelezwa na kuishia katika miktadha ifuatayo : miti, wanyana, wadudu, mazao/vifaa, sehemu ya mwili, chakula, kazi, mifugo, jamii, kifo, mali, majengo, hali/hisi, ndege, maradhi, na watu. Kwa jumla idadi ya miktadha ya ishara za methali za Kiganda ilikuwa kumi na sita ilhali ya Kiswahili, ilikuwa

kumi na tisa. Hii ni kwa sababu safu nne katika jedwali la Kiganda hazikupata ishara hali kadhalika ni moja tu ya Kiswahili ambayo haikupata ishara.

Baadhi ya miktadha ya methali zote ilijitokeza kuwa sawa kwa Kiswahili na Kiganda isipokuwa muktadha wa: jamii, kwa Kiswahili na miktadha ya: Udugu, Uamuzi, Mola na Pombe kwa Kiganda. Hata hivyo majedwali ya lugha zote mbili yaliingiza miktadha ya jamii, uamuzi, Mola, pombe, na udugu na kila jedwali likawa na miktadha ishirini. Kuchora miktadha kuwa sawa kwa majedwali yote mawili yaani la Kiswahili na la Kiganda kunasaidia kuonyesha hitilafu iliyopo kati ya mgao wa ishara na safu zilizopo. Kwa hivyo Jedwali la miktadha ya ishara za methali za Kiganda ni kama ifuatavyo;

Jedwali 4: Miktadha ya Ishara za Methali moja moja za Kiganda

No	Ishara I	Ishara II	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	
			miti	wanyama	wadudu	Mazao/vifaa	Sehemu ya mwili	Chakula	uamuzi	Mola / dhana	pombe	kazi	Mif / tugo	jamii	kifo	mali	majengo	Hali / hisi	ndege	mradhi	udugu	watu	
1.	Baragumu	Wawindaji				✓																✓	
2.	Mjusi	Majani	✓	✓																			
3.	Mbwa	Mguu		✓			✓																
4.	Konokono	Kombe			✓		✓																
5.	Msichana	Mvulana																					✓✓
6.	mfupa	Ndizi				✓	✓																
7.	Mfungwa	Mauaji													✓								✓
8.	Mtego	Vidole				✓	✓																
9.	Ndevu	Chakula					✓	✓															
10.	Mtama	Njiwa				✓														✓			
11.	Chura	Mijusi		✓✓																			
12.	Soko	Barabara				✓										✓							
13.	Chura	Maji		✓		✓																	
14.	Mbwa	Ngawa		✓✓																			
15.	Ngombe	Majani	✓	✓																			
16.	Kima	Msitu	✓	✓																			
17.	Mwili	Moyo					✓✓																
18.	Sukumawiki	Mboga				✓✓																	
19.	Mbwa	Ngozi		✓		✓																	

No	Ishara I	Ishara II	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20
			miti	wanyama	wadudu	Mazao/vifaa	Sehemu ya mwili	Chakula	uamuzi	Mola dhana	pombe	kazi	mifugo	jamii	kifo	mali	majengo	Hali/ hisi	ndege	maradhi	udugu	watu
20.	Dawa	Maradhi				✓														✓		
21.	Nzige	Jua			✓													✓				
22.	Jabari	Mdomo				✓	✓															
23.	Ziwa	Mvuvi				✓						✓										
24.	Kilema	Uerevu																✓				✓
25.	Zulia	Ngozi				✓✓																
26.	Uvumi	Ngoma				✓												✓				
27.	Maharagwe	Majani						✓✓														
28.	Mtegaji	Mnyama		✓																		✓
29.	Mbwa	Nyama		✓				✓														
30.	Mti	Ndege	✓																✓			
31.	Juisi	Pombe						✓✓														
32.	Mabaya	mazuri																✓✓				
33.	Shoka	Masikio				✓	✓															
34.	Utoto	Uzee												✓✓								
35.	Paka	Panya		✓✓																		
36.	Ujinga	Uelevu																✓✓				
37.	Kichuguu	Kondoo			✓							✓										
38.	Pakashume	Pori	✓	✓																		
39.	Ndama	Ziwa					✓						✓									
40.	Mbwa	Ng'ombe		✓									✓									
41.	Kuku	Siafu			✓								✓									

No	Ishara I	Ishara II	1 miti	2 wanyama	3 wadudu	4 Mazao/vifaa	5 Sehemu ya mwili	6 Chakula	7 uamuzi	8 Mola /dhana	9 pombe	10 kazi	11 mifugo	12 jamii	13 kifo	14 mali	15 majengo	16 Hali/ hisi	17 ndege	18 maradhi	19 udugu	20 watu
42.	Hara	Matumbo					✓													✓		
43.	Jiko	Kuni				✓✓																
44.	Ziwa	Ndoana				✓✓																
45.	Mbwa	Kifungo	✓	✓																		
46.	Mnyama	Mkia		✓			✓															
47.	Utembo	Sisimizi	✓		✓																	
48.	Jogoo	Kuku jike											✓✓									
49.	Mbwa	Panya (musu)		✓✓																		
50.	Machozi	mtego				✓✓																
51.	Maji	Kiu				✓✓																
52.	Nyoka	Fimbo		✓		✓																
53.	Masikio	Harufu					✓															
54.	Mchinjaji	Mbwa		✓								✓										
55.	Kukimbia	Kujificha																				
56.	Mwanageshi	Ngao				✓																✓
57.	Swala	Misuli		✓			✓															
58.	Jogoo	Mayai				✓							✓									
59.	Ngoa	Makovu				✓✓																
60.	Vidole	Mwenyewe					✓															✓
61.	Kunguru	Korongo mweupe																				✓✓
62.	Malkia	Kumbikumbi			✓	✓																
63.	Maji moto	Mti	✓		✓																	

No	Ishara I	Ishara II	1 miti	2 wanyama	3 wadudu	4 Mazao/vifaa	5 Sehemu ya mwili	6 Chakula	7 uamuzi	8 Moja dhana	9 pombe	10 kazi	11 mifugo	12 jamii	13 kifo	14 mali	15 majengo	16 Hali hisi	17 ndege	18 maradhi	19 udugu	20 watu
64.	Mamba	Ngoma		✓		✓																
65.	Nyati	Shimo		✓		✓																
66.	Njuga	Maji				✓												✓				
67.	Mbegu	Gumba				✓												✓				
68.	Chungu	Kibuyu				✓✓																
69.	'ntunda'	'mpawu'			✓✓																	
70.	Mjusi	Majani		✓		✓																
71.	Mwehu	Jiwe				✓												✓				
72.	Bunyoro	Buganda																			✓✓	
73.	Kiboko	Ziwa		✓		✓																
74.	Asubuhi	Jioni																✓ ✓				
75.	Ndizi	Shibe				✓																
76.	Kizaazi	Uzee												✓ ✓								
77.	Mlango	Mwanya				✓✓																
78.	Shilingi	Kibarua				✓																
79.	Miguu	Njia				✓																
80.	Blanketi	Kujifunika				✓																
81.	Mbwa	Mguu		✓			✓															
82.	Ngombe	Ndama jike		✓✓																		
83.	Kilimo	Magugu	✓													✓						
84.	Mbweha	Mate		✓		✓																
85.	Kiroboto	Mbwa		✓	✓																	

No	Ishara I	Ishara II	1 miti	2 wanyama	3 Wadudu	4 Mazao/vifaa	5 Sehemu ya mwili	6 Chakula	7 uamuzi	8 Mola dhana	9 pombe	10 kazi	11 mifugo	12 jamii	13 kifo	14 mali	15 majengo	16 Hai hisi	17 ndege	18 maradhi	19 udugu	20 Watu
86.	Mwendawa zimu	Jiwe				✓																✓
87.	Asubuhi	jioni																✓✓				
88.	Swala	Mbwa		✓✓																		
89.	Chumba	Sebule															✓✓					
90.	Konokono	Kauri			✓	✓																
91.	Dume	Ng'ombe jike											✓✓									
92.	Gogo	Kumi	✓			✓																
93.	Kuku	Njiwa											✓✓									
94.	Mmea	Nguruwe				✓							✓									
95.	Mbuzi	Kondoo											✓✓									
96.	Shina	Mgomba				✓✓																
97.	Zulia	Ngozi				✓✓																
98.	Kanga	Jiwe				✓													✓			
99.	Chawa	Mayai			✓	✓																
100	Kuni	Gogo	✓			✓																

Jedwali la methali za Kiganda ambazo zilitafsiriwa kwa Kiswahili limeundwa kama la Kiswahili hapo awali. Methali za Kiganda zimeingizwa katika kigezo sawa na za Kiswahili. Mikdadha ilijitokeza moja baada ya nyingine na mtafiti aliona na kutambua kwamba baadhi ya mikdadha inafanana kwa lugha zote mbili. Kwa hivyo Kiswahili kikanyakua mikdadha kumi na tisa na Kiganda kikachukua kumi na sita.

Kama ilivyokuwa katika Kiswahili mgao wa ishara kwa kipimo cha asilimia ulifanyika kwa Kiganda pia. Wakati ambapo mikdadha mingine ilichukua ishara asilimia kubwa mingine ni asilimia ndogo sana. Mgao wa ishara kwa kipimo cha asilimia ni kama ifuatavyo:

Jedwali 5: Mgao wa ishara za Kiganda

Kiganda

	<u>Muktadha</u>	<u>Ishara</u>	<u>Asilimia %</u>
1.	Miti	11	5.5
2.	Wanyama	30	15
3.	Wadudu	13	6.5
4.	Mazao/vifaa	53	26.5
5.	Sehemu za mwili	18	9
6.	Chakula	8	4
7.	Uamuzi	-	-
8.	Mola/dhana	-	-
9.	Pombe	-	-
10.	Kazi	6	3
11.	Mifugo	17	8.5

12.	Jamii	4	2
13.	Kifo	1	.5
14.	Mali	2	1
15.	Majengo	2	.1
16.	Hali/Hisi	21	10.5
17.	Ndege	5	2.5
18.	Maradhi	2	1
19.	Udugu	-	-
20.	Watu	7	3
		200	<hr/> 100%

Miktadaha ya: uamuzi, Mola/dhana, pombe na udugu kama inavyoonyeshwa kwenye jedwali la mgao hapo juu haikupatikana katika ishara za methali za Kiganda. Lakini ipo katika methali za Kiswahili. Kama ilivyoelezwa katika jedwali la Kiswahili, sababu ya kuonyesha miktadha sawa ni kuingiza dhana ya mlingano wa tamaduni hizi mbili moja kwa moja.

Mgao wa ishara wa methali za Kiganda unaonyesha kwamba muktadha wa mazao na vifaa ndio unaochukua ishara nyingi zaidi. Muktadha wa wanyama ndio unaochukua nafasi ya pili, wa hali/hisi ukachukua nafasi ya tatu, na sehemu za mwili nafasi ya nne. Miktadha kama: uamuzi, Mola/dhana, pombe na udugu, ni mjazo wa jedwali na inatolewa jedwali la Kiswahili. Sababu ya mjazo imeshatolewa. Kwa kutazamo wa moja kwa moja, ni wazi kwamba ishara za methali za Kiganda zenye sitiari zinachukua miktadha tofauti tofauti.

Nadharia ya Mfumo wa Jamii

Msimamo wa nadharia hii ni kwamba mfumo kamili wa jamii una misingi saidizi inayoweza kutambulika na ambako jamii husimama. Misingi mingine ni kazi za jamii kama vile kilimo, ufugaji na kadhalika; misingi ya utamaduni kama vile ndoa, sherehe, mamlaka, lugha na kadhalika.

Kulingana na misingi ya utamaduni ambayo ni mihimili ya jamii lugha mbili Kiswahili na Kiganda zinazokulia katika mazingira sawa, zinafanana mengi kiantropolojia. Mambo yote yanayohusiana na mfumo wa dhana kuhusu lugha zote Kiswahili na Kiganda, ni vitengo vya mfumo wa jamii. Namna methali za Kiswahili na Kiganda zinavyotumia ishara katika methali zenye sitiari inaonyesha udugu wa lugha zilizo katika mazingira sawa.

Jambo la maana sana linalothibitisha nadharia ya mfumo wa jamii ni utambuzi wa miktadha kwa lugha zote mbili. Kwanza, mbinu ya kutambua miktadha ya ishara zilizotumika katika methali za Kiswahili ilifanyika. Miktadha kama inavyoonyeshwa katika jedwali la mgao wa ishara kimuktadha kuhusu Kiswahili, ilitambuliwa. Baadaye mbinu za kutambua miktadha kwa ishara za methali za Kiganda ilifanyika. Miktadha ilijitokeza kuwa karibu sawa kwa lugha zote mbili isipokuwa hitilafu chache zilizotambulika. Miktadha hii ilitibitisha kwamba Kiswahili na Kiganda zina asili yake katika mfumo wa anthropolojia ya jamii hizo mbili. Iliyonyesha kwamba kuna mengi katika lugha hizi mbili yanayolingana na siyo katika methali peke yake.

Isitoshe katika kila jedwali la mgao wa ishara kimuktadha hesabu ilifanyika kuonyesha mara ngapi ishara zinavyojitokeza kwa kila muktadha. Kwa mfano katika

muktadha wa mti, ishara zinapatikana kumi na moja na mchango huu ni asilimia 5.5 ya ishara zote. Nambari ya ishara katika kila aina ya muktadha nayo ilizidi kubainisha na kuchangia nadharia ya mfumo wa jamii kulingana na majedwali yote mawili: la Kiswahili na la Kiganda. Idadi ya ishara hizi haitofautiki sana kwa miktadha mingi kwa mfano:

Jedwali 6: Muhtsari wa Mlingano

	Kiswahili	Kiganda
Mazao/vifa	58	53
Hali/hisi	32	21
Sehemu za mwili	19	18
Wadudu	8	13
Mti	8	11
Watu	8	7
Maradhi	3	2
Pombe	1	-

Kwa hivyo mihimili ya lugha zote mbili ina misingi yake katika anthropolojia ya mfumo wa jamii wa lugha ya Kiswahili na ya Kiganda.

Dokezo za sitiari katika Kiswahili na Kiganda

Uchambuzi wa methali kwa njia tulizozitaja umesaidia kubainisha dokezo za sitiari katika Kiswahili na Kiganda. Ni wazi kwamba methali zilizochambuliwa baadhi yake zinagusia takribani miktadha sawa. Matumizi ya ishara

katika kila muktadha ni sawa. Kwa mfano muktadha wa mti ishara zinazotajwa kuhusu miti kwa Kiswahili na Kiganda zinazumgumzia mambo sawa kama magogo, ujenzi wa nyumba, kuni na kadhalika.

Uchambuzi wa methali unaonyesha pia kwamba maudhui yanayobebwa na methali za lugha zote mbili yanalingana kwanza kufuatana na ishara zinazotumika katika methali, na pili kufuatana na maana zinazowakilishwa kwa jumla.

Lakini nguvu za sitiari zinapungua kidogo katika methali zenye msemu halisi. Mfano wa methali ya Kiganda (73): “sili kiboko”, huishi mbali na ziwa: unaonyesha kwamba maneno: huishi mbali na ziwa; yanafafanua maana ya ishara katika msemu halisi kwa wazi sana kadiri ya kuifanya methali iwe kauli tu isiyo na sitiari. Methali za msemu halisi ni nyingi na zote zina mtindo au mwundo huo ambao ni; msemu halisi ukifuatwa na ufafanuzi kidogo. Katika utafiti huu mfano wa Kiswahili haukuweza kupatikana miongoni mwa methali zilizochambuliwa; na hii ilitokea hivyo kulingana na mbinu za utafiti zilizotumika kuchagulia methali kwa ajili ya uchambuzi. Kwa kutumia mfano nje ya orodha iliyochambuliwa, kuna methali kama: Jogoo hulia “uta wangu u kule”! Ishara zinazotumika hapa ni: jogoo na uta. Ishara hizi zinaleta mlingano wa mzunguko na hii ni methali mojawapo ya msemu halisi inayoleta utata wa mzunguko. Jogoo ni ndege lakini uta ni kifaa cha silaha. Akiwa ndege dume, ana jukumu la kulinda familia yake kwa kupigana na maadui kama vile mwewe. Jogoo kila mara anapolia huwa anasema kwamba hana silaha yake (uta) bali kauacha huko mbali. Mwewe naye huendelea kuwala vifaranga. Hii inamaanisha kwamba jogoo anatoa tu kisingizio cha uta wake kuwa mbali na kuwa uta usingalikuwa mbali angemua adui mwewe. Kwa jumla inaleta maana kuwa kelele tu bila vitendo haifai. Muundo wa methali umeweka wazi

sababu ya mlio wa jogoo na kupunguza kidogo kazi ya kutafakari sitiari iliyomo kwenye ishara zilizotumika.

Nadharia ya Uhamishaji Maana

Ishara zinazotumika katika methali ndizo msingi wa uhamishaji maana kama mwanaisimu Walpole (1941:12) alivyofafanua. Katika msembo wenye sitiari ishara hurushwa kutoka muktadha mmoja hadi mwingine ulio tofauti kabisa lakini katika msingi wa kumathilisha vipengele vilivyomo katika miktadha hiyo miwili. Msingi wa kumathilisha vipengele katika methali unaambatana sana na mlingano wa ishara hasa mlingano wa wazi. Baadhi ya methali zenye sitiari za Kiswahili na Kiganda ni methali zenye ishara za mlingano wa wazi. Tukiangalia tena mfano wa methali wa wazi sana na ambao umeshatumiwa: „Anayeonja asali huchonga mzinga”, ni wazi kuwa asali hupatikana katika mzinga. Kwa hivyo ni rahisi sana na ni busara nzuri kumathilisha asali na mzinga kuliko kumathilisha asali na chombo chochote kingine. Isitoshe, ni busara kumathilisha mzinga na asali kuliko chakula chochote kingine. Kwa kuangalia kwa makini ishara hizi mbili tunatambua asali kuwa chakula na mzinga kuwa kifaa mwanadamu mrina asali anachotumia kunasia nyuki. Kwa hivyo asali ni chakula na mzinga ni kifaa. Hii ni miktadha miwili tofauti kabisa. Lakini nadharia ya uhamishaji maana hapo ndipo inapokamilikia. Nadharia husisitiza kuwa ishara hurushwa kutoka muktadha mmoja hadi mwingine ulio tofauti kabisa lakini katika msingi wa kumathilisha vipengele vilivyomo. Kwa hivyo hapo ndipo nadharia ya uhamishaji maana inapokuwa ya maana sana katika uchambuzi wa methali zenye sitiari.

Kwa hivyo mtafiti anaona kwamba mambo data hizi zinathibilisha swali la utafiti la kwanza. Kufuatana na upambanuzi wa ishara katika methali za Kiswahili na Kiganda ilionekana kwamba lugha zote mbili zina methali zenye ishara zinazolingana kwa ubainifu na methali zenye ishara zinazolingana kwa mzunguko. Ilibainika pia kwamba mfumo wa dhana ulizifaa vizuri lugha zote hasa wakati wa uainishaji wa miktadha ya aina za ishara, nadharia ya mfumo wa jamii na hatimaye nadharia ya uhamishaji maana. Kwa hivyo fasili za dokezi ya sitiari katika methali za Kiswahili na Kiganda ni sawa kulingana na uchaguzi wa ishara zake upande wa maongezi.

Mlingano na Mlingano wa Utamaduni wa Kiswahili na wa Kiganda

Madhumuni ya kulinganisha na kulinganua tamaduni za Kiswahili na Kiganda, ni kutafiti kama maudhui makuu ya kila methali ya Kiswahili na maudhui makuu ya kila methali ya Kiganda methali nyingi zinaangukia vikundi au taipolojia ya dhana kuu fulani; au chache sana zinapatikana katika dhana fulani na siyo nyingine. Methali za Kiganda zilipatikana katika lugha ya Kiganda na baadaye zikatafsiriwa kwa Kiswahili. Kwa sababu hii, nadharia ya tafsiri baina ya tamaduni ndiyo iliyotumika kuona kama kuna mlingano wa tamaduni wa kiasi fulani unaoweza kuwa zilizo katika msingi wa kuthibitisha kwamba tafsiri na taipolojia katika methali za lugha mbili zinazokaa mazingira sawa au yanayotofautiana, zinafanana. Kulingana na nadharia ya tafsiri baina ya tamaduni, mfasiri ni lazima azingatie vipengele vya tamaduni zinazohusika ili tafsiri yake iwe thabiti. Vipengele vya utamaduni vilivyoshughulikiwa ni hivi vifuatavyo; ndoa, dini, chakula, uchumi, maisha ya jamii, utawala na elimu.

Jedwali 7: Mlingano na mlingano wa tamaduni mbili

Kiswahili na Kiganda

Kipengele	Mlingano	Mlingano
Ndoa	(i) Kungwi anatumika katika ndoa (ii) Wazazi walishirikiana kumchagua mchumba (iii) Ubikira uliheshimiwa sana (iv) Mahari yalilipwa upande wa msichana. (v) Wazazi walipata barua rasmi ya kutambulisha mvulana	Kwa Waswahili sherehe ya kufunga ndoa ilifanyika nyumbani upande wa bi-arusi
Dini	(i) Imani za jadi ziliaminiwa katika tamaduni zote mbili. (ii) Mabadiliko ya utamaduni yaliathiri sana dini kuliko desturi nyingine. (iii) Uislamu na ukristo ulishambulia imani za kimapokeo. (iv) Dini lilikuwa jambo la maana sana.	Waganda kwa kiasi fulani bado wanaabudu na kuomba Mungu kupitia katika imani ya jadi.
Chakula	(i) Wote ni wakulima (ii) Wanashughulika na mifugo ya wanyama na ndege (iii) Waswahili wanaishi kando ya bahari na Waganda wanaishi kwenye mazingira ya maziwa katika bara. (iv) Walijenga vyombo vya kusafiria majini. (v) Walikula samaki na nyama za mifugo ya wanyama na ndege.	Kati ya vyakula vingi walivyokuwa navyo zao la mgomba; matooke kilikuwa chakula maalumu; hali kadhalika chakula cha Waswahili kilikuwa wali.
Uchumi	(i) Kuendeleza biashara ya samaki (ii) Biashara ya mazao ya kilimo (iii) Walitumia misafara ya waarabu kuuza vifaa kadhaa (iv) Uhunzi uliendelezwa na shughuri za tekinolojia	(i) Teknolojia ya Waswahili ilikuwa ya hali ya juu zaidi na waliuzia Waganda vifaa kupitia misafara ya Waarabu. (ii) Waswahili walijifunza mengi kutoka tamaduni nyingi zilizowajia (iii) Waganda waliweza kutengeneza nguo za kienyeji.

Maisha ya jamii	<ul style="list-style-type: none"> (i) Kushirikiana wakati wa misiba. (ii) Kuheshimu wazee (iii) Kutumia mkono wa kulia kwa chakula (iv) Wanawake kuwatii wanamume (v) Kiswahili na Kiganda ndizo lugha zinazotumika (vi) Kulea watoto wa kijiji pamoja. 	Waswahili wengi walikuwa Waislamu hawakushiriki ulevi.
Utawala	<ul style="list-style-type: none"> (i) Kulikuwa na utawala wa wafalme. (ii) Madiwani na mawaziri walitumiwa katika ufalme. 	<ul style="list-style-type: none"> (i) Kabaka alikuwa kiongozi wa juu na vidato vya viongozi viliteremka toka juu mpaka kidato cha kijiji. (ii) Kabaka alikuwa kiongozi wa ukoo wa juu na kila ukoo ulikuwa na mtelemko wa vidato mpaka kwenye familia moja. (iii) Kabaka alikuwa mzalendo mkuu (iv) Kila ukoo ulikuwa na kazi katika ikulu ya mfalme au <i>lubiri</i>. (v) Urithi wa kiti ulizingatiwa.
Elimu	<ul style="list-style-type: none"> (i) Mafunzo kupitia fasihi simulizi (ii) Wavulana walifunzwa kazi za sububu. (iii) Wasichana walifunzwa kazi za nyumbani mkiwemo kutengeneza vifaa na kulea watoto. (iv) Elimu ya kisasa ndiyo inayoshughulikiwa kusoma kutoka shule za chekechea mpaka vyuo vikuu. 	

Muhutasari wa Mlingano na Mlinganuo

Kwa mtazamo wa moja kwa moja ni wazi kuwa mlingano wa tamaduni zote mbili upo kwa wingi kuliko mlinganuo. Kwa kuangalia kipengele kimoja baada ya kingine

tunaona; ndoa, dini, chakula na maisha ya jamii vyote vina hitilafu moja moja na kwa elimu hakuna hitilafu yoyote. Vipengele uchumi na utawala ndivyo vinavyokuwa na hitilafu zaidi ya moja. Kwa sababu hii, mtafiti atarudia kila kipengele na kuchambua hitilafu inayopatikana.

Ndoa

Kufunga ndoa katika maskani na mbele ya wazazi wa bi-arusi ni sheria ya dini ya Kiislamu na ni jambo ambalo bado linafanyika. Aidha, Tamaduni ngeni kuhusu ndoa zinamtaka bwana arusi na bi-arusi kufunga ndoa mbele ya shehe msikitini. Hili ni jambo linalofanyika hata kwa wafuasi wa dini ya Kikristo. Kwa hivyo ndoa kufungika mbele ya shehe na siyo mbele ya wazazi wa bi-arusi siyo hitilafu ya maana sana. Isitoshe hitilafu hiyo imefifia sana na inakaribia kutoweka kabisa.

Dini

Kitendo cha Waganda wachache cha kuambatanisha imani yao ya jadi na ya mamboleo wakati wa kumwabudu Mola ni hitilafu peke yake inayopatikana katika kipengele hiki. Lakini hii si hitilafu kubwa kwa sababu hata dini za Wakristo zinatimia nguvu za watu waliokufa zamani kumwomba Mungu asaidie katika hali mbaya ya maisha magumu. Hata Waislamu pia wanaomba nabii Mohammed katika swala zao apate uelekezi kwa mola waweze kunusurika maafa, balaa na kadhalika. Kwa hivyo kulingana na kipengele cha dini hitilafu hiyo siyo hitilafu kubwa tena. Miviga ya imani ya jadi kwa mfano matambiko, bado inafanywa na makundi yote mawili.

Chakula

Hitilafu inayopatikana inaelezea kwamba chakula cha Waganda kilikuwa matooke hasa, na cha Waswahili kilikuwa mahindi. Ukweli ni kwamba migomba ni ya aina aina. Migomba upande wa Waswahili ilizaa ndizi zilizokuwa ngumu kupikwa kwa namna ya kuchemshwa. Ndizi kama hizi zinaivishwa kwa kuchomwa au kukaangwa kadhalika mahindi baada ya kusagwa, kukanda ugali ni rahisi na mchele mpikwa wali. Kwa upande wa Waganda migomba yao inazaa matooke makubwa makubwa ambayo baada ya kuivaa huwa laini sana ya majimaji. Kwa hivyo tofauti iliyopo inaweza kuletwa na aina ya

mgomba au mbinu ya kupika inayobuniwa. Hata hivyo binadamu siku hizi ni kiumbe wa kula chochote kinachokuwa mbele yake. Waswahili wanapotembelea Waganda hurudi nyumbani wakisifu chakula chao na Waganda hufanya hivyo vilevile. Kwa hivyo hiyo siyo hitilafu ya maana sana pia.

Uchumi

Ni haki kwamba teknolojia ya Waswahili ilikuwa ya hali ya juu sana kuliko ya Waganda. Sababu yenyewe ilitokana na wageni wengi sana waliotembelea Uswahilini na kuingiza vifaa vilivyotokana na teknolojia yao pamoja na mbinu zao walizotumia kufanyiza vifaa vya aina aina. Tamaduni anuai zilizopatikana Buganda zilihusu mambo mengine kama dini, elimu na kadhalika na siyo teknolojia. Baharini ndipo Waswahili walipotolea vifaa vingi na baadaye kuviuza Buganda kwa kutumia misafara ya Waarabu na Wahindi wachuuzi. Teknolojia ya Waganda iliwawezesha kufanyiza mikuki na mishale waliyotumia vitani pamoja na mapanga, visu, majembe, na mashoka waliyotumia nyumbani. Waganda waliongeza ufundi wa kutengeneza nguo za maganda ya miti. Uwezo huu wa kutoa nguo uliletea Waganda sifa kubwa sana.

Kwa hivyo tunaona kwamba tamaduni zote mbili zilikuwa na teknolojia ya kufua vifaa mbalimbali isipokuwa Waswahili walikuwa na nyongeza. Waganda walitengeneza nguo ya *lubugo* hata hivyo hatuwezi kusema Waswahili walikuwa wakitembea uchi pengine tamaduni nyingine ziliingiza mbinu ya kutoa nguo. Inasemekana walishiriki katika ufumaji wa nguo za pamba.

Maisha ya jamii

Kwa sababu ya Uislamu ambao ulikuwa umepanda mbegu zake Uswahilini, ilikuwa vigumu sana kumwona Mswahili akishiriki vinywaji vya kulevya. Kwa sababu ya kuingiliana kwa tamaduni sehemu za bahari hivi sasa vinywaji vya kileo vinatumika. Baadhi ya madhebu ya Ukristo hayakatazi mtu ya kunywa pombe. Aidha hivi sasa baadhi ya Waswahili siyo Waislamu. Kwa hivyo hitilafu hii siyo ya maana sana.

Utawala

Hitilafu tano zinaletwa na utawala wa Kabaka. Yeye akiwa juu ya kila Muganda akishikilia ugwe mbili zilizomuunganisha kwa kila raia katika ufalme wake. Alikuwa na uwezo wa kupata habari kutoka sehemu ya enzi yake yoyote baada ya siku chache tu. Vidato vya utawala wake vilitoka juu vikateremka chini kwa raia wa viwango hafifu. Ugwe wa pili ulikuwa na mkondo wa ukoo. Kila mganda alikuwa katika ukoo fulani uliokuwa na vidato pia na koo zote zilifungika katika Kabaka au kiti cha ufalme. Maana yake, Kabaka aliposhindwa kupata alichotaka kupitia vidato vya utawala wake, alipasa kupitia kwa koo zake. Utawala wa Kabaka ulizingatia sana jambo la ardhi na Kabaka mwenyewe alikuwa mzalendo mkuu. Kitu kilichozifanya koo kuwa pamoja na Kabaka ni sababu ya kuwa kila ukoo ulikuwa na kazi katika ikulu ya Kabaka.

Hitimisho

Kutokana na mjadala wa hapo juu, mtafiti anaweza kuhitimisha kwa kusema kwamba vipengele vya muhimu sana katika uchambuzi wa utamaduni wowote kama vile, ndoa, dini, chakula, uchumi, maisha ya jamii, utawala na elimu, vimeangaliwa na mtafiti ametoa ushahidi kwamba tamaduni zote zina mlingano mkubwa.

Kwa hivyo kama lugha ni zao la mazingira na mazingira yenyewe yanabeba utamaduni unaolingana sana, kazi ya lugha zote mbili inayoweza kufanyika katika mazingira hayo hayo inaweza kuleta matokeo yanayofanana.

Methali Zinazovuka Mipaka na kupenya Tamaduni Jirani

Methali ambazo zimejaa wingi wa hekima na mafundisho zinaweza kutumika kufafanua utamaduni wa jamii moja ambao umevuka mipaka na kubakiza maana hiyo katika tamaduni nyingine. Hayo yanaweza kufanyika kufuatana na uhakika kwamba methali nyingi hugusia dhana zinazofanana na kulingana katika nchi kadhaa za ulimwengu. Hii inamaanisha kwamba baadhi ya methali hutumika mahali pengi duniani ingawa ni kwa lugha tofauti lakini maana iliyobebwa katika maudhui yake ni ileile. Kuna kulingana kwa aina mbalimbali katika maisha ya mwanadamu duniani. Kuna mambo yanayofanana

kama vile; njaa, kifo, udugu na kadhalika. Njaa inavyomkaba Mchina ndivyo inavyomatiza Mwamerika. Kwa hivyo, kuna visa vinavyosababisha kulingana kwa wazi, hali kadhalika kuna kulingana kwa ndani au kisitiari kama itakavyodhihirika hapo baadaye. Kwa hivyo, utajiri uliomo katika methali za kiutandawazi usilinganishwe na utajiri au maendeleo mengine ya kisayansi na kiteknolojia kutoka katika nchi tajiri na kwenda nchi masikini duniani. Mambo ya methali ni matokeo ya tajiriba ndefu ya karne baada ya karne na siyo ya uvumbuzi wa sayansi. Kwa hivyo ifuatayo ni mifano michache ya methali zenye maana iliyo wazi na ambayo inapatikana sana mahali pengi.

Akili ni nywele kila mtu ana zake

Akili za watu ni za aina nyingi na ni tofauti kama vile nywele za kila binadamu ni tofauti.

Dalili ya mvua ni mawingu

Ishara ya kuwa mvua itanyesha hivi punde ni mawingu meusi makubwa. Na yasipokuwepo mawingu kwa kawaida mvua haiwezi kunyesha. Hali kadhalika, katika juhudi zake mwanadamu anaweza kujua mapema kama utafanikiwa, kama atafanikiwa katika jambo fulani au la.

Damu ni nzito kuliko maji

Watu wa ukoo mmoja husaidiana sana katika matatizo yao kuliko marafiki au jamaa wa mbali.

Fimbo ya mbali haiwi nyoka

Fimbo iliyo karibu nawe ndiyo ikufaayo wakati inapotokea shida. Methali hii inalenga kuwatanabahisha watu kuwa binadamu anapopata shida ni watu walio karibu naye ndio wanaomsadia.

Haba na haba hujaza kibaba

Ukiweka akiba kidogo kidogo kila mara, mwishoni utakuwa na akiba kubwa. Mwanzo wa makubwa ni madogo.

Iliyopita si ndwele ganga ijayo

Mambo yaliyopita, yashughulikiwe sana, bali tujizatiti kuyakabili na kuyadhibiti yale yajayo.

Jambo usilolijua ni kama usiku wa giza

Chochote usichokifahamu vizuri huwezi kukieleza kwa ufasaha.

Kidole kimoja hakivunji chawa

Mtu mmoja peke yake hawezi kutenda mengi. Umoja ni nguvu na utengano ni udhaifu.

Maji yaliyomwagika hayazoleki

Maji yakisha mwagika haiwezekani kuyazoa au kuyakusanya tena. Yaani jambo likiharibika huwa limeharibika, hata kama likitengenezwa kamwe halitaweza kuwa kama lilivyokuwa hapo awali.

Milima haikutani, lakini binadamu hukutana.

Milima haina uwezo wa kukutana lakini binadamu wakiwa hai huweza kukutana hata baada ya kuwa mbali kwa muda mrefu. Hii ni methali inayotumika katika kutiana moyo wakati watu au marafiki wanapoagana kwamba wakijaliwa watakutana. Pia hutumika katika kuwaonya watu kuacha tabia ya kuwatendea vibaya wengine kwani huenda wao pia wakatendewa hivyo siku za usoni.

Mtoto umleavyo ndivyo akuavyo

Malezi umpatiayo mtoto huwa ni msingi wa mustakabali wake. Maisha ya mtu yanategemea sana msingi wa malezi aliyopata tangu angali mchanga. Ni vigumu kwa mtu kuacha tabia aliyozea katika makuzi yake.

Panapofuka moshi pana moto

Moshi ni ishara ionyeshayo kuwepo kwa moto. Watu wanaogombana mara kwa mara si ajabu kuwa siku moja wataingia vitani na kusababisha maafa.

Sikio halilali njaa

Hapana siku ipitayo bila ya sikio kusikia maneno fulanifulani yawe mabaya au mazuri. Hivyo sikio halilali bila ya kusikia neno au sauti yoyote.

Usipoziba ufa, utajenga ukuta

Usipoukarabati ufa kwenye ukuta mapema, ukuta utabomoka na hivyo utalazimika kuujenga ukuta tena. Usipolirekebisha kosa dogo tangu mwanzo, utapata hasara kubwa hatimaye.

Taipolojia ya Maudhui kuu katika Methali za Kiswahili na Kiganda

Methali za Kiswahili zenye maana sawa

Taipolojia ya kuainisha sitiari za maana iliyo sawa katika methali za Kiswahili ilifanyika kwa kuchunguza methali moja baada ya nyingine. Kila sitiari iliyotambulika ilipewa jina na kunakiliwa. Methali zilizolingana kwa maana ya sitiari, ziliwekwa pamoja. Kwa mfano, methali mbili zifuatazo zinaashiria maana ya kwamba, kwa kawaida mambo huanza kama madogo na baadaye yakaishia makubwa:

Haba na haba hujaza kibaba

Chovya chovya humaliza asali

Kwa maana ya kijuu juu methali hizi mbili kila moja inapendekeza kwa namuna tofauti. Ya kwanza inaleta dhana ya kujazia na ya pili inaleta dhana ya kumalizia. Lakini zote mbili kisitiari zinatoa maana ya mambo kuanzia katika ndogo na kukakamilikia katika makubwa na kinyume chake. Methali nyingi zinaweza kuashiria sitiari hiyo kulingana na lugha inayotumika. Mtafiti anaangalia na kuchambua katika data methali zenye uwezo wa kuchangia dhana mahususi inayoweza kuruka mipaka ya utamaduni na kuangaliwa kiutandawazi.

Kwa hivyo kazi ya kutambua dokezo za sitiari katika kila methali inayopatikana katika data ilifanyika hatua kwa hatua na zifuatazo ndizo sitiari zilizopatikana katika methali na

zimeorodheshwa chini ya kila kichwa cha dokezo kuu la sitiari. Ijukane kwamba mtafiti alitambua na kuweka pamoja methali zenye maana sawa. Baada ya kuzichungua kwa makini alibuni kauli ya jumla inayoleta maana sawa kwa methali zote. Kauli hii ndiyo maudhui kuu. Kwa hivyo kulingana na methali za hapo chini kichwa cha kikundi ambacho ni: Furaha huanza na cha mwenyewe, ndicho kilichoandikwa baada ya uchunguzi wa methali zote chini yake na kuamua kwamba zina maana sawa. Kwa hivyo kila kikundi cha methali chenye maana sawa kina kichwa juu yake ambacho si methali bali ni muhtasiri, au maudhui au dhana kuu la kikundi cha methali hizo.

Furaha huanza na cha mwenyewe:

Kila mchukuzi husifu mzigowe
Kuni ya juu uchagani hucheka iliyo motoni
Ngombe halemewi na nunduye
Nguo ya kuazima haisitiri matakao
Shibe ya mtu hainilazi na njaa

Tajiriba hutangulia maisha mema:

Adhihakie kovu hajaona jeraha
Aibu ya maiti aijuaye mwosha
Akutanguliaye chanoni hukuzidi tonge
Aliyechomwa na mwiba huthamini kiatu
Kitanda usichokilalia huwajui kunguni wake
Mtafunwa na nyoka akiona unyasi hushituka
Nahodha mtaka chombo si mjinga wa safari

Hakimu wa kwanza ni ushahidi:

Mkamatwa na ngozi ndiye mwizi
Mtambua ndwele ndiye mganga

Kila mtu ana bahati yake:

Aliyekupa wewe kiti ndiye aliyenipa kumbi

Umoja ni nguvu:

Kidole kimoja hakivunji chawa

Ukuni mmoja hauwaki mekoni

Makubaliano huzaa ushirikiano:

Ampaye mtu kazi wapatane ujira

Zingatia shughuli zako:

Jivu usilolilalia usilipigie jibwa

Moja ya mkononi yashinda mia ya mbali

Mpanda farasi wawili hupasuka msamba

Motisha husukuma vitendo:

Anayeonja asali huchonga mzinga

Kuna mwisho kwa kila kiumbe duniani:

Hakuna marefu yasiyo na ncha

Binadamu hawajali shida za wengine:

Mwenye shibe hamjui mwenye njaa

Mzigo wa mwenzio ni kanda la sufi

Chanzo huwa kidogo:

Atakaye kufuga ng'ombe aanze na kuku

Banda likikushinda jenga kibanda

Farasi hamuwawezi ndovu mtawalishani

Haba na haba hujaza kibaba

Mla mbuzi hulipa ng'ombe

Kibadala si sawa na cha asili:

Jino la pembe si dawa ya pengo

Mola ndiye mweza wa yote:

Anayeshitakia Mungu kawesha hakimu

Uwezo wa mtu una kikomo:

Jogoo wa shamba hawiki mjini

Ungenda juu kipungu hufikilii mbinguni

Ukishikwa shikamana:

Mtoto akibebwa hutazama kisogo cha mamaye

Tajiri na maliye masikini na mwanawe

Umeacha mavi washika mikojo?

Jihadhari na usemalo:

Ahadi ni deni

Fahali wawili hawakai zizi moja

Heri kujikwaa kidole kuliko kujikwaa ulimi

Heri kufa macho kuliko kufa moyo

Penye kuku wengi usimwage mtama

Kucheleweshwa vitendo huleta hasara:

Ivute ngozi ingali mbichi

Paka wengi hawagwii panya

Usipoziba ufa utajenga ukuta

Thamani ya sura haitoshi:

Bao nene si chuma chembamba

Dimbwi la maji ulijaribu kijiti

Ufanisi ni vitendo si matumaini:

Dua la kuku halimpati mwewe

Fuata nyuki ule asali
Imara ya jembe kaingoje shamba
Kata pua uunge wajihi
Mchagua jembe si mkulima
Mchumia juani hulia uvulini
Mfuata nyuki hakosi asali
Msasi haogopi miiba

Asili kimaumbile huongoza maisha:

Bendera hufuata upepo
Dalili ya mvua ni mawingu
Damu nzito kuliko maji
Fahali wawili hawakai zizi moja
Gogo la mbuyu si la mvule
Hakuna masika yasiyokuwa na mbu
Maji hutelemkia bondeni
Maji ya moto hayachomi nyumba
Masikio hayapiti kichwa
Mbio za sakafuni huishia ukingoni
Nazi haishindani na jiwe
Pa shoka hapaingii kisu
Pofu hasahau gongole
Sisimizi hawi ng'ombe
Si haramu nzi kufa juu ya kidonda

Ulimwengu hubadilika:

Paka akiondoka panya hutawala
Ukistaajabu ya Musa utaona ya Firauni

Jitayarishe kabla ya vitendo:

Bila silaha usiingie vitani

Fimbo ya mbali haiuwi nyoka
Kamba ya mbali haifungi kuni
Mchakacho ujao haulengwi jiwe
Mvumbika mbichi hula mbivu
Mwenye dada hakosi shemeji.
Mwenye kisu kikali ndiye alaye nyama
Sanda ya mbali haiziki maiti
Zana za vita ni silaha

Daima kuna njia kadhaa za kufanya jambo:

Cha kichwa kitamu na cha mkia kitamu

Matendo hujitangaza:

Kidole chema huvishwa pete
Kuku mgeni hakosi kamba mguuni
Kuku akiacha wana ana mayai tumboni
Mchimba kisima hakatazwi maji
Mla cha uchungu na tamu hakosi
Tunda jema halikawii mtini

Usipotega hunasi:

Cha mlevi huliwa na mgema
Mtego bila chambo haunasi
Shoka lisilo mpini halichanji kuni

Kazi isiyo faida ni bure:

Kumwashia taa kipofu ni kuharibu mafuta
Kwenye miti hakuna wajenzi
Mkulima ni mmoja walaji ni wengi
Nifae juani nikufae mvuani
Nimekupaka wanja wewe wanipaka pilipili?

Uvumilivu huleta ushindi:

Daima abadi, kamba hukata jiwe

Njaa ya leo ni shibe ya kesho

Methali za Kiganda zenye maana sawa

Kwa kushughulikia methali za Kiganda majina ya vikundi vya dokezo za sitiari yaliyopatikana katika Kiswahili yalizingatiwa. Kila methali iliangaliwa na sitiari iliyopatikana ikaorodheshwa chini ya kichwa kinachofaa. Baadhi ya vichwa vya dhana za sitiari vilipata methali lakini kazi ya taipolojia ilipoendelea kukajitokeza vichwa vingine vya sitiari visivyopatikana miongoni mwa vile vya Kiswahili. Kwa hivyo kama tutakavyoona hapo baadaye kuna dhana za kisitiari zisizopatikana katika lugha nyingine hali kadhalika kuna zile zinazofanana. Vikundi vya methali vilivyopatikana chini ya vichwa vya kisitiari ni kama vifuatavyo:

Furaha huanza na cha mwenyewe:

Kichuguu kidogo ni kichezeo cha kondoo

Maji ya kuomba hayamalizi kiu

Rangi moja ya kunguru haimtembezi na korongo mweupe

Malkia wa mchwa hula kumbikumbi wake

Mikoba ya nyati humtoa mwenyewe shimoni

Ukubwa ni kama njuga, hazitowi mlilo majini

Ukosefu wa masikani 'ntunda' hukaa na 'mpawu'

Umemfukuzia mjusi paa la majani.

“Sibebi mwana na ndizi;”, hupata shibe aendako

Sigawi blanketi kabla ya kujichagulia ya kujifunika

Hakuna apendeleaye ng'ombe ya jirani kuzaa ndama

Upatapo konokono na gamba lake pia

Tajiriba hutangulia maisha mema:

Wamemtuma kima msituni
Mbwa akichezeachezea ngozi huila
Kilicho ziwani mwulize mvuvi
Mbwa akifukuza mwenye zulia mwenye ngozi hapiti
Mbwa wanaoumana humtaka mwenye nyama
Kinachompa kiburi ndama hutoka ziwani
Mbwa huru anamzidi mbwa wa kifungoni
Mwanajeshi humpiga anayemjua kumbo la ngao
“Siri kiboko”, huishi mbali na ziwa
Palipo shina tamu hapabaki mgomba
Mbwa akimuuma mwenye zulia wa ngozi hapiti

Kila mtu na bahati yake:

Amefukuzia mjusu kwenye paa la majani makavu
Kinachompa nguvu nzige ni mwali wa jua

Umoja ni nguvu:

Paendapo konokono na kobe
Upatapo dume ndipo papatikanapo ng’ombe

Makubaliano huzaa ushirikiano:

Unakoazima shoka huweki masikio
Unayemtembeza utotoni hukutembeza uzeeni
Chumba cha kulala ni mwana na sebule ni mwana

Motisha husukuma utendaji:

Mchezo wa ndevu wasababishwa na chakula
Palipo mtama hapakosi njiwa

Kuna mwisho wa kila kiumbe duniani:

Wazuiiao kizazi husahau uzee

Binadamu hawajali shida za wengine:

Mbwa uliyemkuza kakuuma mguu
Tabasamu hutolewa mbwa katika matanga ya ng'ombe
Mbwa hufurahia kifo cha buku.
Masikio ya mchinjaji husikia "mbwa anakula nyama"
Mwenye mbuzi huonea mwenye kondoo
Bwana yako ni kama chawa anayekutwika mayai yake

Chanzo huwa kidogo:

Mzaa msichana ni mzaa mvulana
Ujinga huwa mwanzo na uelevu baadaye
Hata wawikao walianza kama mayai

Kibadala si sawa na cha asili:

Samaki kutafuna mtego si sawa na kutafuna vidole

Akili ya mwanadamu ina kikomo:

Wakati wa kunoa mashoka ng'ombe bado anakula majani

Tabia mbaya huzaa lawama:

Mfungwa mbaya husababisha mauaji kuwa karibu
Paka shume akitajwa jina huingia porini
Mamba asiyejianua huwamba ngoma ndefu
Masikani pa fanani hamna kuku isipokuwa njiwa

Shida siyo mwisho wa maisha:

Kuhara hakutowi matumbo
Kukata utembo wa mgomba sisimizi hutawanyika

Kuua jogoo kunatawanyisha kuku jike

Ukishikwa shikamana:

Washindwa bei sokoni wagombana na barabara
Mikoba ya nyati humtoa mwenyewe shimoni

Kucheleweshwa vitendo huleta hasara:

“Ngojea mnyama aonekane kamili”, mkuki huchoma mkia
Uokotaji mbegu hauzui mashambulizi ya gumba
Sichinji asubuhi nikangojea mlo wa chajio
Usiue mnyama asubuhi ukangojea kumla jioni

Thamani ya sura haitoshi:

Wanazaa mwili siyo moyo
Usidharau vidogo, kiroboto humpiga mbwa mweleka

Ufanisi ni vitendo si matumaini:

Dawa kali hugusia maradhi
Maharagwe ya kutoa mazao mengi hayaoti majani
Shida ya mtega mnyama humshika mnyama pia
Kukaza roho kama kuku anayemeza siafu
Aelekeae ziwani haachi mtego wa samaki
Ukimbizi hafifu unafaa kuliko kujificha
Ngao jasiri huonekana kwa makovu
Ujasiri wa maji moto hupanda mti na mzigo wake

Asili kimaumbile huongoza namna ya kuishi:

Mfupa wa mkunga haufinyangwi na tonge la ndizi
Kama chura wafukuzwa mijusi je?
Kinachodonoa jabari kina mdomo mgumu
Kinachokufanya kilema ndicho kinachokuerevusha

Uziwi wa nyoka husikizwa na fimbo
Hata mwerevu hukosea masikio hayasikii harufu
Swala ajifichaye ndiye anayekomaa misuli
Ufupi wa chungu hukiisha kibuyu

Ulimwengu hubadilika:

Wavunapo sukuma wiki husahau mboga za mchicha

Jitayarishe kabla ya vitendo:

Sichokozi mwehu nisipokuwa na jiwe
Siaibikii Bunyoro kama ambaye sitarudi Buganda
Wafungao milango husahau mianya yake
Sishambulii mwendawazimu kabla ya kupata jiwe
Acha kumwinda swala kama mbwa hapati chakula
Unapoona kanga jiwe halipatikani

Daima kuna njia kadhaa za kufanya jambo:

Machozi ya panya hupatikana mtegoni

Matendo hujitangaza:

Ukosefu wa mbwa ngawa huwa huru
Paka akiondoka panya hutawala
Tumbo ni jiko anayelichangia kuni ndiye achokae
Usijisifu kilimo hali magugu yapo tele

Usipotega hunasi:

Paangukapo gogo hapakosi kuni

Kazi isiyo faida ni bure:

Shilingi inaposhindwa kibarua huacha kazi

Uvumilivu huleta ushindi:

Miguu midogo ya maji moto hukariri na kujenga njia
Mngojee mbweha atoke mate kwanza

Mwenye mali hupendwa:

Mti unapoishiwa matunda ndege huupita kando
Yanajifichia (meno) mabaya na kujitambulishia mazuri
Mikono mitupu inamfaa mwenyewe
Panapochipuka mmea ndipo nguruwe hutia domo

Binadamu hawana shukrani:

Mbwa uliyemkuza ndiye akuumae mguu

Usawa hauleti maendeleo:

Kuni zinazolazwa sawa na gogo haziwaki

Tofauti na Mlingano katika Dhana Kuu za Dokezo za Sitiari katika Kiswahili na Kiganda

Vichwa vya dhana kuu za dokezo za sitiari ambazo vilipatikana katika Kiganda na havikuwepo katika Kiswahili ni:

Tabia mbaya huzaa lawama.
Shida siyo mwisho wa maisha.
Mwenye mali hupendwa
Binadamu hawana Shukurani
Usawa hauleti maendeleo.

Vichwa vya dhana kuu za dokezo za sitiari ambazo zilipatikana katika Kiswahili na havikuwepo katika Kiganda ni:

Hakimu wa kwanza ni ushahidi .
Zingatia shughuli zako.
Mola ndiye muweza wa yote.

Vichwa vya dhana kuu za madokezo ya sitiari ambazo ni sawa kwa lugha zote mbili ni:

Furaha huanza na cha mwenyewe.

Tajiriba hutangulia maisha mema.

Kila mtu na bahati yake.

Umoja ni nguvu

Makubaliano huzaa ushirikiano

Motisha husukuma utendaji.

Kuna mwisho wa kila kiumbe duniani.

Binadamu hawajali shida za wengine.

Chanzo huwa kidogo.

Kibadala si sawa na cha asili.

Uwezo wa mwanadamu una kikomo.

Ukishikwa shikamana

Jihadhari na usemalo.

Kucheleweshwa vitendo huleta hasara.

Thamani ya sura haitoshi

Ufanisi ni vitendo si matumaini

Asili kimaumbile huongoza maisha.

Ulimwengu hubadilika

Jitayarishe kabla ya vitendo.

Kuna njia kadhaa za kufanya jambo.

Matendo hujitangaza

Usipotega hunasi.

Kazi isiyo faida ni bure

Uvumilivu huleta ushindi

Vichwa vya dhana kuu za dokezo za sitiari zenye methali tano na zaidi katika Kiswahili:

Furaha huanza na cha mwenyewe.

Tajiriba hutangulia maisha mema.
 Chazo huwa kidogo.
 Jihadhari na usemalo.
 Ufanisi ni vitendo si matumaini.
 Asili kimaumbile huongoza namna ya kuishi.
 Jitayarishe kabla ya vitendo
 Matendo hujitangaza.
 Kazi isiyo faida ni bure.

Vichwa vya dhana kuu za dokezo za sitiari zenye methali tano na zaidi katika Kiganda:

Furaha huanza na cha mwenyewe.
 Tajiriba hutangulia maisha mema
 Binadamu hawajali shida za wengine
 Ufanisi ni vitendo si matumaini.
 Asili kimaumbile huongoza namna ya kuishi.
 Jitayarishe kabla ya vitendo.

Jedwali 8: Mgao wa Methali katika Maudhui Makuu

	<u>Maudhui makuu ya methali</u>	<u>Kiswahili</u> idaadi ya methali	<u>Kiganda</u> idaadi ya methali	<u>Hitilafu</u>
1	Furaha huanza na cha mwenyewe	5	12	7
2	Tajiriba hutangulia maisha mema	7	11	4
3	Kila mtu na bahati yake	1	2	1
4	Umoja ni nguvu	2	2	-
5	Makubaliano huzaa ushirikiano	1	3	2
6	Motisha husukuma utendaji	1	2	1
7	Kuna mwisho wa kila kiumbe dumiani	1	1	-
8	Binadamu hawajali shida za wengine	2	6	4
9	Chanzo huwa kidogo	5	3	2

10	Kibadala si sawa na cha asili	1	1	-
11	Uwezo wa mwanadamu una kikomo.	2	1	1
12	Ukishikwa shikamana	3	2	1
13	Jihadhari na usemalo	5	-	-
14	Kucheleweshwa vitendo huleta hasara	3	4	1
15	Thamani ya sura haitoshi	2	2	-
16	Ufanisi ni vitendo si matumaini	9	8	1
17	Asili kimaumbile huongoza maisha	15	8	7
18	Ulimwengu hubadilika	2	1	1
19	Jitayarishe kabla ya vitendo	9	6	3
20	Kuna njia kadhaa za kufanya jambo	1	1	-
21	Matendo hujitangaza	6	4	2
22	Usipotega hunasi	3	1	2
23	Hakimu wa kwanza ni ushahidi	2	-	-
24	Zingatia shughuli zako	3	-	-
25	Mola ndiye muweza wa yote	1	-	-
26	Tabia mbaya huzaa lawama	-	4	-
27	Shida siyo mwisho wa maisha	-	3	-
28	Mwenye mali hupendwa	-	4	-
29	Binadamu hawana shukurani	-	1	-
30	Usawa hauleti maendeleo	-	1	-
31	Kazi isiyo faida ni bure	5	1	4
32	Uvumilivu huleta ushindi	2	2	-

Jedwali la mgao wa methali linatoa mandhari yote ya maudhuni makuu kwa mtazano mmoja. Jedwali linaonyesha bila matatizo kwamba kuna dhana kuu za madokezo ya

sitiari ambazo hazikupatikana katika utamaduni mmoja ingawa zilikuwepo katika utamaduni mwingine. Hali hii inadhihirisha kwamba kuna tofauti baina ya tamaduni hizi mbili. Tofauti hizi ndizo zinazotokana na hitilafu ndogo ndogo zilizomo katika desturi na mila kwa kila utamaduni mmojawapo. Hitilafu hizi zimeonyeshwa katika uchambuzi wa tamaduni za Kiswahili na Kiganda.

Mgao wa methali katika maudhui makuu unaonyesha kwamba mchango wa methali katika dhana zipatikanazo kwa tamaduni zote mbili unabadilikabadilika kulingana na dhana kuu husika. Dhana au maudhui makuu mengine yalipata methali moja na tano na zaidi kutoka kwa kila lugha kama jedwali linavyoonyesha. Kama methali moja tu inachangia dhana kuu kwa utamaduni mmoja, umuhimu wake ni sawa kama methali mbili au kumi kutoka utamaduni mwingine zinatoa mchango wake kwa dhana hiyo hiyo. Kwa hivyo idaadi ya methali zinazochangia dhana si jambo la muhimu. Dhana kupatikana katika tamaduni zote mbili au zaidi ya moja ndilo jambo muhimu. Hii ni kwa sababu dhana kuu inayobebwa na methali moja ndiyo hiyo inayobebwa na methali kumi au zaidi.

Kwa hivyo wingi wa methalichini ya dhana fulani unaonyesha kuwa dhana hiyo inatumika sana katika jamii hiyo na uchache wa methali ni kinyume chake. Isitoshe, dhana ya uvukaji mpaka kwa dhana kuu ambazo ni zao la methali kwa lugha zote mbili Kiswahili na Kiganda umefanyika. Taipolojia ya mlingano na mlinganuo wa maudhui au dhana kuu za lugha zote mbili zimepatikana kutokana na tafsiri iliyofanyika katika msingi wa utamaduni kwa kutumia nadharia ya tafsiri baina ya tamaduni.

**SURA YA SITA: MHUTASARI WA MATOKEO, HITIMISHO NA
MAPENDEKEZO**

Utangulizi

Utafiti umechungua na kuangalia kwa makini mada kuu yaani madokezo ya sitiari katika methali za Kiswahili na Kiganda. Kwa kuchambua mada hii mkabala uliotumiwa kuchanganulia madokezo ya sitiari katika methali za lugha hizo mbili, ni falsafa umbile pamoja na ethnografia. Utafiti uliofanywa ulifichua mengi kuhusu methali za Kiswahili na Kiganda. Sura hii inawasilisha matokeo ya kazi pamoja na hitimisho.

Fasili ya Dokezo za Sitiari katika Methali za Kiswahili na Kiganda

Nadharia tete kama ilivyotolewa hapo awali, inaangalia iwapo matumizi ya sitiari yanalingana katika lugha zote mbili; kama uchaguzi wa ishara katika methali zenye sitiari unafuata mtindo sawa au unalingana tu, au kutofautiana.

Kufuatana na nadharia tete, mtafiti alipaswa kufichua majibu kwa maswali kama: Matumizi ya sitiari yanasababisha nini katika mawasiliano? Je uchaguzi wa aina ya ishara katika methali unaathiri dokezo? Je, fasili ya dokezo la sitiari inaongeza ladha katika mazungumzo?

Uvumbuzi

Mtafiti alishughulikia methali zenye sitiari peke yake kama mada yenyewe inavyotaja. Ni jambo la lazima kwamba methali zenye sitiari hubeba ishara ndani yake zinazotumika kama wenzo wa kurushia maana fiche ili kuzalisha sitiari. Ni kawaida kwa methali kuleta hali ya kumathilisha mambo. Neno ‘methali’ ni zao la kitenzi ‘kumathilisha’. Ishara katika methali hutumika kutoa wasifu wa kitu au mtu fulani kama kitu kingine ili kuonyesha kwamba vyote vina sifa sawa. Kwa kufanya hivyo, vitu viwili vinamathilishwa lakini kwa nguvu zaidi kuliko ilivyo kawaida. Uvumbuzi katika utafiti huu umebainisha kwamba ishara zinazotumika katika methali zina mlingano kimatendo.

Kwa mfano: bendera na upepo; silaha na vita n.k. katika Kiswahili na Kiganda. Bendera haiwezi kupeperuka bila upepo na vita havitokei bila silaha.

Mlingano huu wa ishara unadhihirisha umuhimu wa methali wakati wa kutoa mifano dhahiri katika jamii. Fauka ya hayo ni vigumu kumathilisha mambo yasiyolingana. Mlingano wa ishara hizi unatokea kwa kila jozi ya ishara katika kila methali. Mlingano unaweza kutambulika kwa wazi kama wa: nyuki na asali; au uliofichika kama wa: fimbo na nyoka. Ili kuelewa mlingano uliofichika inambidi msikilizaji au msomaji aelewe kazi za ishara zilizotumika. Baada ya kuzielewa inamwia rahisi kuona sitiari iliyomo na kuanza kuitumia katika nyanja mbalimbali. Kwa hivyo mlingano huu wa ishara zinazotumika katika methali, ziwe ishara zenye mlingano wa kutambulika waziwazi au wa mzunguko, athari zake katika kuunda dokezo za sitiari ni sawa.

Nyanja za Maongezi

Methali za sitiari katika Kiswahili na Kiganda zinatumia nyanja mbili za maongezi. Kuna upande wa maongezi na upande wa mlimwengu. Upande wa maongezi ndipo methali inapoteywa. Baadaye methali huteguliwa upande wa mlimwengu. Inafanyika hivyo kwa sababu methali ni akiba za maadili kwa binadamu. Hakuna methali isiyokuwa na mawaidha kwa mlimwengu. Kwa hivyo jambo la dhahiri ambalo ni ripoti ya utafiti huu ni kwamba methali za sitiari ni lazima zitoshelwe nyanja mbili: ya maongezi na ya mlimwengu.

Dokezo za Sitiari

Uchaguzi wa ishara upande wa maongezi unaelezeka kwa kutumia nadharia ya muundo wa sitiari. Mara tu ishara zitumiwapo kwenye methali, fumbo fulani linaundika na kutegwa, likingojea kuteguliwa upande wa mlimwengu. Funzo la mlimwengu ni dokezo la sitiari linalotokana na matumizi ya ishara wakati wa kutoa methali. Kwa hivyo kuwepo kwa ishara ni kuwepo kwa sitiari ambazo hudokeza jambo fulani upande wa mlimwengu. Kwa hivyo mfuatano wa mambo ni kama ifuatavyo:

Kielelezo 5: Hatua za dokezo ya sitiari

Miktadha ya Ishara

Lugha mbili zilizoangalia, yaani Kiswahili na Kiganda, ni miongoni mwa lugha za Kibantu za Afrika Mashariki. Aina za ishara zilizotumika katika methali zilizochambuliwa ziliwekwa katika miktadha ifuatayo: miti, wanyama, wadudu, mazao na vifaa, sehemu za mwili, chakula, uamuzi, Mola na dhana, pombe, kazi, mifugo, jamii, kifo, mali, majengo, hali/hisi, ndege, maradhi, udugu na watu. Lugha zote mbili zilichangia miktadha hii kiasi cha asilimia themanini na tano. Hii ina maana kwamba ni miktadha michache iliyofaa lugha moja na ambayo haikufaa lugha nyingine. Maelezo ni kwamba baada ya matumizi ya mbinu za kuchagulia methali kwa lugha zote mbili, ishara zilizopatikana hazikutofautiana kimuktadha wala kusababisha miktadha ya lugha mojawapo kuwa tofauti na nyingine.

Ufafanuzi wa jambo hili hupatikana katika kiunzi cha mfumo wa dhana (Sura I) katika utafiti huu. Mfumo wa dhana unasisitiza kwamba mazingira ndiyo mama wa lugha. Lugha zote ulimwengu mzima hupata msamiati wake asilimia tisini kutoka katika mazingira yake. Kwa sababu hiyo ndiyo maana Kichina kinatofautiana na Kiswahili kimofolojia na kisintakisia. Mpangilio wa mawazo wakati wa kusimulia habari huenda nao ukawa tofauti kulingana na maelezo ya mfumo wa dhana. Kiswahili na Kiganda ni lugha zinazochangiana mazingira ya Afrika Mashariki, kwa hivyo si jambo la kushangaza kuona kwamba miktadha ya methali zake inafanana. Miktadha ya mifugo, wanyama, wadudu na yote, yanapatikana katika kila lugha isipokuwa hitilafu ndogo zilizoletwa na mbinu za uchaguzi wa methali kama vile kukosa ishara za uamuzi, Mola, pombe na udugu kwa Kiganda na kukosa muktadha wa jamii kwa Kiswahili.

Msingi wa Miktadha

Hali ya maisha barani Afrika haitofautiani sana kimazingira. Jamii zinatenganishwa tu na mipaka ya nchi zao ambayo ilichorwa na wakoloni. Kuangalia

ramani ya Afrika sehemu kubwa sana kusini mwa Bara la Afrika, pamejaa vikundi vya lugha za Kibantu ambazo hufanana sana kimofolojia na kisintakisia. Lugha hizi zote zikiwemo Kiswahili na Kiganda zina fasihi zake simulizi na andishi. Kwa hivyo katika lugha hizo methali chungu nzima zinatumiwa katika mawasiliano ya kila siku. Lakini kulingana na mfumo wa dhana katika utafiti huu mazingira yanaathiri sana lugha, tajiriba ya mwanadamu, na mbinu za mawasiliano zikiwemo methali pamoja na ishara zake. Vile vile miktadha pia hufuata mtindo huo huo wa mazingira, kama ulivyoonyeshwa kwa Kiswahili na Kiganda.

Uteuzi wa Ishara

Uchaguzi wa ishara kwa kila methali umefanyika tangu lugha zilipoanza kutumiwa. Uchaguzi huu umetokea kwa methali za Kiswahili na Kiganda. Waliotunga methali hawakuwa na misingi ya isimu inayoangalia mazingira kama mama wa lugha. Kwa hivyo, hata kama kila lugha ilikuwa ikitumia ishara zake kutunga methali zake, mwisho wake ni kwamba mazingira ambayo ni sawa yalitumiwa kuchagua ishara zinazofanana. Kwa sababu hii ishara zote ziliwekwa kwenye miktadha iliyozifaa bila matatizo. Kwa hivyo uchaguzi huu wa ishara na mgawanyo wake katika miktadha unathibitisha dhana kwamba lugha mbili au zaidi katika mazingira sawa huwa na mengi yanayofanana.

Isitoshe, uchaguzi wa ishara katika methali unathibitishwa na nadharia ya mfumo wa jamii (Sura I) ambao unasema kwamba uchaguzi wa ishara katika methali upande wa maongezi kwa methali za Kiswahili na Kiganda, una asili yake katika mfumo wa anthropolojia ya jamii hizo mbili. Kulingana na Pritchard (1964), mfumo wa jamii hujengwa na misingi saidizi inayotambulika kama: ukoo, kazi, soko na kadhalika. Misingi midogo hii inayotajwa na Pritchard (1964) ndiyo inayofichuka katika utafiti huu kama miktadha ya ishara za methali. Nadharia hii ya mfumo wa jamii ni uvumbuzi na utetezi pia wa Omaggio (1986) na Brooks (1986) kama ilivyoonyeshwa hapo awali. Kwa hivyo nadharia ya mfumo wa jamii ni thibitisho la mfumo wa dhana kuhusu mazingira.

Mgao wa Ishara

Mgao wa ishara katika majedwali mawili: la Kiswahili na la Kiganda, unaonyesha mlingano uliopo kimazingira na kiantropolojia baina ya lugha zote mbili. Mgao wa ishara katika jedwali la Kiswahili unaonyesha kwamba lugha ya Kiswahili inatumia ishara nyingi zaidi katika muktadha wa mazao/vifaa. Mgao wa ishara katika jedwali la Kiganda unaonyesha pia kwamba Kiganda kinatumia ishara nyingi zaidi katika muktadha wa mazao/vifaa. Vile vile katika muktadha wa sehemu za mwili, lugha zote mbili zinapata takribani asilimia sawa. Hesabu ya ishara katika muktadha wa hali/hisi ina idadi kubwa kwa kila lugha ingawa kuna hitilafu ya ishara kumi na moja. Kwa muktadha wa mifugo pia tofauti katika hesabu ni ishara nane. Miktadha mingine kama vile: ndege, watu, mola dhana na kadhalika hesabu ya ishara inatofautiana kwa idadi finyu.

Mlingano huu katika mgao wa ishara katika miktadha una chanzo chake katika mazingira. Kwa kuangalia muktadha wa mazao/vifaa, mlingano unatokana na uhakika kwamba tamaduni za Kiswahili na za Kiganda zote zina uchumi wa kilimo. Kwa hivyo ishara nyingi zinatumiwa kwa kila lugha kufuatana na kazi zinazofanywa mashambani. Hata vifaa vinavyotumiwa shambani kama vile jembe, panga n.k. ni sawa. Hesabu za ishara nyingine ambazo zinatofautiana kidogo, hitilafu zao zinakubalika kulingana na mazingira anuai yanayojenga mazingira mapana zaidi. Kwa mfano, Waswahili wengi wanaishi zaidi katika sehemu za mwambao kuliko sehemu za bara; hali kadhalika Waganda wengi wanaishi katika sehemu za bara kuliko zile za mwambao. Kwa sababu hiyo kazi, majengo, maradhi, wanyama, wadudu ambavyo ni vya aina aina ndivyo vinavyoleta hitilafu hizo finyu. Kwa hivyo mgao wa ishara, unazidi kuthibitisha usawa wa mazingira kwa lugha zote mbili: Kiswahili na Kiganda, ndio unaoathiri dokezo za sitiari katika methali za Kiswahili na Kiganda.

Vifaa vya nyumbani katika mazingira ya Kiswahili na Kiganda pamoja na lugha nyingine za Kibantu ni takribani sawa. Vifaa kama jembe la kulimia, panga la kukatia, kigoda cha kukalia na vinginevyo vinapatikana katika jamii hizo. Mazao ya kilimo kama maharagwe, njugu, mtama, ndizi, muhogo, mahindi na vingine vyote ni vyakula vya asili katika mazingira haya.

Kwa kuangalia utamaduni wa makabila ya Kibantu na yasiyo ya Kibantu kusini mwa Jangwa la Sahara wakiwemo ule wa Waswahili na Waganda, kuna mengi

yanayolingana miongoni mwao. Mambo machache yanayoonyesha mlingano huu ni kama: namna wanavyochukua mambo ya ndoa, utawala, ujinsia, dini na mengineyo. Pamoja na haya wanyama wafugwao na ndege wao wa masikani hufanana sana. Ndiyo maana ndege kuku, anaitwa karibu jina hilo hilo kote; kuku (Kiswahili); enkoko (Kiganda); ilhali matamshi ndiyo yanayobadilika katika maandishi yanayohitilafiana kwa sauti ndogo. Isitoshe, kazi zinazofanyika ni kilimo, ufugaji pamoja na uvuvi kwa mtindo wa kilimo cha kujikimu. Basi kulingana na data iliyochambuliwa ni bayana kuwa mtafiti aliweza kuiainisha katika miktadha iliyojitambulisha yenyewe.

Taipolojia ya Maudhui Makuu ya Methali

Katika swali la utafiti hili, mtafiti alipaswa kuuliza na kutafuta majibu kwa maswali kama: Mgawanyo wa methali kulingana na maudhui makuu ya methali kunasaidia nini? Maana ya methali inaweza kuvuka mpaka? Methali moja inaweza kutumika kwingi?

Mlingano wa Vikundi vya Maudhui Makuu

Mtafiti kwa kuangalia kila methali aliweza kutambua sitiari iliyotokana na matumizi ya ishara na ambayo ilinakiliwa. Methali nyingi zaidi zilizidi kutambulika chini ya sitiari hiyo hiyo na chini ya sitiari nyingine zilizopatikana. Baadaye taipolojia ya maudhui makuu ya methali iliumbika. Kila methali ya Kiswahili na ya Kiganda iliingizwa katika taipolojia hii. Ilivumbuliwa kwamba kuna vichwa vya dokezo za sitiari ambavyo vilipatikana katika Kiganda na havikuwepo katika Kiswahili na kinyume chake. Kulijitokeza pia vichwa vya dokezo kuu za sitiari vingi vilivyokuwa sawa katika lugha zote mbili. Maana ya uvumbuzi huu ni kwamba tamaduni mbili haziwezi kulingana kabisa kwa kila jambo. Ni lazima hitilafu ijitokeze ikipitia mila na desturi na mambo mengine madogo madogo. Vichwa vya sitiari vingi vilivyokuwa sawa kwa lugha zote mbili vinaonyesha mlingano mkubwa kati ya tamaduni ya Waswahili na Waganda kupitia methali zao zinazotumia sitiari zenye ishara.

Kwa hivyo taipolojia ya dokezo kuu za sitiari katika methali za Kiswahili na Kiganda iliyofanywa hapo juu inaonyesha kwamba madokezo za sitiari katika lugha moja zinaweza kutandawaa na kulingana na ya lugha nyingine duniani. Hii inamaanisha kwamba taipolojia ya madokezo ya sitiari katika methali za lugha mbili au zaidi inaweza kufanyika na baadaye ikaonyesha kwamba madokezo ya sitiari yanayopatikana, yanatandawaa kutoka utamaduni mmoja hadi mwingine. Kazi ambayo imefanyika kuvumbua maarifa hayo imeanza na taipolojia ya maana ya methali inayodokezwa na ishara kisitiari wakati wa kutoa methali. Kwa hivyo taipolojia ya methali inawezekana na imefanyika kufuatana na uchambuzi wa dokezo za sitiari au kwa njia yoyote nyingine inayoweza kujaribiwa kitaaluma.

Mfumo wa Dhana na Uvukaji Mipaka ya Utamaduni

Mfumo wa dhana katika utafiti unasema eti lugha mbili au zaidi zinazopatikana katika mazingira sawa, huwa na mengi yanayofanana kwa sababu ya ujirani wao. Uganda, kwa mfano, inapakana na: Sudan, Kenya, Tanzania, Rwanda na J.K. Kongo. Ujirani huo unaathiri lugha zinazotumika katika mipaka hiyo. Dhana kuu katika methali zinazotumika zinaenea na kutandawaa kutoka nchi moja hadi nyingine. Hapo kazi ya mfumo wa dhana ndipo inapoanzia.

Kuhusu Kiswahili na Kiganda, matumizi ya lugha hizi mbili katika mazingira yanayofanana yanasababisha mpango wa methali moja kutoka nchi moja hadi nyingine. Lakini tukiangalia Bara la Afrika, nchi zimerundikana zikawa kama nchi moja iliyokatwakatwa vipande. Kila moja inapakana na nyingine (mojawapo). Kwa mfano ingawa Uganda inapakana na Tanzania, kuna nchi nyingine ambazo zinapakana na Tanzania kama vile Zambia, Malawi, Msumbiji hali kadhalika hata nazo zinapakana na nyingine. Kwa hivyo inawezekana kuwa dhana inayovuka mpaka kama ujirani mwema huzidi kutandawaa kwenye tamaduni nyingi.

Taipolojia ya Dokezo Makuu ya Sitiari na Mfumo wa Dhana

Taipolojia ya dokezo makuu za sitiari katika methali za lugha zote mbili imehitimishwa kwa kuona kwamba vichwa vya madokezo ya sitiari vinavyopatikana katika Kiswahili vinatumika katika Kiganda pia. Maana yake ni kwamba taipolojia ya methali za lugha zote mbili kwa namna yoyote bila shaka itaathiri lugha zote. Hivi ni kudhihirisha kuwa mazingira yanachangia sana lugha mbili au zaidi zinazopatikana humo. Kwa sababu mipaka ya nchi haifungi kwa ghafla mawasiliano kulingana na lugha inayozungumzwa mpakani, dhana za methali kwa mfano, zinazobebwa na kutumika katika lugha, husambaa na kuvuka mpaka mmoja hadi mwingine. Hiki ndicho chanzo cha utandawazi kwamba dokezo za sitiari zinabeba dhana kuu zilizosanifiwa na zenye uwezo wa kuvuka mpaka wa nchi moja hadi nyingine. Kadiri kila lugha ilivyozidi kutoa mchango wa methali kwa dhana kuu iliyofasiliwa ndivyo dhana ilivyochukuliwa kama iliyotandawaa na inayoweza kutumika kiutandawazi. Mfano wa dhana kuu kama:

Ufanisi ni vitendo si matumaini

Jitayarisha kabla ya vitendo

Tajiriba hutangulia maisha mema, nk.

Dhana kuu hizi zinatoa ushauri mwema sana kwa kila mtu duniani. Nani asiyeamini kwamba ufanisi unatokana na vitendo na siyo maneno ya mdomo peke yake! Nani, ulimwengu kote, asiyeamini kuwa kujitayarisha kabla ya kitendo chochote ni jambo la maana sana? Kila dhana kuu iliyotenganishwa ilivuta methali kadhaa zilizo rodheshwa chini yake. Dhana inayobeba methali kadhaa ni dhana kuu isiyo na mipaka ya mazingira finyu lakini yenye uwezo wa kutambulika kiutandawazi.

Hitimisho

(a) Swali la utafiti la kwanza ambalo ni: **Kuna nini katika uchanganuzi wa ishara katika methali za Kiswahili na Kiganda zenye sitiari upande wa maongezi?**,

limechambuliwa kikamilifu kufuatana na misingi maalumu iliyochangia madokezo ya sitiari katika methali za lugha hizo mbili. Mtafiti anahitimisha kwamba misingi ya madokezo ya sitiari hulingana sana. Kwa hivyo uchambuuzi wa data iliyotumika unatoa majibu kwa swali la utafiti katika nyanja zifuatazo:

1) Methali za aina hii husisitiza pande mbili. Upande wa maongezi ambao huchagua ishara za kurushia sitiari, upande wa pili ambao hudokeza sitiari kwa ajili ya kuleta maana kwa mwanadamu ambaye ni mfaidi wa methali.

Ishara zinazotumika katika kila methali hutumia msingi wa mlingano ambao unasheheni ishara mbili. Mlingano huu ni kama kwa mfano: mkono na kidole; sikio na kichwa, na kadhalika.

2) Methali za sitiari katika lugha mbili zenye mazingira sawa ishara zake hukita kwenye miktadha ya aina sawa.

3) Uchaguzi wa ishara hufuatilia utamaduni wa jamii.

Kufuatana na misingi iliyobainishwa, basi, mtafiti ana msimamo thabiti kusema kwamba fasili za dokezo za sitiari katika methali za Kiswahili na Kiganda zina mlingano mkubwa sana. Miktadha ya ishara inaonyesha wazi jambo hili. Kwa mfano ikiwa muktadha ni kazi, (methali ya Kiganda 54) mashauri yatakayotolewa yatafuata mkondo huo wa kazi.

(b) Swali la utafiti la pili: **Kuna taipolojia za maudhui kuu za methali za Kiswahili na Kiganda zinazojitokeza kufuatana na utamaduni wa lugha zote mbili?** Uchanganuzi ulionyesha kwamba taipolojia ya maudhui makuu yalivutia methali kiasi kilichochangia sitiari hiyo kwa lugha zote mbili yaani Kiswahili na Kiganda.

Maoni

Misingi inayotawala kazi ya ishara katika dokezo za sitiari katika methali za Kiswahili na Kiganda zilizochambuliwa ni sawa.

Maana ya methali nyingi ilikuwa inatumika na Waswahili pamoja na Waganda ingawa kwa kutumia lugha tofauti.

Kama mazingira ya lugha mbili yanaathiriana na ujirani, matumizi ya maana sawa katika methali yanajitokeza. Methali kuvuka mipaka ni kawaida kama mazingira ya lugha mbili au zaidi yanalingana.

Vikundi vya methali vilivyotenganishwa kufuatana na maudhui makuu ya kila methali huonyesha kwamba baadhi ya maana ya methali za lugha zote mbili, Kiswahili na Kiganda, inavuka mipaka ya tamaduni zote, moja baada ya nyingine, na kutumika katika jamii zote. Msingi ambao uvukaji mipaka unafanyika ni wa utamaduni unaolingana.

Mapendekezo

Fasihi katika nchi ambazo bado maendeleo yake hayajafikia kiwango cha juu, hutegemea mihimili ya fasihi simulizi ambayo hubeba methali kama utanzu wake mmojawapo. Utafiti zaidi kuhusu tanzu za fasihi simulizi utiliwe mkago zaidi na wenyeji; yaani wataalamu wa lugha na ujifunzaji wa lugha ya pili au wazawa wa lugha hizo. Utafiti wa undani zaidi unaweza kufanyika katika tanzu hizo kuanzia historia mpaka matumizi mamboleo ya lugha hizo. Tangu zote kwa mfano vitendawili, ambazo hazijachunguzwa na kufafanuliwa zitiliwe maanani zaidi. Kwa

hivyo inapendekezwa kwamba yafaa wenyeji wafanye kazi ya utafiti katika fasihi simulizi zaidi hasa, katika lugha zao za Kiafrika. Pamoja na pendekezo hilo mtafiti ambaye ni mjuzi wa lugha zote mbili, yaani, Kiswahili na Kiganda, uchunguzi wake umeingilia na kufasili matumizi na maana ya sitiari katika methali za lugha hizo mbili.

Tafsiri za fasihi nyingine kutoka lugha nyingi zinaweza kutolewa ili kukuza fasihi ya Kiswahili. Syambo na Mazrui (1992) katika kitabu cha: Uchambuzi wa Fasihi (1992), walitoa dai lifuatalo: “Tukizingatia mambo haya basi hatuna budi kuichukulia Fasihi ya Kiswahili kuwa ni ile iliyoandikwa kwa Kiswahili tu, iwapo inazungumzia utamaduni wa Kiswahili au utamaduni mwingineo. Maadamu fasihi hiyo imetumia lugha ya Kiswahili na imefuata mbinu za ufasaha wa lugha hiyo, basi, kwa tafsiri yetu, ni Fasihi ya Kiswahili.”

Kwa mujibu wa dai hilo, tafsiri ya methali za Kiganda kwa inaweza kufanywa ili kupanua hazina ya methali za Kiswahili.. Kuna methali nyingi sana zinazopatikana katika lugha kadhaa za Kiafrika ambazo fasihi yake haijashughulikiwa na ambazo zingetafsiriwa ili kukuza fasihi ya Kiswahili. Kwa hivyo, basi, hiyo kazi inangojea watafiti wapya chipkizi.

Marejeo

- Achebe, C. (1960). No longer at ease. U.K, Heinemann International Literature and Textbooks.
- Arora, S. L. (1995). "The perception of proverbiality." De provebio: An Electronic Journal of International Proverb Studies **Vol.1**(No.1).
- Aswan B, K. N. A. M. (2006). Isimujamii kwa Wanafunzi wa Kiswahili, Nairobi. Jomo Kenyatta Foundation.
- Bascom, W. R. M., J.H (1998). Continuity and change in Africa cultures.
- Brooks, N. (1968). "Teaching culture in foreign language classroom." Foreign Language Annals(1986): 204-17.
- Bukenya, A., Nandwa, J. (1994). African oral literature for schools. Nairobi Longman Kenya Ltd.
- Bukenya, W., Kabira, Okoth (1994). Understanding oral literature. Nairobi: Kenya, Nairobi University Press.
- Chimera, R. (1998). Kiswahili; past, present and Future Horizons. Nairobi, Nairobi University Press.
- Daewall, S. L. (1985). Impartial reason. Ithaca, NY, Cornell University Press.
- Devyani, M. (2008). "Culture as a key element of human security." UNCRD(July 15 2008).
- Evans- Pritchard, E.E. (1964) Social anthropology and other essays. New York: Free Press.
- Fallers, L. A. (1964). The King's men. Leadership and status in Buganda on the Eve of independence. New York, Oxford university press.
- Farsi, S. S. (1975). Swahili sayings. Nairobi, East African Literature Bureau.
- Finnegan, R. (1990). Oral literature in Africa. Nairobi, Oxford University Press, East Africa.
- Goode, W. J. (1983). Methods in Social Research. Tokyo, Japan, Tosho Printing Co, Ltd.
- Harper, D. (2001). Online Etymology Dictionary.

- Kaggwa, S. A. (1910). Engero z' Abaganda ez'edda. . England, CMS Press.
- Katz, H. (2006). Global surveys or multiple surveys? On sampling for global surveys.
- Kingei K.G, N. A. (1990). Kamusi ya Semi za Kiswahili. Nairobi, Heinemann Kenya Ltd.
- Legere (1991). "The role of language in primary education in E.Africa with special reference to Kiswahili. Bonn. Germany." Deutsche Stiftung fuer Internationale Entwicklung/Zentralstelle fuer Erziehung, Wissenschaft und Dokumentation.
- Lugira, A. M. (1970). Ganda Art. Kampala, Uganda, OSASA Publications.
- Madumulla, S. (1995). Proverbs and sayings., Tuki: Institute of Kiswahili Research, University of Dar-es-Salaam.
- Mlacha, B. (1995). Lugha utamaduni na Fasihi simulizi ya Kiswahili. , Institute of Kiswahili Research, University of Dar-es-Salaam.
- Ndalu A, K. e., K.G. (1989). Kamusi ya semi za Kiswahili. Nairobi, Heinemann, Kenya Ltd.
- Nsimbi, T. M. B. (1958). Siwa muto lugero. Harlow, England, Longman Limited.
- Nzita R, M. N. (2004). Peoples and cultures of Uganda. Kampala, Fountain Publishers.
- Ojwang, H. J. (1994). Oral Narrative as Discourse." Understanding oral literature. Nairobi, Nairobi University Press.
- Okumba, M. (1994). Encounter with oral literature. Nairobi, E.African Education Publishers (Kenya).
- Omaggio, A. (1986). Teaching language in context. Boston, Massachusetts 02116 USA, Heinle Publishers.
- Richards, S. (1965). Semantics. New York, MacGraw Hill Book Company.
- Roberts, B. (1970). Semantics and Language Analysis. New York, Bobbs Merrill Company Library USA.
- Roscoe, R. J. (1991). The Baganda: An account of their native Customs and Beliefs. London, England, Macmillan and Co.
- Rossmann, C. (1994). Designing qualitative research. London, New Delhi, Sage Publications International Educational and Professional Publisher.

- Sarantakos, S. (1988). Social Research. Austria, Charles Sturt University.
- Shakespeare (1988). Mabepari wa Venisi. Nairobi Oxford University Press.
- Sherman, R. R. N., R.B. (1990). Qualitative research in education: Focus and methods. London, The Falmer Press.
- Ssekamwa, J. C. (1995). Ebisoko n'engeru ez'amakulu amakusike. Kampala, Uganda, Fountain Publishers Ltd.
- Ssekamwa, J. C. (1995). Enkuluze y'eddini y'abaganda eyennono. Kampala, Sseona Enterprise Nkurumah Street.
- Ssekamwa, J. C. (2001). Ebisoko n'engeru z'abaganda ez'edda. Kampala, Uganda, Fountain Publisher.
- Ssekamwa, J. C. (2005). Buganda N'obwakabaka. Kampala Mariamum press.
- Statpac (2009), Survey Design; Best practice. Retrieved 30/04/2011 from www.graduatecarriers.com.au/ucm/groups/content/.../gca/0011/68.pdf.
- Stevenson, C. L. (1946). Ethics and language. New Haven , Ct., Yale University Press.
- Syambo S, A. M. (1992). Uchambuzi wa Fasihi. Nairobi, East Africa Education Publishers.
- TUKI (1985). Fasihi simulizi ya Mtanzania, Methali. Institute of Kiswahili Research, University of Dar-es-Salaam.
- TUKI (1991). Kamusi ya Kiswahili sanifu. Dar-es-salaam, Oxford University Press.
- TUKI (1996). TUKI English – Kiswahili Dictionary, Institute of Kiswahili Research Dar-es-salaam University.
- UNESCO (2002). Universal declaration on cultural diversity., UNESCO Office Kampala Uganda.
- Walpole, R. H. (1991). Semantics: The nature of words and their meanings. New York, W.W. Norton and Company.
- Walser, F. (1984). Luganda Proverbs. Kampala, Uganda, Mill Hill Missionaries.
- Wamitilia, K. W. (2003). Kamusi ya methali. Nairobi, Longhorn Publishers (Kenya) Ltd.
- Wilson, P. M. (1970). Simplified Swahili. Nairobi, E.African Literature Bureau.

Zimbe, B. M. (1910). Ebyafayo eby'obwakabaka bwa Buganda, MUK main.

Kiambatisho I: Majina ya Waganda walioshiriki mahojiano

1. Gwalamubisi Kasozi	26. Jjuuko Budallah
2. Kyasanku Wilson	27. Kigozi Jethro
3. Kasekende Gidion	28. Makanaga Hussein
4. Namukasa Maria	29. Namale Pharidha
5. Zalwango Aida	30. Guweddeko Sarah
6. Ssekalaala Henry	31. Nabankema Sarah
7. Ssendegeya Kkonde	32. Mugalula Katula
8. Kanaabo Lusiya	33. Kabengano Lydia
9. Galiwango Lule	34. Bukirwa Reste
10. Kasaakwa Sendi	35. Kyagulanyi Santo
11. Kintu Sendi	36. Mbawadde Jeni
12. Bakkiddaawo H.	37. Nabukeera Nayiga
13. Ssendikaddiwa Noah	38. Nakalembe Sofia
14. Nabyonga Mariam	39. Kigongo Kawalya
15. Nagujja Prossie	40. Mbidde Kyekutuma F.
16. Kagugube Gonzaga	41. Muwanguzi Elias
17. Ssebambuulidde M.	42. Mugalula Mugabi
18. Gwokyaala Oliver	43. Masengere Kefa
19. Sseggirinya Nasser	44. Kasala Sembuzi
20. Mulindwa Nasser	45. Lukoba Sebyala
21. Kibinduula Ben	46. Musisi Ashraf
22. Mutagwanya Janat	47. Nabatanzi Veronika
23. Namugga janat	48. Mulindwa Evellin
24. Ssendikwanawa Patu	49. Ssenyondo Lukoda
25. Namatovu Zaituni	50. Batte Daudi

Wasemaji wa Kiganda

Kiambatisho II: Majina ya Waswahili walioshiriki mahojiano

1. Mwaura Stella	26. Wanjiru Caroline
2. Bunzali Musa	27. Mangeni Anne
3. Gambaniko Rose	28. Wanyonyi Moses
4. Ochieng Paul	29. Mujemura Jonas
5. Kipruto J.	30. Lugenge Jonas
6. Mbwana Moza	31. Njumba Marko
7. Ngosha Juma	32. Kasenene Ahmed
8. Awusi Stephen	33. Kulwa Zakaria
9. Kakiziba Rita	34. Kakembo Peter
10. Wanjau Peter	35. Kitunzi Musa
11. Karioki John	36. Nestory John
12. Mjumbo Ediga.	37. Porini Revocatus
13. Seif Hamizi	38. Katarahia Johaneni
14. Lwenzaura John	39. Gwape Laurent
15. Odhiambo Ken	40. Birikwija Edward
16. Mutua Charles	41. Kagimbo Amos
17. Magulu Chiku	42. Katamba Sikutona
18. Madili Barnabas	43. Katamba Moses
19. Kahatano Ellis	44. Jumame Sikujua
20. Joha John Bosco	45. Nakanga Ellias
21. Masanja Charles	46. Ndalilo Mohammed
22. Chausiku Fidelia	47. Onkango Barasa
23. Mjungu Joel	48. Were Francis
24. Wekesa Mary	49. Doto Martha
25. Kiphemoi Annet	50. Okapesi Delewa

Wasemaji wa Kiswahili

Kiambatisho III: Taratibu za mahojiano na washiriki katika utafiti

Utaratibu wa mahojiano ufuatao ulitumiwa kwa ajili ya methali za Kiswahili na Kiganda ingawa umetolewa hapa katika lugha moja ya Kiswahili. Hata hivyo utaratibu huu ni kuonyesha tu mwelekeo wa mahojiano ili msomaji aweze kupata fununu namna data ilivyofichuliwa kutoka kwa washiriki ingawa si wakati wote mahojiano yalifuatana hivi kwa kila mhojiwa. Maana mahojiano hayakuwa ya mjazo wa karatasi ila wa maongezi kimdomo.

1. Methali ni nini?
2. Kwa nini methali hutumiwa sana katika mazungumzo? Au, kitu gani kinachosababisha matumizi ya methali? Au, methali husaidia nini katika muzungumzo?
3. Lugha ya methali ni lugha ya aina gani?
4. Watunzi wa misemo ya methali walitumia majina ya aina gani?
5. Kuna methali zinazotumia majina ya vitu mbalimbali na nyingine zisizotumia majina? Mfano wa methali zinazotumia majina ni:

Haba na haba hujaza kibaba (Kiswahili)

Kamu kamu gwe muganda (Kiganda)

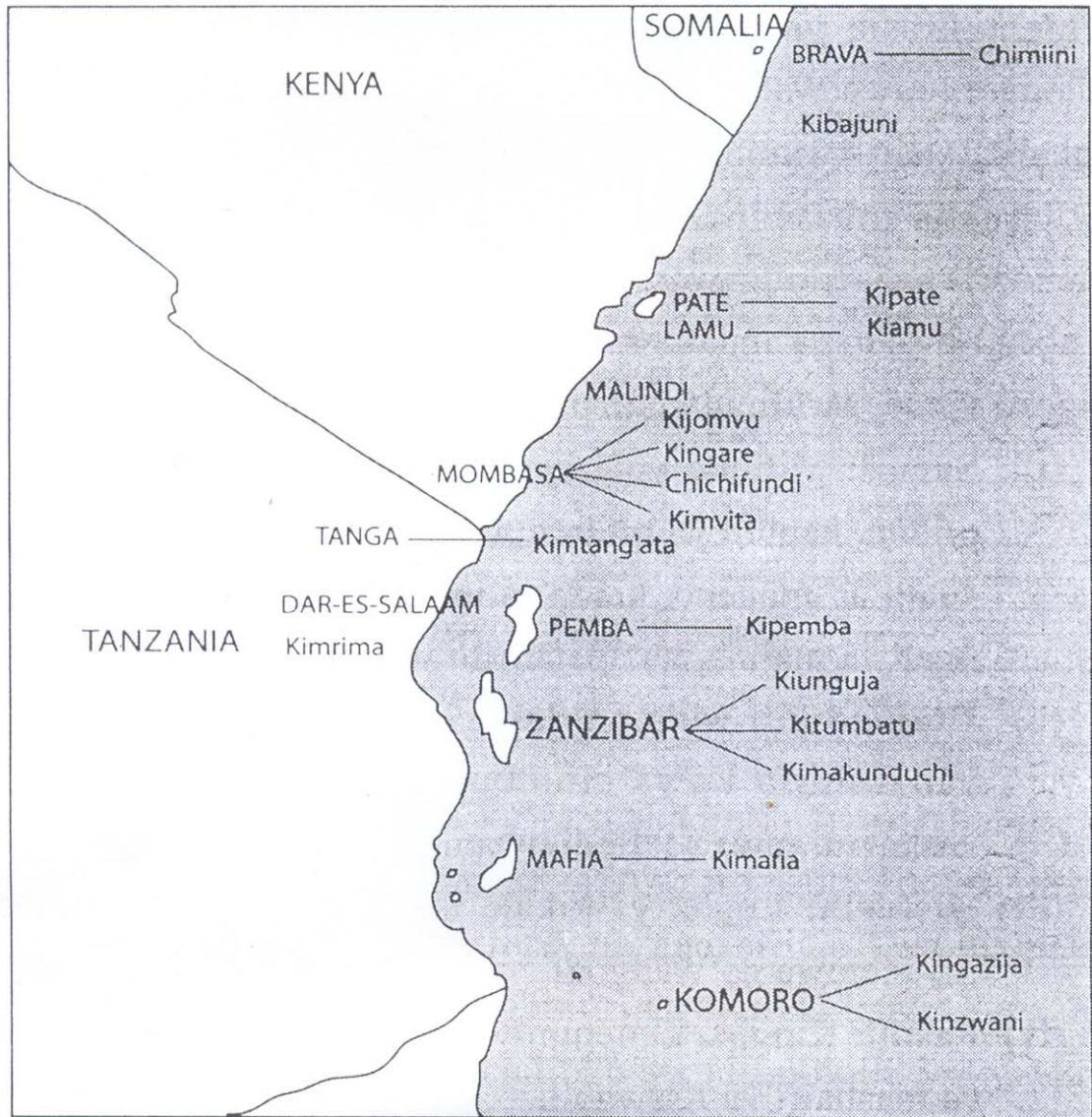
Majina hayo tunaweza kuyaita nini tukizingatia maana ya methali? (Ishara).

6. Kwa kuchungua methali zenye ishara, ni majina ya aina gani yanayotumiwa kama ishara?
7. Kuna methali zinazotumia ishara na nyingine zisizotumia ishara. Mfano: Dalili ya mvua ni mawingu (ishara)
Hapana siri ya watu wawili (Hakuna Ishara)
Methali zinazotumia ishara huwa na ishara ngapi?
8. Kwa nini kila methali inayotumia ishara huwa na ishara mbili?
9. Matumizi ya ishara yanasaidia namna gani mtowaji wa methali?
10. Matumizi ya ishara yanasaidia namna gani mpokeaji wa methali?

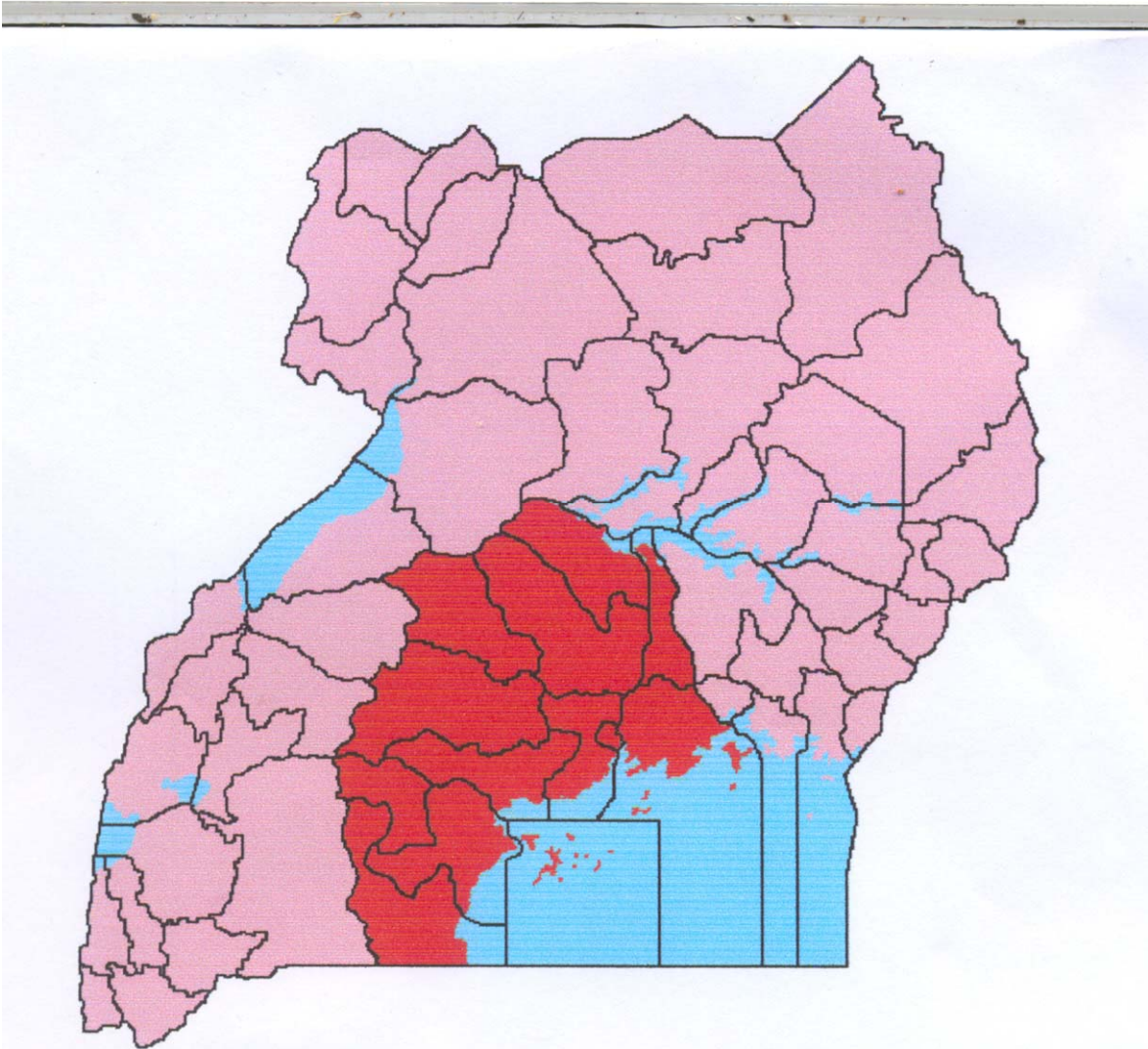
11. Kuna mlingano gani kati ya ishara zinazotumiwa katika methali?
12. Ishara hizi zinachaguliwa kufuatana na nini? Au
Matumizi ya methali huwa yanaambatana na nini? Au
Utamaduni unasaidia namna gani matumizi ya methali?
13. Hali gani inayoweza kusaidia lugha kukua? (Mazingira).
14. Lugha mbili au zaidi zinaweza kukulia mazingira sawa?
15. Hali ya mazingira sawa inawezaje kuathiri matumizi ya methali kuhusu:
 - Ishara katika methali?
 - Maana ya methali?
 - Mada zinazohusiana na kusababisha matumizi ya methali (Miktadha)

Kiambatisho IV: Ramani ya sehemu ya Afrika Mashariki

Eneo la Lahaja za Kiswahili

Kiambatisho V: Ramani ya Uganda inayoonyesha sehemu ya Buganda

Ramani ya eneo la Waganda nchini Uganda.

Kiambatisho VI: Executive summary

Sehemu hii imeambatanishwa hapa kwa sababu ya kutaka kuwafahamisha wataalamu wa Uganda / Makerere wengi ambao hawana uzoevu wa kutumia lugha ya Kiswahili ili waweze kufahamu ni mada gani iliyoshughulikiwa na utafiti huu

METAPHORICAL IMPLICATIONS OF KISWAHILI AND LUGANDA PROVERBS.

Background

Proverbs develop alongside language and the growth of language would normally imply the development of a proverbial statement. Types of proverbial statements are seen in different languages and the cause of various proverbial statements is actually the contention of this research. The researcher has chosen to look into the metaphorical implications in Kiswahili and Kiganda language. These two languages relatively share a similar environment in East Africa

It is difficult to see a proverb being born amidst continuous use of language. This is so because a proverb comes out of human experiences that exist for a long time culminating into a summary statement taken as a proverb. This means therefore that before someone gets experience of something a proverb also cannot come out based on it. For that matter it is clear that proverbs are formed for many reasons and in many ways. Some proverbs start as common ordinary statements and later they are qualified as proverbs. Others come out of comparing signs in a given situation while others are the result of telling a story for the

purpose of teaching a certain behaviour while others are the extension of the existing proverbs termed updating. For this reason it is challenging to deal with all types of proverbs; the real topic for research therefore is: metaphorical implications of selected Kiswahili and Luganda proverbs that compare symbols in a given situation. The researcher has therefore dealt with proverbs which portray or have metaphors that come out of use of symbols.

Conceptualization

(a) The concepts realized in this study come out of the interpretation of a symbol used in a metaphorical expression or a proverb. For example, in a proverb; “one by one makes a bundle” *one* and *a bundle* are the symbols. It begins as one stick and goes on gathering more ending in a bundle. It can be interpreted that a rich man usually earns his income from the smallest amount to end up a millionaire.

The proverb therefore has two playing fields. One is where the symbols play their part. This is termed, the proverbial universe of discourse. In this field the symbols only gather strength and use this field as a spring board to throw light or an implication in field two called: the human universe of discourse. In the above proverb therefore, *one* and *a bundle* are in the proverbial universe of discourse and *the rich man*, in the human universe of discourse. In this case therefore the two playing fields, the proverbial universe of discourse and the human universe of discourse, are the ones conceptualized by this study.

(b) Given that the two cultures, Kiswahili and Kiganda, thriving in a similar environment, the major ideas conveyed by the proverbs in the two languages are likely to be used from one culture to another ie from Kiswahili to Kiganda areas. The principle by which this is done is basically cultural such that if the major metaphor is; *The first judge is the evidence*, for both languages, then cultural relationship is realized. Therefore the concepts realized in this case are the related and unrelated major metaphors, and the realized cultural background.

Statement of the problem

Many writers have listed down big numbers of Kiswahili and Luganda proverbs. Walser (1982), Nsimbi (1958) and others have dealt with Luganda proverbs while King'ei (1989), Farsi (1975) Wamitila (2003) and others have done a lot for Kiswahili proverbs.

The problem lies in the work the above writers have done so far. Notwithstanding the fact that they have listed and explained the meaning of these proverbs, they have not analyzed the choice, work and character of the symbols used at the time of producing the proverbs. The choice of the symbols in the proverbial universe of discourse is the foundation of the metaphor and meaning in the human universe of discourse. Reasons for the choice of one symbol instead of another, and the implication in the human universe of discourse among the Bantu African languages, more especially for Kiswahili and Luganda, proverbs, needed more attention.

The meaning of one proverb can cross the boarder to be used in another culture or may not be used at all. The basis on which relationships and differences in meaning and use of these proverbs needs further attention.

Objectives of the Study

- (i) To examine the similarities and differences in the interpretation of the choice of symbols in the proverbial universe of discourse in Kiswahili and Kiganda proverbs.
- (ii) To develop typologies of related and different metaphorical implications of proverbs by using Kiswahili and Kiganda cultures.

Scope

The researcher examined selected Kiswahili and Kiganda proverbs that use symbols to develop metaphorical implications in the proverbial universe of discourse to deliver meaning to the human universe of discourse.

Significance

The study has built up records of study notes that will be used as foundation to start further research related to proverbs. Students from higher institutions of learning will use the knowledge from the research to enlarge their analysis regarding the meaning of proverbs.

Theoretical Framework

The environment is the mother of language. Therefore two languages which develop in a similar environment usually have a lot in common in terms of vocabulary used while translating business, economic activities, education, administration, customary occasions like marriage and others. Again within the language used there are proverbs, idioms, expressions and other language elements that may not be far different apart from those of another language. Kiswahili and Kiganda languages thrive in similar environments and the analysis of their proverbs regarding metaphorical implications shows a lot of similarity in the use of symbols.

This study is underpinned on two theories as hereby shown;

Theory I

The Social Structure Theory

It is believed that every social set up has small systems that compose the whole social structure. Out of these subsystems the eventual choice of symbols in the Kiswahili and Luganda proverbs occurs following a systematic grouping. According to Prichard (1964) the social activities within these systems or structures are organized around institutions such as marriage, the family, markets and so forth; and when we speak of the functions of these institutions, we mean the part they play in the maintenance of the structure.

Theory II

The Theory of Intercultural Translation

Translation is one of the ways that enable communication between cultures. Kiswahili and Kiganda have different cultures. The proverbs which are dealt with in this research relate to both cultures in the way they use the proverbial symbols and whose differences and similarities enabled the researcher to make thorough translations. It is therefore important that the researcher analyses these cultures for the sake of recognizing similarities and differences in them. The theory of intercultural translation states that translation between cultures occurs at the time when people from different cultures meet in conversations and discussion. The important thing in intercultural translation is the process of translation which is triggered by the participants recognizing each others faith, traditions and customs, and social structure. (Ommagio 1986).

Review of related literature

Kiswahili and Kiganda proverbs

Finnegan (1990) and Arora (1995) have both a lot about the use of proverbs in language. Finnegan looks at the African society and underscores the importance of proverbs in a context where the only way or where most of the time communication by word of mouth is paramount. She argues that language was used effectively as a preservation of most of the cultural aspects in a given society. For that matter language is used for all the philosophy, storage of culture, language growth and all that is needed for effective communication. Arora's comment on interpreting a proverb from a different culture is also logical. There is no culture without a language and every language moves towards a certain culture. The

researcher is therefore engaged in analyzing the similarities and differences of proverbs the given cultures.

Finnegan (1990) praises the use of proverbs in the African societies. She says that this is almost cultural in that during a conversation someone, especially an old person, uses a proverb once in a while. Finnegan further says that proverbs are recognized by the strength of the meaning regarding the subject matter in conversation. She adds that the hidden meaning which is communicated by word of mouth showed a good method in communication used in oral cultures.

Arora (1995) looks at a situation where the listener to a proverb is faced with the task of assimilating the meaning of the same proverb. He says that the listener has two tasks of interpreting a proverb. First, is to translate the metaphor which is used in the proverb as it is used culturally and thereafter suggest an example in the mother tongue.

From the historical perspective Okumba (1994) says that it was common for old people to use proverbs as they communicated with others. In fact if they used proverbs more often than others that was a lesson to the youth such that they should also move in life with a lot of interest in the way they communicate to others. Elderly people use a lot of philosophy which is symbolic in conversation and this is a result of long life experience which they always pass on to others. What society actually gets out of proverbs is the long life experience needed to push life forward.

Ssekamwa (1995), on the other hand, wants parents to pass knowledge to their young ones through stories, proverbs and idioms. He says that historically this had been done by our ancestors and knowledge had been delivered and effected very well.

The Meaning and Importance of Culture

A number of writers have defined culture in many ways but the difference they make is only in the use of different words. They state that culture is the collection of ideas and philosophy of a society, their customs, politics, economy and a lot other. Language is used to explain all that is found in a given culture. This is explained by Aswani B. (2006) when he says that: a child learns his culture and all that goes with it like customs, taboos, and other matters by interacting with other people and by using language while at home. He says that for this reason, it is difficult to separate language from culture. In this case therefore the language of Kiswahili is a culture and the language of Luganda is a culture too.

According to this explanation children inherit their cultures through language and at the end of the day a child starts to use forms of language like proverbs without putting a lot of effort to learn them. Cultural change is a result of several factors that may affect a given society, factors like politics, nearness to a strong culture, scientific invention and a lot other. Changes in culture are inevitable because since every thing in this world suffers change then culture can not remain the same. It is believed that language grows and undergoes change. Since language is inseparable from culture then language may not change alone but is bound to change with the culture.

Methodology

The researcher used qualitative research methods to analyze the metaphorical implications of Kiswahili and Luganda proverbs. According to Sarantakos S. (1988) this method deals with social interactions, employing methods of data collection and analysis that are non quantitative and aiming towards exploration of social relations, and describes reality as experienced by respondents. He says briefly that qualitative research is:

Discovery of relationships between variables, enabling, comparison and conclusions to be made about the significance of certain factors for the relationships.

Therefore following this methodology the researcher chose positivism as a research framework to carry out this study. The choice of this paradigm was made with regard to emphasis the study put on documentary analysis, isolation of metaphorical implications, analysis of symbols, formulation of typological analysis of proverbs of the two languages, and analysis of the cultural background of the languages. The following activities were carried out:

(i) Selection of participants and source of data

- Authors of Kiswahili and Luganda books of proverbs.
- Native speakers of Kiswahili and Luganda

(ii) Procedure

Decision on what should be first and what would come last

(iii) Sources of data

This is where the researcher would get data from. In this case some of his sources of data were the Kiswahili and Luganda native speakers.

(iv) Data analysis

Data Presentation

The proverbs which were analyzed in both languages are those that use symbols to develop a metaphorical implication. The effect generated by the use of a symbol in a proverb creates two words. One is the proverbial universal of discourse and the other is the human universe of discourse. The proverbial universe of discourse uses two symbols (symbols in the proverbial universe of discourse) and these symbols also suggest two results (meaning in the proverbial universe of discourse) at the human side of discourse. A few proverbs from Kiswahili and Luganda have been selected and translated for the purpose of demonstrating data presentation. Thus the following layout has been maintained in the data presentation of Kiswahili and Luganda proverbs.

Proverbs	Proverbial universe of Discourse		Human Universe of Discourse	
A flag follows the wind	flag	wind	need	help
Who gives work agrees on pay	work	pay	working	salary
Follow bees and eat honey	bees	honey	follow path	get what you want
A good finger wears the ring	finger	ring	good person	gets best

The cultures of the Swahili and the Ganda

Data on the two cultures of the Swahili and the Ganda was presented. Major components of the two cultures namely; marriage, religion, food, economy, social life, politics and

education were researched and explained in relation to the selected proverbs. The data put the two cultures on the spectrum for further analysis.

Data Analysis

Related Symbols

It was established from presentation of data that every proverb that uses symbols for the purpose of metaphor, always contains two symbols in it. This applies to both Kiswahili and Luganda proverbs. Again for every proverb, the first symbol has a very strong relationship with the second. This is shown by the following examples:

Dalili ya mvua ni mawingu

Paka akiondoka panya hutawala

Mfuata nyuki hakosi asali.

Translation

The signs of rain are the clouds.

When the cat is away, the mice take command

One who follows the bees eats honey.

In the first proverb rain is related to clouds; in the second, the cat is related to mice for the basic food for cats are the mice, and in the third bees are related to honey for the bees produce honey.

Unrelated symbols

Some proverbs have symbols whose relationship is not close. These proverbs require the listener to pay more attention to the conversation in order to unravel the meaning of the metaphor. In this case therefore the listener needs more time than he needs for the related symbols. The following translated proverbs are an example.

(i) Atakaye kufuga *ng'ombe* aanze na *kuku*

Let one keep hens before keeping cows

(ii) Heri kujikwaa *kidole* kuliko kujikwaa *ulimi*

Better stumble on the finger than stumble on the tongue.

In the first proverb the cow is an animal and a hen is a bird. There is very little relationship in terms of their body forms and services to man. But one considers that both are domesticated animals. Further, one thinks of how easy it may be for someone to own a hen as compared to a cow. The process of interpreting the metaphorical implication goes on until one reaches the conclusion that there must always be a starting point in whatever we do. That if the farmers objective is to get rich, Rome was not built in a day.

The second proverb also has to undergo the same testing because the finger is different from the tongue. But then we know what these things are; they are part of the human body of man. When we have to take into account the functions of both parts on the human body, the analysis will show that the tongue is a language instrument and if it is misused it can bring a problem and cause a lot of misunderstanding which can last for a long time.

Grouping of the Symbols in Kiswahili and Luganda Proverbs.

Two tables were drawn showing twenty columns whose descriptions e.g. trees derived from classifying the symbols from both the Kiswahili proverbs and Luganda proverbs. The researcher first dealt with the Kiswahili proverbs, then he used the same classification for the Luganda proverbs. It was interesting to note that most of the symbols could fit in the given classification, except a few for each language where it was found that there were some which could fit in one language but were missing in another.

The answer for this phenomenon is in the social structure theory, where it is stated that if two languages share an environment, there is a lot they contribute to each other anthropologically. The way Kiswahili and Luganda proverbs use their symbols in metaphorical implications shows the closeness of language found in the same environment.

Comparison and Contrast in Kiswahili and Luganda Cultures

The purpose of comparing the two cultures, that is Kiswahili and Kiganda cultures, is to see whether major themes from Kiswahili and Kiganda proverbs attract proverbs to fall under them thus suggesting similarity in cultural values.

Following the theory of intercultural translation, the researcher had to take in account the cultural components of both languages so that he aimed at a strong and relevant translation. The major cultural components that were dealt with were namely: marriage, religion food, economy, social life, administration and education. After thorough comparison and discussion regarding this comparison, it was found that the two cultures have a great

relationship. Any piece of work done, on any component of culture for example language, for purposes of comparison, would come out with reliable results.

Groups of Major Themes from Kiswahili and Luganda Proverbs

By dealing with each proverb in Kiswahili and Luganda, major themes were grouped. Each subsequent proverb from any of the language either joined one of these themes or made a separate theme. In the end it was found that many proverbs fell under a certain theme and yet some proverbs from say Kiswahili made a separate theme which could not be seen in the other language. The same thing happened to the other language and themes that stood alone and could not share proverbs from both languages.

The fact that two cultures cannot be exactly the same is demonstrated by the themes that stood out unrelated. Those themes that shared proverbs therefore showed great relationship. The number of proverbs shared does not show greatness of theme but simply means that the theme is more regularly used than the others which have few proverbs.

Conclusion

Following the first hypothesis that is: examine the similarities and differences in the interpretation of choice of symbols in the proverbial universe of discourse in Kiswahili and Luganda proverbs, the researcher can strongly say that:

Proverbs that use two symbols play in two different fields namely the proverbial universe of discourse and the human universe of discourse.

The symbols used in every proverb are utilized on the basis of strong relationship, for example arm and finger, or ear and head.

The signs of the proverbs which use symbols in languages that share an environment fall in the same context. The choice of these symbols are related to the social cultural background.

For the second hypothesis that i: develop typologies of related and different metaphorical implications of proverbs by using Kiswahili and Luganda cultures, the researcher can state that: typologies of major themes from proverbs of both languages attract numbers of proverbs that contributed the same ideas to the theme in regard to Kiswahili and Kiganda. For a long time the meaning of many proverbs in Kiswahili and Kiganda areas has been used, though by communicating in different languages.

If two languages share the same neighborhood the use of same philosophy comes out in one way or another. It is common for proverbs to cross borders where the two languages share an environment.

Kiambatisho VII: Data ya Methali za Kiswahili

	Methali	Ishara upande wa maongezi		Maana upande wa mlimuwengu	
1.	Adhihakie kovu hajaona jeraha.	kovu	jeraha	matokeo	chanzo
2.	Ahadi ni deni.	ahadi	deni	matumaini	husumbua
3.	Aibu ya maiti aijuaye mwosha	maiti	mwosha	siri huudhi	mshiriki
4.	Akutanguliaye chanoni hukuzidi tonge	chano	tonge	dunia	maarifa
5.	Aliyekupa wewe kiti ndiye aliyenipa kumbi	kiti	kumbi	majaliwa	mateso
6.	Aliyechomwa na mwiba huthamini kiatu	mwiba	kiatu	hatari yafaa	ulinzi
7.	Ampaye mtu kazi wapatane ujira	kazi	ujira	shughuli	malipo
8.	Anayeonja asali huchonga mzinga	asali	mzinga	mlo	jasho
9.	Anayeshitakia mungu kawesha hakimu	Mungu	hakimu	Mola	uanzi mwisho
10.	Atakaye kufuga ng'ombe aanze na kuku	ngombe	kuku	kikubwa	kidogo kwanza
11.	Banda likikushinda jenga kibanda	banda	kibanda	kikubwa	kidogo kwanza
12.	Bao nene si chuma chembamba	bao	chuma	unene	si nguvu
13.	Bendera hufuata upepo	bendera	upepo	mahitaji	usaidizi
14.	Bila silaha usiingie vitani	silaha	vita	kifaa	kazi
15.	Cha kichwa kitamu na cha mkia kitamu	kichwa	mukia	uzuri	aina moja

16.	Cha mlevi huliwa na mgema	mlevi	mgema	mawindo	mtego
17.	Daima badi, kamba hukata jiwe	kamba	jiwe	uvumilivu	ushindi
18.	Dalili ya mvua ni mawingu	mvua	mawingu	matokeo	chanzo
19.	Damu nzito kuliko maji	damu	maji	ndugu	rafiki
20.	Dimbwi la maji ulijaribu kijiti	dimbwi	kijiti	usichokijua	ulizia
21.	Dua la kuku halimpati mwewe	kuku	mwewe	cheo cha chini	si cheo cha juu
22.	Fahali wawili hawakai zizi moja	fahali	zizi	mtawala mmoja	nchi moja
23.	Farasi hamuwawezi ndovu mtawalishani	farasi	ndovu	kulemewa kidogo	kikubwa je?
24.	Fimbo ya mbali haiuwi nyoka	fimbo	nyoka	tayarisha silaha	pambana na dui
25.	Fuata nyuki ule asali	nyuki	asali	fuata njia	timiza lengo
26.	Gogo la mbuyu si la mvule	mbuyu	mvule	mjinga si kama	mwerevu
27.	Gonga gogo usikie mlio wake	gogo	mlio	chunguza jambo	jua mambo
28.	Haba na haba hujaza kibaba	haba	kibaba	kidogo	chazalisha kingi
29.	Hakuna marefu yasiyo na ncha	marefu	ncha	mwanzo	mwisho
30.	Hakuna masika yasiyokuwa na mbu	masika	mbu	manufaa	ngojea shida
31.	Heri kujikwaa kidole kuliko kujikwaa ulimi	kidole	ulimi	hasara ndogo	kuliko hasara kubwa
32.	Heri kufa macho kuliko kufa moyo	macho	moyo	hasara ndogo	kuliko hasara kubwa

33.	Imara ya jembe kaingoje shamba	jembe	shamba	kuonyesha uwezo	fanya kitendo
34.	Imara ya chombo ni nanga	chombo	nanga	fanya jambo	uonyeshe uwezo
35.	Ivute ngozi ingali mbichi	ngozi	mbichi	fanya jambo	bila kuchelewa
36.	Jino la pembe si dawa ya pengo	pembe	pengo	kibadala	siyo halisi
37.	Jivu usilolilalia usilipigie jibwa	jivu	jibwa	usichotumia	waachie wengine
38.	Jogoo wa shamba hawiki mjini	shamba	mjini	mgeni	jihadhari
39.	Kamba ya mbali haifungi kuni	kamba	kuni	kikufaacho	kuwa nacho
40.	Kata pua uunge wajihi	pua	wajihi	fanya haki	epuka uwongo
41.	Kidole kimoja hakivunji chawa	kidole kimoja	chawa	umoja	nguvu
42.	Kidole chema huvishwa pete	kidole	pete	mwema	hupata kizuri
43.	Kila mchukuzi husifu mzigowe	mchukuzi	mzigo	mwenye shida	ndiye aliaye
44.	Kitanda usichokilalia huwajui kunguni wake	kitanda	kunguni	mzigo usiobeba	hujui uzito wake
45.	Kuku mgeni hakosi kamba mguumi	mgeni	kamba	mgeni	huutambulikana
46.	Kuku akiacha wama ana mayai tumboni	wana	manyai	kosa kimoja	pata kingine
47.	Kumwashia taa kipofu ni kuharibu mafuta	taa	mafuta	kazi mbaya	huleta hasara
48.	Kuni ya juu uchaga hucheka iliyo motoni	uchaga	moto	usalama	ngojea shida
49.	Kwenye miti hakuna wajenzi	miti	wajenzi	cha faida	hakitambuliki

50.	Maji hutelemkia bondeni	maji	bonde	masikini	matatizo
51.	Maji ya moto hayachomi nyumba	maji moto	nyumba	kila kitu	kina uwezo wake
52.	Maneno makali hayavunji mfupa	maneno makali	mfupa	kila kitu	kina wezo wake
53.	Mapaka wengi hayagwii panya	mapaka	panya	wingi wa watu	siyo kufanyika kazi
54.	Masikio hayapiti kichwa	masikio	kichwa	mwana	hapiti mzazi
55.	Mbio za sakafuni huishia ukingoni	sakafu	ukingo	mpango mdogo	faida finyu
56.	Mchagua jembe si mkulima	jembe	mkulima	tumia maarifa	kwa kazi anuwai
57.	Mchakacho ujao haulengwi jiwe	mchakacho	jiwe	kwa dalili ndogo	usitoe uamuzi
58.	Mchimba kisima hakatazwi maji	kisima	maji	mfanya mema	hupata mema
59.	Mchuma juani hulua uvulini	jua	kivuli	dhiki	faraja
60.	Mfuata nyuki hakosi asali	nyuki	asali	igiza wema	pata wema
61.	Mkamatwa na ngozi ndiye mwizi	ngozi	mwizi	ushahidi	huzaa lawama
62.	Mkulima ni mmoja waalaji ni wengi	mkulima	walaji	wazo zuri	hufaa wengi
63.	Mla cha uchungu na tamu hakosi	uchungu	tamu	dhiki	faraja
64.	Mla mbuzi hulipa ng'ombe	mbuzi	ng'ombe	kidogo	huzaa kikubwa
65.	Moja ya mkono yashinda mia ya mbali	moja	mia	tunza chako kidogo	cha mbali si chako
66.	Mpanda farasi wawili hupasuka msamba	farasi	msamba	amua kwa dhati	epuka hatari

67.	Msasi haogopi miiba	msasi	miiba	mfanyakazi	mvumilivu
68.	Mtafunwa na nyoka akiona unyasi hushituka	nyoka	unyasi	baada ya hatari	kujihadhari
69.	Mtambua ndwele ndiye mganga	ndwele	mganga	atambuaye kosa	hurekebisha
70.	Mtego bila chambo haunasi	mtego	chambo	mfanyakazi	hakosi kifaa
71.	Mtoto akibebwa hutazama kisogo cha mamaye	mtoto	kisogo	fuata	kiongozi
72.	Mvumbika mbichi hula mbivu	mbichi	mbivu	ashughulikaye	hupata faida
73.	Mwenye dada hakosi shemeji	dada	shemeji	mwalimu	mwanafunzi
74.	Mwenye kisu kikali ndiye alaye nyama	kisu	nyama	kuwa na pesa	uwe na mali
75.	Mwenye shibe hamjui mwenye njaa	shibe	njaa	starehe	haijui shida
76.	Mzigo wa mwenzi ni kanda la sufi	mzigo	kanda la sufi	shida ya fulani	furaha kwako
77.	Nahodha mtaka chombo si mjinga wa safari	nahodha	safari	mtaalamu	hustahili kazi
78.	Nazi haishindani na jiwe	nazi	jiwe	kufanana	siyo undugu
79.	Ng'ombe halemewi na nunduye	ng'ombe	nundu	mzazi hachoki	na mwanawe
80.	Nguo ya kuazima haisitiri matak	nguo	matak	fanya kitendo	kinachokufaa
81.	Nifae juani nikufae mvuwani	jua	mvua	leo wewe	kesho mimi
82.	Nimekupaka wanja wewe wanipaka pilipili?	wanja	pilipili	nakufanyia mema	wanifanyia mabaya?
83.	Njaa ya leo ni shibe ya kesho	njaa	shibe	baada ya dhiki	faraja

84.	Paka akiondoka panya hutawala	paka	panya	maadui wawili	hawakai pamoja
85.	Pa shoka hapaingii kisu	shoka	kisu	kazi ya mkubwa	mdogo haiwezi
86.	Penye kuku wengi usimwage mtama	kuku	mtama	palipo wengi	usitaje siri
87.	Pofu hasahau gongole	pofu	gongo	tutunze	desturi zetu
88.	Sanda ya mbali haiziki maiti	sanda	maiti	faida ya mbali	haitoshelezi haja
89.	Shibe ya mtu hainilazi na njaa	shibe	njaa	usitegemee	mafanikio ya wengine
90.	Shoka lisilo mpini halichanji kumi	shoka	kumi	kutimiza jambo	mbinu huhitajika
91.	Si haramu nzi kufa juu ya kidonda	nzi	kidonda	ni heshima	kufia haki
92.	Sisimizi hawi ng'ombe	sisimizi	ng'ombe	landikwalo	ndilo liwalo
93.	Tajiri na maliye masikini na mwanawe	mali	mwana	manufaa tofauti	kwa kila mtu
94.	Tunda jema halikawii mtini	tunda	mti	kinachopendeza	huchukuliwa
95.	Ukistaajabu ya Musa utaona ya Firauni	Musa	Filauni	watu	hushindana vyeo
96.	Ukuni mmoja hauwaki mekoni	ukuni	meko	umoja	nguvu
97.	Umeacha mavi washika mikojo?	mavi	mikojo	usitoke matatizo	kuingia taabu
98.	Ungenda juu kipungu hufikii mbinguni	kipungu	mbinguni	huwezi kuzidi	jambo liwezekanalo
99.	Usipoziba ufa utajenga ukuta	ufa	ukuta	rekebisha kosa dogo	usipate hasara kubwa
100.	Zana za vita ni silaha	vita	silaha	tumia vifaa	wakati vinapofaa

Kiambatisho VIII: Data ya Methali za Kiganda

Methali	Ishara upande wa maongezi	Maana upande wa mlimwengu			
1. Afuuye eng'ombe nga talagaanye na bayizzi.	ng'ombe	bayizzi	weetegeke	nga tonnakola	
2. Agobedde munya mu ssubi.	munya	ssubi	oyambye	omunaku	
3. Akabwa ke weeyolera kekakuluma enteega.	kabwa	enteega	abantu bo	bakwecusiza	
4. Awagenda ekkovu n'essonko.	ekkovu	essonko	abaagalana	tebateng'ana	
5. Azaala ow'obuwala azaala n'ow'obulenzi	ow'obuwala	ow'obulenzi	ekikolwa ekimu	kizaala ekirala	
6. Akagumba k'emmale tekanyigirwa mu tooke	akagumba	tooke	ebintu ebimu	tebigattibwa	
7. Akasibe akabi kekaleeta ettambiro okumpi	akasibe	ettambiro	okweyisa obubi	kuleeta akabi	
8. Akaneene bwe kaluma omuya nga tekalumye ngalo	omuya	ngalo	kitatta muyima	tekimulalako nte	
9. Amazina g'ekirevu gajjira ku mmere	kirevu	mmere	omuntu akola	lwa nsonga	
10. Awali ensogasoga tewabula jjiba	nsogasoga	jjiba	awali ekirungi	wettanirwa	
11. Bagoba bikere ng'eminya gijja	bikere	minya	bagoba bakungu	omukopi osembera	
12. Bakuseerera mu katale eyombesa kkubo?	katale	kkubo	oleka bekikwatako	n'olumba abalala	
13. Basammula ekkere balinywera mu mazzi	ekkere	mazzi	abantubalamu	beerabira mangu	
14. Bubulwa mbwa amagunju gayinayina	mbwa	magunju	omwavu	amuyisaako ebigulwa	
15. Balubuuliza mbazzi nga luli ku muddo lulya	olute	muddo	abakuwalana	beetegeka tomanyi	
16. Basindise enkima mu kibira	enkima	kibira	awaka wasinga	awalala wonna	
17. Bazaala mubiri tebazaala mwoyo	mubiri	mwoyo	omuntu takola	buli kimu	
18. Batuusa ebugga beerabira embooge	ebugga	embooge	bwetuva mu buzibu	nga tulatta	
19. Bw'olaba embwa ezannyikiriza ekiriba ng'enekirya	mbwa	eddiba	omuntu ky'akola	kiba n'ensonga	

20.	Eddagala ekka lye lituuka ku bulwadde	eddagala	bulwadde	ekikolwa ekirungi	kivaamu omugaso
21.	Ekibandula enzige guba musana	nzige	musana	buli kintu	waliwo ekikisobola
22.	Ekibojjera ku lwazi kyesiga mumwa bugumu	lwazi	mumwa	kyokola	kiva ku busobozi
23.	Ekifa mu nyanja kibuzibwa muvubi	nyanja	muvubi	buli kintu	kilina akisobola
24.	Ekikuwa obulema kye kikuwa amagezi	bulema	magezi	embeera	eyigiriza
25.	Embwa bw'olaba egoba ow'ekiwempe ng'oweddiba tooyite	kiwempe	ddiba	anyiiga mu kitono	asukka mu kinene
26.	Ebigambo bikira eng'oma okulawa	bigambo	eng'oma	ebimu bye tunyooma	bisinga omugaso
27.	Ezinaabala teziranda ggobe	empindi	eggobe	ky'onakola	teweerwisa
28.	Gamyuka omutezi gegamyuka n'akasolo	mutezi	kasolo	okufuna	osooka kutegana
29.	Geerwanyalwanya gaagala nnyini nnyama	agabwa	nyama	abantu	tebalaga kye baagala
30.	Guweddeko entontogolo ennyonyi ziyita ttale.	omuti	ennyonyi	bw'oyavuwala	bakudduka
31.	Gwala mubisi tegwala mwenge	mubisi	mwenge	ekyagalwa	tekiyala
32.	Gayita ku kibi ne gasekera ekirungi	kibi	kirungi	omuntu asanyukira	kirungi
33.	Gy'oyazika embazzi tossaayo matu	mbazzi	matu	gweweeseze	tomulingiriza
34.	Gwosenvuza mu buto akusenvuza mu bukadde	buto	bukadde	amagoba	gajja luvanyuma
35.	Kapa wetali emmese yeekola ekigenyi	kapa	mmese	obutabeerawo	buleeta bingi
36.	Kasiru y'asooka kagezi ajja luvanyuma	kasiru	kagezi	amagezi gasalwa	luvanyuma
37.	Kaswa akampi bwe buzannyiro bw'endiga	kaswa	ndiga	omuntu	akola ky'asobola
38.	Kayaayu olukaatula erinnya keekuba nsiko	kayaayu	nsiko	ow'empisa embi	abeera mutiitiizi
39.	Kisigula ennyana kiva mu kibeere	nnyana	kibeere	omuyizi	okoppa musomesa
40.	Kamwenyumwenyu embwa k'eseka mu lumbe lw'ente	embwa	ente	essanyu ly'abamu	y'ennaku y'abalala
41.	Kimira mwoyo ng'enkoko emira ensanafu	enkoko	ensanafu	eky'akabi	okikoza buvumu
42.	Kiwaluko tekinyaga byenda	kiwaluko	byenda	ekikolwa ekimu	tekikosa bonna

43.	Lubuto kyoto alusennyera enku y'akoowa	Kyoto	enku	omulamu	takoowa kukola
44.	Lukka ennyanja teruleka nkanga	ennyanja	enkanga	omukozi	yetegetera omulimu
45.	Luyitaayita lukira oluliira ku nkoligo	olubwa	enkoligo	eddembe	likira obuddu
46.	Linda kiggweeyo afumita mukira	ekisolo	mukira	ennindiza	emasuza omutego
47.	Lusala ekyayi lulekera munyera okusaasaana	ekyayi	munyera	akuyamba bw'avawo	obonaabona
48.	Lukuba empanga lulekera ensenyi okutaataagana	empanga	ensenyi	amaka gabaawo lwa	kuyambagana
49.	Madongo asanyuse nga ku musu kw'alaba	embwa	omusu	omuntu asanyuka	alina ky'alabyeko
50.	Masiga ga mmese gajja na kamasu	maziga	kamasu	okwejjusa	okulaba bakukutte
51.	Mazzi masabe tegamala nnyota	mazzi	nnyonta	ekitali kikyo	tekikumatiza
52.	Mpulukutu za musota ziwulira na muggo.	musota	muggo	atawulira	afuna ebizibu
53.	Mugezi awubwa amatu tegawulira vvumbe	matu	vvumbe	buli muntu	abaako ky'asobola
54.	Matu ga mubaazi gawulira kya mbwa etwala ennyama	mubaazi	mbwa	twemalira kubyaffe	tetufa ku bya balala
55.	Mbiro ntono zikira okwekweka	mbiro	kwekweka	agezaako	akira aleseeyo
56.	Mutabaazi gw'amanyi gw'akuba engabo	mutabaazi	ngabo	tosaagira ku	muntu gw'otomanyi
57.	Ngabi eyeewala y'ekaluba ennyama	ngabi	nnyama	omwegendereza	tafuna bizibu
58.	N'ezikookolima gaali magi	(seggwanga)	magi	ebintu	bitandika mpola
59.	Ngabo nzira ogirabira ku biwundu	ngabo	biwundu	siryu	ayolesa mubiri
60.	Ngalo njereere ziwoomera nyinizo	ngalo	nnyinizo	obutagaba	bubi
61.	Namung'ona ebbala erimu terimubuusa na nnyange	namung'ona	nnyange	akajja obunaku	keemanya
62.	Namunswa alya ku nswaze	namunswa	nswa	kyolina	kyekikuyamba
63.	Ntambaazi ya kinyomo erinnya omuti nga yeetisse	kinyomo	omuti	okukola ebimu	twetaaga buvumu
64.	Nswaswa eteeyanula y'ereega engalabi	nswaswa	ngalabi	ateefaako	y'afa obwavu
65.	Nkoba za mbogo zeggya zokka mu bunnya	mbogo	bunnya	omuntu osooka	kweyamba wekka

66.	Obukulu ndege tezivugira mu mazzi	ndege	mazzi	omuntu toba muzira	buli wantu
67.	Obulonda mpeke tebugaana njala kugwa	mpeke	njala	kyazze	tekizzikayo
68.	Obumpi bw'ensuwa bugiyisa nsumbi	nsuwa	nsumbi	embeera embi	ekuyisa kyotali
69.	Obusenze bwe bubula enswa entunda ezimba ku mpawu	ntunda	mpawu	ekizibu	kikkoza ky'otayagala
70.	Ogobedde munya mu ssubi	munya	ssubi	bamuwadde	ky'ayagala
71.	Saagula mulalu nga ssirina jjinja	mulalu	jjinja	tolamuza	bwoba toogule
72.	Sirina gawemukira Bunyoro ng'atalidda Buganda	Bunyoro	Buganda	buli ky'okola	lowooza mu maaso
73.	Sirya nvubu ng'ennyanja agiri wala	nvubu	nnyanja	atannasesema	yetenda kugonza
74.	Sitta nkya ne nninza ggulo	nkya	ggulo	ekintu kikolebwa	mu budde bwakyo
75.	Siyimbe mwana na ttooke nga gy'ava akkuta	ttooke	mukkuto	ekisigula ennyama	kiva mu kibeere
76.	Sebagemu kuzaala beerabira obukadde	kuzaala	bukadde	buli kimu	kirina ekiseera
77.	Ssebagala miryango beerabira emyagaanya	miryango	myagaanya	kola	na bwegendereza
78.	Siringi ky'eremwa ow'enkata tazinga	siringi	nkata	ebintu	tebyenkana
79.	Sebugulu bwa nnyomo bukaliriza omuwanda	nnyomo	muwanda	bwe weefubirira	oganyulwa
80.	Sigaba bikunta nga sinajjamu kya kwebikka	kikunta	kwebika	abantu basooka	kwefaako
81.	Sekabwa ke weeyolera ke kakuluma entumbwe	embwa	entumbwe	ekikyo	kye kikutta
82.	Tewali ayagala ya munne kuzaala nduusi	ente	enduusi	tebaagaliza balala	kufuna
83.	Tewetenda bulima ng'ensambu kwe tulaba	bulima	nsambu	omuntu tasaana	kulimba
84.	Tobukuta kibe nga tekinnakenena ndusu	kibe	ndusu	omuntu asana	kugumiikiriza
85.	Togayirira bitono enkukunyi emegga embwa	enkukunyi	embwa	buli kimu	kiba n'obusobozi
86.	Tolumba mulalu nga tolina jjinja	mulalu	jjinja	okwelinda	si buti
87.	Totta nkya n'olinza ggulo	nkya	ggulo	kola ebintu	mu budde
88.	Va ku ngabi tosimira mbwa lumonde	ngabi	mbwa	okufuna	olina kukola

89.	Wabisegguusi mwana ne waluggi mwana	Wabisegguusi	Waluggi	tososola	baluganda
90.	Wagenda ekkovu n'esonko	ekkovu	ssonko	ebikolagana	biba byonna
91.	Wagumba ennume n'enduusi	ennume	enduusi	ebikolagana	biba byonna
92.	Wagwa ekku tewabula bulondererwa	ekku	bulondererwa	ekinene	kifunikako
93.	Wa kanyumiza tewaala nkoko waala mayiba	nkoko	mayiba	ow'ekimyumu	kimwavuwaza
94.	Wali akaloka embizzi wezza omumwa	akaloka	embizzi	abantu baagala	webafunira
95.	Wa mbuzi akunga wa maliga	mbuzi	maliga	abantu	tebeeyogerako
96.	Wawooma enkolo tewasigala kitooke	nkolo	kitooke	ekiwooma	kiggwaawo mangu
97.	W'erumidde ow'ekiwempe ng'ow'eddiba onoyita	kiwempe	ddiba	okulemwa ekitono	tosobola kinene
98.	W'osanga enkofu tosangawo jjinja	nkofu	jjinja	wewandifunidde	tofunya ayamba
99.	Yakusinze ensekere ekwetissa omugina	ensekere	omugina	okusinga	akkubya gw'okutte
100.	Zenkanankana n'ekisiki tezaaka	enku	ekisiki	omukulembeze taba	nga mutwalibwa

Kiambatisho IX: Tafsiri ya Data ya Methali za Kiganda

	Methali	Ishara upande wa maongezi		Maana upande wa mlimwengu.	
1.	Amepuliza baragumu kabla ya mpango na wawindaji	baragumu	wawindaji	jitayarishe	kabla ya kufanya
2.	Amefukuzia mjusi kwenye paa la majani makavu	mjusi	majani	amesaidia	masikini
3.	Mbwa uliyemkuza kakuuma mguu	mbwa	mguu	unayemsaidi	hukutendea maafa
4.	Paendapo konokono na kombe	konokono	kombe	wapendanao	hawatengani
5.	Mzaa msichana ni mzaa mvulana	msichana	mvulana	kitendo kimoja	huvuta kingine
6.	Mfupa wa mkunga haufinyangwi na tonge la ndizi	mfupa	ndizi	vitu vingine	haviunganishwi
7.	Mfungwa mbaya husababisha mauaji kuwa karibu	mfungwa	mauaji	tabia mbaya	huzidisha matatizo
8.	Samaki kutafuna mtego si sawa na kutafuna vidole	mtego	vidole	chanzo chya mambo	ni muhimu zaidi
9.	Mchezo wa ndevu wasababishwa chakula	ndevu	chakula	mahitaji	hayamjui mkuu
10.	Palipo mtama hapakosi njiwa	mtama	njiwa	polipo wema	huvutia
11.	Kama chura wafukuzwa mijusi je?	chura	mijusi	wa jamii moja	desturi huwasawa
12.	Washindwa bei sokoni wagombana na barabara	soko	barabara	mambo yafanyike	panapofaa
13.	Wafukuzao chura humnywelea majini	chura	maji	kila mtu	ana bahati yake
14.	Ukosefu wa mbwa ngawa huwa huru	mbwa	ngawa	kulegeza ulinzi	maadui hutawala
15.	Wakati wa kunoa mashoka ng'ombe bado anakula majani	ngombe	majani	kila wakati	tuwe waangalifu
16.	Wamemtuma kima msituni	kima	msitu	masikani	ni bora
17.	Wanazaa mwili siyo moyo	mwili	moyo	mambo mengine	hatuyawezi
18.	Wavunapo sukuma wiki husahau mboga za mchicha	sukumawiki	mboga mchicha	tajiri husahau	maisha ya masikini
19.	Mbwa akichezeachezea ngozi huila	mbwa	ngozi	kila kitendo	huwa na sababu

20.	Dawa kali hugusia maradhi	dawa	maradhi	kitendo kizuri	huleta faida
21.	Kinachompa nguvu nziye ni mwali wa jua	nziye	jua	kila kitu	kina mwenzie
22.	Kinachodonea jabari kina mdomo mgumu	jabari	mdomo	ufanyalo lina	msingi wa uwezo
23.	Kilicho ziwani mwulize mvuvi	ziwa	mvuvi	kila sanaa	ina bingwa wake
24.	Kinachokufanya kilema ndicho kinachokuerevusha	kilema	uerevu	hali ya maisha	hufunza
25.	Mbwa akifukuza mwenye zulia wa ngozi hapiti	zulia	ngozi	chukikwa kidogo	kwa kikubwa huzidi
26.	Uvumi huenea kuliko mlio wa ngoma	uvumi	ngoma	tunachodharau	huwa na faida zaidi
27.	Maharagwe ya kutoa mazao mengi hayaoti majani	maharagwe	majani	fanya mambo	bila kuchelewa
28.	Shida ya mtega mnyama humshika mnyama pia	mtegaji	mnyama	kuepuka shida	ni jitihada
29.	Mbwa wanaoumana humtaka mwenye nyama	mbwa	nyama	watu huficha	matakwa yao
30.	Mti unapoishiwa matunda ndege huupita kando	mti	ndege	masikini	havutii
31.	Maji ya matunda huwa kwa wingi lakini siyo pombe	juisi	pombe	kipendwacho zaidi	huadamika
32.	Yanajifichia (meno) mabaya na kujitambulishia mazuri	mabaya	mazuri	furaha	huja kwa wema
33.	Unakoazima shoka huweki masikio	shoka	masikio	unayemuamini	humpelekezi
34.	Unayemtembeza utotoni hukutembeza uzeeni	utoto	uzee	faida huja	baadaye
35.	Paka akiondoka panya hutawala	paka	panya	nafasi tupu	hujazwa
36.	Ujinga huwa mwanzo na uelevu baadaye	ujinga	uelevu	anayejifunza	ni mwerevu
37.	Kichuguu kidogo ni kichezeo cha kondoo	kichuguu	kondoo	mtu kutenda	hufuata uwezo wake
38.	Paka shume akitajwa jina huingia porini	pakashume	pori	mwenye tabia mbaya	humwongoza
39.	Kinachompa kiburi ndama hutoka ziwani	ndama	ziwa	mtoto hukopa	tabia ya mzazi
40.	Tabasamu hutolewa mbwa katika matanga ya ng'ombe	mbwa	ng'ombe	furaha yako	ni huzuni ya mwingine
41.	Kukaza roho kama kuku anayemeza siafu	kuku	siafu	mambo kufanyika	yanahitaji kukaza roho
42.	Kuhara hakutowi matumbo	hara	matumbo	kosa moja	haligusii wote

43.	Tumbo ni jiko anayelichangia kuni ndiye achokae	jiko	kuni	angali hai	hachoki kazi
44.	Aelekeae ziwani haachi mtego wa samaki	ziwa	ndoana	mfanyakazi	hujitayarisha
45.	Mbwa huru anamzidi mbwa wa kifungoni	mbwa	kifungo	uhuru bora	kuliko utumwa
46.	“Ngojea mnyama aonekane kamili”, mkuki huchoma mkia	mnyama	mkia	ngoja ngoja	yaumiza matumbo
47.	Kukata utembo wa mgomba sisimizi kutawanyika	utembo	sisimizi	msaidizi afapo	mateso husonga
48.	Kuuu jogoo kunatawanyisha kuku jike	jogoo	kuku jike	familia kukaa	ni kusaidiana
49.	Mbwa hufurahia kifo cha panya (edible rat)	mbwa	panya (musu)	furaha hufuata	faida
50.	Machozi ya panya hupatikana mtegoni	machozi	mtego	majuto	ni mjukuu
51.	Maji ya kuomba hayamalizi kiu	maji	kiu	cha mwenzio	hakitoshi mahitaji
52.	Uziwi wa nyoka husikizwa na fimbo	nyoka	fimbo	mkakamavu	huumia
53.	Hata mwerevu hukosea masikio hayasikii harufu	masikio	harufu	kila mtu	ana uwezo wake
54.	Masikio ya mchinjaji husikia , “mbwa anakula nyama”	mchinjaji	mbwa	watu hutunza vyao	hawajali vya wengine
55.	Ukimbizi hafifu unafaa kuliko kujificha	kukimbia	kujificha	yafaa kujaribu	kuliko kusita
56.	Mwanageshi humpiga anayemjua kumbo la ngao	mwanageshi	ngao	utani humfikia	unayemjua
57.	Swala ajifichaye ndiye anayekoma misuli	swala	misuli	anayejihadhari	hapati matatizo sana
58.	Hata wawikao walianza kama mayai	jogoo	mayai	mambo	huanza polepole
59.	Ngao jasiri honekana kwa makovu	ngao	makovu	mwenye shida	hajitangazi
60.	Mikono mitupu inamfaa mwenyewe	vidole	mwenyewe	bahili	hapendwi
61.	Rangi moja ya kunguru haimtembezi na korongo mweupe	kunguru	korongo mweupe	tufurahiye	mambo yetu
62.	Malkia wa mchwa hula kumbikumbi wake	malkia	kumbikumbi	mali yetu ndiyo	inayotusaidia
63.	Ujasiri wa maji moto hupanda mti na mzigo wake	maji moto	mti	ujasiri unastahili	vitendo vigumu
64.	Mamba asiyejianua huamba ngoma ndefu	mamba	ngoma	usipojinyima raha	wapata matalizo
65.	Mikoba ya nyati humtoa mwenyewe shimoni	nyati	shimo	yafaa tujisaidie	sisi wenyewe

66.	Ukubwa ni kama njuga, hazitowi mlio majani	njuga	maji	hatufurahii	kila mahali
67.	Uokotaji mbegu hauzuii mashambulizi ya gumba	mbegu	gumba	maafa yakija	hayarudishiki
68.	Ufupi wa chungu hukiisha kibuyu	chungu	kibuyu	hali mbaya	inakuisha majina
69.	‘Ntunda’ na ‘mpawu’ ni aina mbalimbali za mchwa	‘ntunda’	‘mpawu’	maisha makakamavu	yanaleta mateso
70.	Umemfukuzia mjusi katika paa la majani	mjusi	majani	apataye apendacho	huwa na furaha
71.	Sichokozi mwehu nisipokuwa na jiwe	mwehu	jiwe	usianze mambo	usiyoweza
72.	Siaibikii Bunyoro kama ambaye sitarudi Buganda	Bunyoro	Buganda	kila tufanyalo	tufikirie mbele
73.	‘Siri kiboko’, huishi mbali na ziwa	kiboko	ziwa	tunalaumu kabla	ya balaa kutufikia
74.	Sichinji asubuhi nikangojea mlo wa chajio	asubuhi	jioni	kuchelewa	kunatatiza
75.	“Sibebi mwana na ndizi”, hupata shibe aendako	ndizi	shibe	vitendo huonyesha	hali ya mtu
76.	Wazuiiao kizazi husahau uzee	kizaazi	uzee	kila kitu kifanyike	wakati wake
77.	Wafungao milango husahau myanya yake	mlango	mwanya	tenda kwa	uangalifu
78.	Shilingi inaposhindwa kibarua huacha kazi	shilingi	kibarua	pesa kipimo cha	thamani ya mwisho
79.	Miguu midogo ya maji moto hukariri na kujenga njia	miguu	njia	mvumilivu	hufaidika
80.	Sigawi blanketi kabla ya kujichagulia ya kujifunika	blanketi	kujifunika	watu hujisaidia	wenyewe kwanza
81.	Mbwa uliyemkuza ndiye akuumae mguu	mbwa	mguu	mali yako ndiyo	ikuuayo
82.	Hakuna apendeleaye ng’ombe ya jirani kuzaa ndama	ngombe	ndama jike	binadamu	huwa na wivu
83.	Usijisifu kilimo hali magugu yapo tele	kilimo	magugu	siyo vizuri	kusema uwongo
84.	Mngojee mbweha atoke mate kwanza	mbweha	mate	mvumilivu	hula mbivu
85.	Usidharau vidogo, kiroboto humpiga mbwa mweleka	kiroboto	mbwa	kila kitu kina	uwezo wake
86.	Sishambulii mwendawazimu kabla ya kupata jiwe	mwendawazimu	jiwe	jitayarishie	matatizo
87.	Usiue mnyama asubuhi ukangojea kumla jioni	asubuhi	jioni	kuchelewa	kunatatiza
88.	Acha kumwinda swala kama mbwa hapati chakula	swala	mbwa	mapato hufika	baada ya shughuli

89.	Chumba cha kulala ni mwana na sebuleni mwana	chumba	sebule	tusibague	ndugu
90.	Upatapo konokono na kauri yake pia	konokono	kauri	landikwalo	ndilo liwalo
91.	Upatapo dume ndipo papatikanapo ng'ombe	dume	ng'ombe jike	landikwalo	ndilo liwalo
92.	Paangukapo gogo hapakosi kuni	gogo	kumi	wapatanao	hutembea pamoja
93.	Masikani pa fanani hamna kuku isipokuwa njiwa	kuku	njiwa	chovya chovya	humaliza asali
94.	Panapochipuka mmea ndipo nguruwe hutia domo	mmea	nguruwe	mlafi	hana akiba
95.	Mwenye mbuzi huonea mwenye kondoo	mbuzi	kondoo	mbwa haoni	pua yake
96.	Palipo shina tamu hapabaki mgomba	shina	mgomba	kitamu	humalizika
97.	Mbwa akimuuma mwenye zulia wa ngozi hupiti	zulia	ngozi	bwana akishindwa	mdogo yuko taabani
98.	Unapoono kanga jiwe halipatikani	kanga	jiwe	bahati humfika	aliyejitayarisha
99.	Bwana yako ni kama chawa anayekutwika mayai yake	chawa	mayai	ni vibaya	kutoa dharau
100.	Kuni zinazolazwa sawa na gogo haziwaki	kuni	gogo	usawa hauleti	maendeleo